

Asif Rüstəmli

**CƏMO BƏY CƏBRAYILBƏYLİ:
HƏYATI VƏ BƏDİİ
YARADICILIĞI**

Asif Rüstəmli

**CƏMO BƏY
CƏBRAYILBƏYLİ:
HƏYATI VƏ BƏDİİ
YARADICILIĞI**

“Elm və təhsil”

Bakı - 2024

Bu kitabın araya-ərsəyə gəlməsində mənəvi dəstəyini asirgəməyən dəyərli dostlarım Azər Mustafayev, Ədalət Tahirzadə, Dilqəm Əhməd və Əli Məmmədbağiroğluna dərin və səmimi təşəkkürlərimi bildirirəm.

Müəllif

Elmi redaktoru: Prof.Dr.Bədirxan Əhmədli

Elmi rəyçi: fil.ü.f.dok., dos.Elmira Qasımlı

Asif Rüstəmli. “Cəmo bəy Cəbrayılbəyli: həyatı və bədii yaradıcılığı”. Bakı, “Elm və təhsil”, 2024, 240 səh.

Professor Asif Rüstəmlinin “Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin həyatı, mühiti və bədii yaradıcılığı” monoqrafiyası bu mövzuya həsr edilmiş ilk elmi-tədqiqat işidir. Cəmo bəyin şeirləri, dram əsərləri və nəsr o dövrün ilk mənbələri əsasında tədqiqata cəlb olunmuşdur. Ədibə məxsus “Vətən marşı”nın nəşr tarixi və “Azərbaycan marşı”na çevrilmə səbəbləri, bu şeirin yanlış olaraq Əhməd Cavada aid edilməsi incələnməyə məcbur faktlar əsasında obyektiv dəyərləndirilmişdir.

Kitab geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İSBN 978-9952-581-18-9

© Asif Rüstəmli - 2024

İÇİNDƏKİLƏR

I. CƏMO BƏY CƏBRAYILBƏYLİ:

HƏYATI VƏ MÜHİTİ

- 1.1. İmperiyanın imperativ maarifçisi 4
- 1.2. Cəmo bəy Cümhuriyyət dönəmində.....29
- 1.3. Fədakar maarif xadimi.....43

II. CƏMO BƏY CƏBRAYILBƏYLİNİN

BƏDİİ YARADICILIĞI

- 2.1. C.Cəbrayılbəylinin dramaturgiyası..... 62
- 2.2. C.Cəbrayılbəylinin nəsi 80
- 2.3. C.Cəbrayılbəylinin poeziyası 87

III. “VƏTƏNİM”DƏN “AZƏRBAYCAN

MARŞI”NADƏK 120

IV. MİLLİ MƏCLİSDƏ HİMNİN MÜZAKİRƏSİ..... 191

Zəruri sözardı..... 225

NƏTİCƏ 231

İstifadə edilmiş ədəbiyyat..... 234

“Adam əlinə müqəddəs qələmi götürüb yalan yazarmı?”

Cəmo bəy. *“Yeni iqbal qəz., 07.10.1915*

I. CƏMO BƏY CƏBRAYILBƏYLİNİN HƏYATI VƏ MÜHİTİ

1.1. İmperiyanın imperativ maarifçisi

Görkəmli maarif xadimi, əməkdar müəllim, peşəkar publisist, yazıçı, istedadlı şair, dramaturq, tərcüməçi, fədakar elm adamı, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Cəmo bəy Cəbrayılbəyli Azərbaycanda milli təhsilin təşəkkülündə və tərəqqisində müstəsna xidmətləri olan, gənclərin vətənpərvərlik ruhunda böyüməsində böyük əmək sərf edən, məşhur pedaqoqlardan Mahmud bəy Mahmudbəyov, Sultan Məcid Qənizadə, Həbib bəy Mahmudbəyov, Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq, Səməd bəy Hacıəliyev (Acalov), Pənah Qasımov, Abdulla bəy Əfəndizadə, Nurməmməd bəy Şahsuvarov və digərləri ilə ön sırada, çiyin-çiyinə ləyaqətlə dayanan təhsil üzrə təcrübəli mütəxəssis, parlaq şəxsiyyət idi. Onun mənalı həyatı, zəngin yaradıcılığı, dəyərli elmi və bədii irsi uzun onilliklərdən

bəri elmi araşdırmalardan, nimdaş ərəb, kirill qiyafəli yazı daşıyıcılarında diqqətdən, qayğıdan və nəşrlərdən kənar qalmışdır.

***

Cəmo bəy Adil bəy oğlu Cəbrayılbəyli 1887-ci il yanvar ayının 29-da Şamaxı şəhərində ziyalı ailəsində dünyaya göz açmışdır. Cəmo bəyin atası Adil bəy Cəbrayılbəyli Şamaxıda Quberniya Məclisinin Ruhani İdarəsində mirzə vəzifəsində işləyirdi. Bir oğlu (Cəmo bəy), beş qızı var idi: 1.Soltan-xanım, 2. Səfurə xanım, 3. Gülrux xanım, 4. Tac-xanım, 5.Gülşən xanım.

Atası - Adil bəy Cəbrayılbəyli haqqında uzun illərdən sonra Cəmo bəy xatirələrində yazırdı: “Hələ yeddi yaşında ikən atasız qaldım, ruhani idarəsində xidmət etdiyi zaman, qazinin saxta iş tutduğuna görə atam da onunla məhkəməyə verilmişdi və məsuliyyətə cəlb edilmələri xüsusda qərar qəbul olunmuşdu. Haqsız olaraq müsibətə uğramaqdan yaxa qurtarmağa çalışan atam baş götürüb başqa bir ölkəyə getmiş və qürbətdə vəfat etmişdi.”¹ Cəmo bəy ilk dəfə əlifbanı və yazıb-oxumağı özündən 2 yaş böyük bacısı Soltan-xanım ilə birlikdə “Molla Xanımın məktəbi”ndə öyrənmiş, sonra isə iki il mədrəsədə Cənubi Azərbaycandan gəlmiş molladan dərs almışdır.

Cəmo bəyin “Tərcümeyi-hal”ına əsasən o 1898-ci ildə - 11 yaşında Şamaxı şəhər ali-ibtidai məktəbinə daxil olur. Bu məktəbdə Seyid Əzim Şirvaninin oğlu Mir Cəfər Seyidzadə

---

¹ C.Cəbrayılbəyli. “Xatirələrim”, Bakı, Azərənəşr, 1966, səh.17

Cəmo bəyin ana dili və şəriət müəllimi olub. Həqiqətən Mir Cəfər müəllim Cəmo bəyin təhsil almasında və ödənişdən azad edilməsində mühüm rol oynayıb, məktəbdən kənarlaşdırılmasına imkan verməyib.

C.Cəbrayılbəyli hələ 10-12 yaşından xalq musiqisini, muğamları çox sevirdi, o qeyd edirdi ki, “tar çalmaq və muğamatı da mənə ilk dəfə Nəseh öyrətmişdir.” O sonralar məşhur şamaxılı xanəndə Mirzə Məmməd həsəni toylarda, məclislərdə dinləməkdən yorulmazdı. Cəmo bəy Şamaxı şəhər 6 sinifli ali-ibtidai məktəbində rus dilini mükəmməl öyrənir, tanınmış tarzən Mehdiqulunun dəstəyilə tar çalmaq sahəsində təcrübəsini təkmilləşdirir, musiqi müəllimi Avtandil Qriqoryeviçin köməkliyi ilə musiqi alətlərindən skripka, gitara və mandolinada Azərbaycan, rus və Avropa musiqilərini ifa etməyi çox sevirdi. İbtidai təhsil illəri şəhər məktəbində görkəmli maarif xadimi Qafur Rəşad Mirzəzadə (1884-1943) ilə bərabər keçir, yaxından dostluq edirlər. Hər iki gənc oxuyub müəllim olmaq, maarif işinə töhfələr vermək arzusu ilə çalışırdılar. Qafur Rəşadla Cəmo bəy 1902-ci ildən müəllimlik təcrübəsinə, tədris metodikasının sirlərinə dərinləndən bələd olmaq üçün Realnı məktəbə bərabər gedib-gələrdilər...

Cəmo bəy 1902-ci il 31 yanvar tarixində günorta “İmamzadə” pirinin yaxınlığında yerləşən evlərində məşhur Şamaxı zəlzələsinin dəhşətini yaşamışdır. Xoşbəxtlikdən Cəbrayılbəyli ailəsinin üzvlərindən heç kəs dağıdıcı zəlzələnin şiddətindən ciddi zədə almamış, amma evləri tamamilə dağılmışdır. 15 yaşlı Cəmo bəy böyük şücaət göstərərək bu dəhşətli zəlzələ vaxtı iki nəfəri dağıntıların altından xilas etmişdir: onlardan biri öz

nənəsi, digəri isə öz əmisi oğlu Əli Əşrəfin qızı, 3 yaşlı Şəfiqə Cəbrayılbəyli idi (Sonralar Şəfiqə xanım Cəmo bəyin həyat yoldaşı olub-A.R). Dağıdıcı zəlzələ Şamaxının iqtisadi, ictimai və mədəni həyatına sağalmaz yaralar vurmuş, insanları evlərindən, doğma yurdlarından didərgin salmışdır. Şamaxıda tarixi abidələrin, mədəni-maarif ocaqlarının bərpasına, insanlarda qorxu, həyəcan stixiyasının dəf edilməsinə uzun illər vaxt tələb olunurdu.

C.Cəbrayılbəyli şəhər ali-ibtidai məktəbini bitirdikdən sonra – 1904-cü ildən fərdi təcrübəsi əsasında “üç-dörd şagirdin” repetitorluğu ilə məşğul olmağa başlayır. O 1907-1908-ci illərdə müvafiq fənnlər üzrə ciddi hazırlaşır və Şamaxı Realnı məktəbində imtahanları verərək ibtidai məktəb müəllimi dərəcəsi alır. Həmin hadisəni müəllif yada salaraq yazırdı: “Üç gün sonra (1908-ci il 23 oktyabrda-A.R.) məktəbə dəvət edib, müəllimlər şurasının mənim haqqımda müsbət qərar çıxardığını xəbər verdilər. Müəllimlik hüququna malik olduğuma dair sənəd almaq üçün ayın axırında məktəbə gəlməyimi tapşırdılar. Bir neçə gündən sonra ibtidai məktəb müəllimi hüququna malik olduğuma dair “Şəhadətnamə” aldım. Evimizə getmədən poçta qaçdım və oradan o zaman Bakıda oturan xalq məktəbləri inspektoru Mirzə Məcid Qənizadəyə teleqram vurub müəllim təyin edilməmə barədə xahiş etdim.”² Lakin, işin sürətlənməsinə teleqramın müsbət təsiri olmur. Təxminən bir ildən sonra, 1909-cu ilin oktyabr ayında Cəmo bəyi vaxtilə təhsil aldığı Şamaxı şəhər ali-ibtidai məktəbinin əlifba sinfinə müəllim təyin

---

² C.Cəbrayılbəyli. “Xatirələrim”, Bakı, Azərneşr, 1966, səh.57

edirlər. Onun sevincli günləri yenə də uzun sürmür. Bir ay sonra C.Cəbrayılbəylinin əvəzinə Nikolayev soyadlı bir müəllimi dərs demək üçün Şamaxıya göndərilər. Cəmo bəy ələcsiz qalıb bir müddət repetitorluq fəaliyyətini davam etdirdikdən sonra yenidən sevimli məktəbinə qayıdır və müəllimlik işinə bərpa olunur. O şəhər ali-ibtidai məktəbində 1912-ci ilədək böyük həvəs və səy göstərərək işləməklə yanaşı Şamaxının ictimai-mədəni həyatında da fəal iştirak edir. Xüsusilə, 1907-ci ildə Şamaxıda kitabxana və qiraətxananın açılışında, savad kurslarının yaradılmasında, teatr səhnəciklərinin göstərilməsində Cəmo bəyin müstəsna xidmətləri olmuşdur. 1907-ci il iyul ayında Şamaxıda kitabxana və qiraətxananın təntənəli açılışı ilə bağlı Cəmo bəy Cəbrayılbəyli yazırdı: “Teymur ağa Xudaverdiyev (Bələdiyyə sədri – A.R.) Şamaxının tarixindən, kitabxana və qiraətxananın mədəni ocaq olduğundan, əhəmiyyətindən danışıdı. Əziz şairimiz Abbas Səhhət söz alıb qismən nəsr, qismən də nəzm ilə gözəl çıxış etdi. Sonra da söz mərhum Mirzə Ələkbər Sabirə verildi. Şair utana-utana, əli əsə-əsə, cibindən uzun lent şəkilli kağızını çıxartdı. Həmin kağıza yazmış olduğu “Elm” adlı şeirini oxudu...

O zamanlar qəza rəisi Fyodorov familiarı, nəsbətən maarifpərvər bir şəxs idi. O da çıxış etdi və qısa təbrik sözündən sonra dedi: “Ümidvaram ki, burası ancaq mədəniyyət ocağı olacaq və başqa təşəbbüslərə burada meydan verilməyəcək.

Abbas Minasazov, Nəcəf Sadıqov, Əli İsmayılov və mən çıxış edib kitabxananın inkişafı üçün əlimizdən gələni əsirgəməyəcəyimizə söz verdik.”³

Cəmo bəy söz verdiyi kimi həqiqətən də əlindən gələni əsirgəmədi, kitabxananın kitab və qəzet fondunun zənginləşdirilməsində, oxucuların cəlb olunmasında, mətbuat orqanlarına, xüsusilə “Molla Nəsrəddin” jurnalına abunə yazılışında şövqlə çalışır və şəhərdə mədəni-maarif işinin tərəqqisinə əmək sərf edirdi. Onun həmin dövrdə xeyriyyə cəmiyyətləri ilə isti fəaliyyəti, mesenatlarla, ziyalılarla mehriban şəxsi əlaqəsi, ictimaiyyət arasında nüfuz qazanması təlim və tədris sahəsində də uğurlarını şərtləndirirdi. Görkəmli şairlərimizdən Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət Cəmo bəyə hər zaman diqqət və qayğı göstərirdi. Onlar saf, möhkəm təməl üzərində dayanan əməl, əqidə dostları idi. Bu sarsılmaz dostluq barədə görkəmli maarif xadimi, ədib Abdulla Şaiq xatirələrində rəğbət hissi ilə yazmışdı: “Sabir və Səhhəti uşaq ədəbiyyatı ilə də maraqlandıran Mahmud əmi (Mahmud bəy Mahmudbəyov – A.R.) olmuşdur. Mahmud əmi hər iki şairin uşaqlar üçün yazdıqları əsərləri və tərcümələrini öz dərsliklərində çap etdirirdi. Mahmud əmidən başqa Sabirin və Səhhətin Əlicabbar Orucəliyev, Cəmo Cəbrayılbəyli və Firidun bəy Köçəri ilə də dostluq əlaqələri var idi.”⁴

Şair, qəzəl ustası Ağa Əli Nəseh isə Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin yeznəsi, böyük bacısı Sultan-xanımın həyat yoldaşı,

---

³ C.Cəbrayılbəyli. “Xatirələrim”, Bakı, Azərneşr, 1966, səh.66

⁴ Abdulla Şaiq. Əsərləri, V cild, Bakı, “Yazıçı”, 1978, səh. 201

yaxın məsləkdaşı və dostu kimi ondan diqqət və qayğısını heç vaxt əsirgəməzdi.

Sabir Şamaxıda “Ümid” məktəbini açanda ora dəvət etdiyi ilk müəllimlərdən biri gənc Cəmo bəy olur, ona sinif otaqlarını, “parta”ları, yazı taxtasını göstərmiş, “Məktəb, məktəb nə dilguşəsən” misraları ilə başlayan şeirini burada Cəbrayılbəyliyə oxumuşdur. Cəmo bəylə Sabirin yaxın dostluq əlaqələri 6 il – böyük satrik şairin vəfatına qədər davam etmişdir. Bu ünsiyyətlərdən, təmaslardan, qonaqlıq məclislərindən Sabirin görüşlərinə, məclislərinə can atan gənc müəllim təbii ki, daha çox faydalanmışdır.

C.Cəbrayılbəyli 1912-ci ilin oktyabr ayında şəhər ali-ibtidai məktəbindən azad olunur və Şamaxıda ilk dəfə yaradılan Birinci rus-tatar məktəbinə (Bu məktəblərə bəzən “Müsəlmani və rusi məktəbi də deyilirdi –A.R.) müdir təyin edilir. Həmin il Azərbaycanda yeni tədris üsulu ilə tanınan “rus-tatar” məktəblərinin yaradılmasının 25 illik yubileyi keçirilirdi. Bakı şəhərində keçirilən yubiley tədbirlərinə Cəmo bəy Şamaxıdan nümayəndə olaraq göndərilmişdir. Yubiley haqqında Firidun bəy Köçərlinin məzmunlu, tutumlu bir məqaləsi “Məktəb” jurnalında dərc edilmişdir. 25 illik yubiley Şamaxı şəhərində də təşkil edilmiş, məktəbin yaradıcılarından biri, Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti məktəblərinin müfəttişi Sultan Məcid Qənizadə də tədbirə dəvət olunmuşdur. Yubiley 1912-ci il iyul ayının bir bazar günü şəhər klubunda 50 nəfərə qədər qonağın iştirakı ilə keçirilmişdir. Yubiley tədbirində S.M.Qənizadə, Şamaxı realnı məktəbinin direktoru, general Sizemski çıxış etmiş, Cəmo bəy məclisdə məktəbin yaradıcıları Sultan Məcid

Qənizadəyə və Həbib bəy Mahmudbəyova həsr etdiyi şeirini oxumuşdur:

*Biri Sultan Məciddir eydə səbəb,
Digəri Həbib bəy ali nəşəb.
Çünki siz Şirvanın fəxarətisiz,
O solğun günəşin şətarətisiz.
Əhli-Şirvan edir sizi təbrik,
Qəlbən olmuş bu ehtirama şərik.*

Cəmo bəyin rus-tatar məktəblərinin 25 illiyinə həsr etdiyi mənzuməsindən bir parça onu deməyə əsas verir ki, müəllifin şeiri duymaq və səriştəli yazmaq təcrübəsi var idi. Onun Sabir, Səhhət, Nəseh kimi ünlü şamaxılı şairlərlə səmimi dostluq əlaqələri təsadüfi deyildi. Cəmo bəyin sonlar mətbuat orqanlarında mütəmadi dərc edilən ədəbi-bədii əsərləri də bu düşüncəni təsdiqləyir.

O illərdə C.Cəbrayılbəylinin zəmanədən şikayət ruhunda yazılmış ilk mənzum məktubu əziz dostu və yaxın həmdəmi dövrün və insanlığın səhhəti olan Abbas Səhhətə ünvanlanmışdır. A.Səhhət də dostunu cavabsız qomamışdı. Mənzum məktub “Bir məktuba cavab” (Cəmo bəy Cəbrayılbəyli Acizə) – adlanırdı:

*Sorma dəxi sorduğun əhvaldən,
İştə, bəidəm bu gün iqbaldən.
Verməz, onunla belə, qəlbim riza,
Xaliqimə qarşı edəm iştika.
İstəmirəm görsənəm insanlara,
Qoy atılım guşeyi-nisyanlara.
Xatirə heç kəs mənə qoy almasun,*

*Namü nişanım əbədən qalmasun.
Mən bu cahən içrə vəfa görmədim,
Seyri-sülukunda səfa görmədim.*

*Aciz, yazıq bəşərlərə rəhm etməyən qəza...
Səndən məni ayırmağı da etmiş iqtiza.*

*Tək bir səninlə Haqq mənə qılmışdı mərhəmət,
Vermişdi fikrü halətimizcə müvafiqət.
Sənsiz vətəndə bir qəribəm, qan olur könül,
Məhşər qopur başımda, xüruşan olur könül.
Səbr eyləmək olarmı bu müşkil müsibətə?
Kim, bir də rəyətini daha qalsun Qiyamət?!*

*Yatsam yuxumdasan, oyaq olsam xəyaldə
Qarşımda, gözdə, qəlbdəsən, cümlə haldə.
Könlüm yanar, san od basılıb qəlbi-zarimə,
Hər dəm saçar alovlu su gözdən kənarimə.*

*Dünyadə hiss eylədigim ibtilaların,
Ən cəngüdədir bu təməmən bələlərin.
Amalü arzularımız qaldı natamam,
Zalımdən adil Allah özü alsun intiqam!⁵*

---

⁵ Abbas Səhhət. "Sınıq saz". Bakı, 1912, səh. 17

Abbas Səhhətın Bakıda Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsində 1912-ci ildə nəşr edilən “*Sınıq saz*” adlı “Əşar məcmuəsi”ndə çaplanan “Bir məktuba cavab” mənzum məktubunda, Cəmo bəy Acizə müraciətində dövrün, mühitin

özbaşınalıqı, ədalətsizliyi, qəddarlığı öz əksini tapmışdır.

Bu şəirdə eyni zamanda Səhhətın həssas qəlbini, dostluqda səmimiyyətini və etibarlılığını, Cəmo bəyə dəyərli insani münasibətini görürük. Məlumdur ki, müəllif Abdulla Şaiqə, Füridun bəy Köçərliyə və b. mən-

zum məktublar yazmışdır. Cəmo bəy Acizə yazdığı əsərdə “Mən bu cahan içrə vəfa görmədim” – deyən Səhhət Acizə müraciətində “Tək bir səninlə Haqq mənə qılmışdı mərhəmət” düşüncəsiylə fəna, vəfasız dünyada təsəlli tapdığını bildirməklə yanaşı, cahanda yaxşı insanların çox az olduğunu təəssüf hissi

ilə qeyd edirdi. Şairlər yurdu olan Şamaxıda Abbas Səhhət kimi məşhur ədibin gənc Cəmo bəyə şeir həsr etməsi böyük hadisə idi. Dövrün, zamanın eybəcərlikləri haqqında düşüncələrini yaxın dostu ilə bölüşmək şairin içindən, daxilindən gəlirdi. Çünki, onun gənc dostu sözün geniş mənasında hal əhli idi. Ona üz tutub söz demək olardı.

Gənc Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin Şamaxı şəhər Birinci rusi-müsəlmani məktəbinə müdir təyin edilməsi dövrün maarifpərvər insanları, ziyalıları arasında müsbət hadisə kimi qarşılandı. Dünyəvi elmlərin tədrisi səviyyəsi yüksəldildi, dərslərdə nizam-intizam artırıldı, şagirdlərin kitabxanadan və qiraətxanadan sərbəst istifadəsi üçün xüsusi şərait yaradıldı, Şərq, rus və Avropa klassiklərinin əsərlərinin öyrənilməsinə maraq artırıldı. Cəmo bəyin məktəbində əlifba, hesab, ana dili, ədəbiyyat, təbiyyat, rus dili dərslərinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Yaz, yay aylarının gözəl vaxtlarında sinif otağı təbiətin dilbər guşələri ilə əvəzlənirdi. Xüsusilə təbiyyat, botanika, zoologiya dərsləri açıq havada təcrübi xarakter daşıyırdı. Bayram və yubileylərdə Cəmo bəyin rəhbərliyi ilə şagirdlər şeirlər əzbərləyir, mahnılar oxuyur və səhnəciklər hazırlayırdılar. O dövrün mətbuat səhifələrində mədəniyyət yönümlü xəbərlərdə bu barədə məlumatlar tez-tez yer alırdı. Onlardan birində yazılırdı: “1912, 8 mart Şamaxı. Ziyalıların iştirakı ilə məktəb şagirdləri üçün birinci şəhər məktəbi zalında biletsiz, pulsuz dörd pərdəli tamaşa verilmişdir. Müəssislər: Cəmo bəy Cəbrayılbəyli və Məmməd həsən Atamalıbəyov.”⁶

---

⁶ “Azərbaycan teatrının salnaməsi”, tərtibçi Qulam Məmmədli, Bakı, Azərneşr, 1975, səh.361

XX yüzilliyin əvvəllərində imperiyanın ikili, şovinst siyasətinə rəğmən teatr insanların bir yerə toplaşması üçün mövcud olan yeganə, birləşdirici mədəni-kütləvi məkan idi və bu imkandan ziyalılar yetərincə, səmərəli faydalanmağı bacarırdılar.

Şamaxıda **“Xonça bayramı”** milli ruhlu ziyalıların, qəlbindən qara qanlar axan xalqın sevgi və sayğısı ilə qarşılanırsa da, şəhərin qeyri-milli inzibati qurum məmurlarının süngü və sünbəsinə tuş gəlirdi. Şamaxı qəza rəisi Jupranski qəddarlığı ilə tanınır, yerli ziyalıları təqib edir, onları yerli-yersiz təhqir etməkdən çəkinmir, bəzən də işdən çıxart-

mağa, doğma yurdlarından sürgün etməyə nail olurdu. Jupranskinin ilk qurbanlarından biri, Şamaxı qəza məhkəməsində katib işləyən, “Naseh” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Ağaəli Hacı Məhəmməd oğlu Əfəndizadə (1856-1914) olmuşdur. Dövrün haqsızlıqlarını əsərlərində tənqid edən, “Basıb aləmləri bidadü, ədalət yoxdur” – deyə hayqıran mübariz sənətkar Ağaəli Naseh

1914-cü ildə əsassız olaraq Jupranski tərəfindən təhqir olunaraq xidmətdən kənarlaşdırılmış və çox keçmir ki, şair ağır xəstəlik taparaq vəfat etmişdir.

Qəza rəisinin təqib etdiyi gənc mütəxəssislərdən biri də, Birinci rusi-müsəlmani məktəbinin müdiri C. Cəbrayılbəyli idi. Şamaxıda polis özbaşınalığı haqqında Cəmo bəy yazırdı: “Polis gəncləri ciddi surətdə təqib edirdi. “Şübhəli” görünən bəzi adamların, o cümlədən mənim Şamaxıdan sürgün edilməmə haqqında məsələ qaldırdı və buna nail oldu... Lakin xoşbəxtlikdən mən uzaqlara deyil, vicdanlı, namuslu və insanpərvər olan xalq məktəbləri inspektoru Yevqraf Rozinin köməyi ilə 1914-cü ildə Bakıya təyin olundum.”⁷

Cəmo bəy qəza rəisi Jupranskinin təzyiqi və təpkiyələri ilə 1914-cü ilin oktyabr ayında Şamaxı Birinci rusi-müsəlmani məktəbinin müdirliyindən azad edildi və elə həmin vaxt o doğma yurdu Şamaxı şəhərindən uzaqlaşdırıldı. Yalnız Y.Rozinin yaxından dəstəyi və Bakı – Dağıstan vilayətləri xalq məktəbləri idarəsinin direktoru Radetskinin köməkliyi ilə Bakıdakı 9-cu rusi-müsəlmani məktəbində müəllimlik vəzifəsinə göndərildi. Gənc müəllim özü qəza rəisinin gözüne “şübhəli” göründüyü üçün Şamaxıdan kənarlaşdırılmasını mədəni “sürgün” kimi dəyərləndirir və doğma şəhərində həyata keçirdiyi fəaliyyətini yeni iş yerində də böyük həvəslə davam etdirirdi.

Doqquzuncu rusi-müsəlmani məktəbi Bakıda yeni yaradılırsa da, kollektiv məşhur və təcrübəli pedaqoqlardan ibarət idi.

---

⁷ C.Cəbrayılbəyli. “Xatirələrim”, Bakı, Azər nəşr, 1966, səh.95

Məktəbə Mirzə Məhəmməd Tağı Atakişiyev müdirlik edirdi. 1905-1908-ci illərdə Bakı 7-ci rusi və müsəlmani məktəbinin naziri (müdiri) olmuş yazıçı Süleyman Sani Axundov, məşhur pedaqoqlardan Mahmud bəy Mahmudbəyov, Bədəl bəy Bədəlbəyov, Əbdüləli bəy Vəlibəyov və b. 9-cu rusi-müsəlmani məktəbində çalışırdı. Cəmo bəy məktəb kollektivinə az müddət içərisində qaynayıb-qarışır, həmkarlarının təcrübəsindən faydalandı və onlar ilə sıx dostluq əlaqələri yaradır. Bakıya “sürgün” Cəmo bəyin uzun illərindən bəri tanıdığı dostları Qafur Rəşad Mirzəzadə, Ağa Həsən Mirzəzadə, Əli Cabbar Orucəliyev, Əmin Abid Mütəllibzadə, Əli Rai Yusifzadə və b. ilə tez-tez görüşüb şəxsi həyatdan, siyasi gözləntilərdən, təhsildən, bədii yaradıcılıqdan söhbətlər etməyə şərait yaradırdı...

Cəmo bəy sabiq şagird yoldaşı Qafur Rəşad Mirzəzadə, onun redaktoru və naşiri olduğu “Məktəb” jurnalı ilə də əlaqələrini intensivləşdirirdi. Yaxın dostları Abbas Səhhət, Ağa Həsən Mirzəzadə, Abid Mütəllibzadə, Əli Rai Yusifzadə və b. ilə didaktik mahiyyət daşıyan, əsasən yeniyetmələr, məktəblilər üçün nəzərdə tutulan əsərlərini dövrün mətbuat orqanlarında, xüsusilə də “Məktəb” jurnalında nəşr etdirirdilər. Abbas Səhhətin “Vətən”, Cəmo bəy “Aciz” Şirvaninin “Qənber və Heydər”, “Nəğmə”, Ağa Həsən Mirzəzadənin “Gülməli nağıllar”, “Allah düz adamı sevər”, “Midhət”, “Ayının səhvi”, Əli Rai Yusifzadənin “Son nəğmə” və b. əsərlər həmin dövrün dəyərli ədəbi nümunələri idi.

... 1915-ci ilin yayında Cəmo bəy Zülfüqar bəy Hacıbəyli ilə Şamaxıda “Nicat” maarif cəmiyyətinin şöbəsini açmaq və

“Arşın mal alan” operettasını tamaşaya qoymaq qərarına gəlirlər. Üzeyir bəy və “Nicat”ın sədri Mehdi bəy Hacinski təşəbbüsü dəstəkləyir. İyul ayının əvvəlləri Zülfüqar bəy ailəsi və oğlu Niyazi ilə Şamaxıya gəlir. İki-üç gün Cəmo bəyin qonağı olur və sonra isə ev kirayələyərək ora köçür. “Arşın mal alan”ı hazırlamaq üçün Realnı məktəbin müəllim və şagirdlərinə müraciət olunur. Tamaşaya ümumi rəhbərliyi Zülfüqar bəy öz üzərinə götürür. Tar çalan gənclərdən ibarət musiqi dəstəsi yaradılır. Soltan bəy rolu - Cəmo bəyə, Telli rolu - Cəmo bəyin bacısı oğlu Ağa İsa Əbdürrəhmanova, Gülçöhrə rolu - gənc müğənni Hüseynağa Hacıbababəyova, Əsgərin rolu – Məmmədhasən Atamalibəyova, Süleymanın rolu – Məmmədbağır Mutuquluya həvalə edilir. İki həftə ciddi məşq gedir. Son məşq klubun binasında aparılır. Tamaşa anşlaqla keçir və böyük uğur qazanır. Tamaşaçılar əsərin təkrar göstərilməsini təkidlə xahiş etsələr də, bədxahlar, qaragüruhçular böhtan atmaqdan, kollektiv işi xalq arasında gözdən salmaqdan çəkinmirdilər. Bütün söz-söhbətlərə baxmayaraq Üzeyir bəy Hacıbəylinin “Arşın mal alan” operettasının Şamaxıda ilk dəfə tamaşaya qoyulması şəhərin mədəni həyatında böyük hadisə idi. Bu əsərin uğurla nümayiş etdirilməsi Zülfüqar bəy Hacıbəyli və Cəmo bəy Cəbrayılbəyli əməkdaşlığının, birliyinin, həmrəyliyi, dostluğunun bariz və danılmaz təzahürü idi.

Cəmo bəy müəllimlik fəaliyyətini Bakıda davam etdirdiyi dönmədə Üzeyir bəy Hacıbəyli ilə də yaxından tanış olur. Bu işdə ona Şəfiqə Cəbrayılbəylinin şagird yoldaşı, Üzeyir bəyin bacısı qızı Sehrən vasitəçi olur. Bir gün o Sehrənlə Üzeyir bəyin

evinə gəlir və onunla ilk görüş haqqında söz açaraq yazırdı: “...Üzeyirgilə gəldik. Onlar indiki Kamo küçəsində (hazırda Süleyman Rəhimov küçəsi – A.R.) yaşayırdılar. Qapını gülürlü bir qadın açıb bizi içəri buraxdı. Sonradan öyrəndim ki, bu, Üzeyir bəyin anası imiş. Otağa daxil olduqda Üzeyir bəyin pianino qarşısında əyləşdiyini və klavişlərin üzərində barmaq gəzdirdiyini gördüm. Məni çox mehriban qarşıladı, əl verib yanında oturtdu. Məlikə xanım da mənimlə çox səmimi görüşdü Üzeyirlə söhbətimiz xeyli uzandı. Söhbətarası mən Seyid Şuşunskinin Şamaxıdakı hörmət və şöhrətindən danışdım. Muğamatdan az-çox xəbərdar olduğumu bildikdə çox sevindi. Məni ötürərkən: “Cəmo bəy, arabir gəl, həmsöhbət olaq, yaxınlaşaq” – dedi.

Beləliklə, qızların vasitəsilə biz ailəvi tanış və dost olduq. Bundan sonra daha tez-tez görüşürdük.”⁸

Üzeyir bəyin həmsöhbət olmaq istəyi Cəmo bəy tərəfindən hər zaman dəstəkləndi və bu yaxınlaşma tədricən yaxın dostluğa çevrilirdi...

C.Cəbrayılbəylinin yeni-yeni uğurlar qazanması, maarifçilik fəaliyyəti sahəsindəki müvəffəqiyyətləri onun dostlarını, xeyirxah insanları sevindiriyi kimi bədxah, paxıl, qərəzli şəxslərin, qəza rəisinə “qulluq” göstərənlərin narahatlığını da artırırdı. Onun Bakıya “sürgün” edilməsinə baxmayaraq Şamaxıdakı keçmiş fəaliyyətini “eşləyənlər” də meydana çıxır, əllərində yetərinə dəlil-sübut olmadığına rəğmən hətta

---

⁸ C.Cəbrayılbəyli. “Xatirələrim”, Bakı, Azərnəşr, 1966, səh.131-

mətbuat orqanlarında böhtan xarakterli məlumatlar yayırdılar. Onlardan biri də Əli Məhəmməd (Əliməmməd) Mustafayev idi. Əli Məhəmməd Şamaxıda müxtəlif vəzifələrdə çalışmasına baxmayaraq Cəmo bəyi “Yeni iqdəm” qəzetəsi vasitəsilə fərqli, nalayiq günahlarda suçlayırdı. Əli Məhəmməd (Əliməmməd) Mustafayevin ittihamlarına qarşı Cəmo bəyin geniş və tutarlı cavab məktubu “Yeni iqbal” qəzetinin redaktoru Üzeyir bəy Hacıbəyliyə ünvanlanmış və rəsmi müraciət qəzetin 1915-ci il 7 oktyabr tarixli sayında çap olunmuşdur. Həmin cavab məktubunda deyilirdi: “Məktub. Müdiri-möhtərəm həqiqət naminə bu məktubun qəzetənizdə dərcini rica ediyorum.

“Yeni iqdəm” qəzetəsinin bir neçə nömrələrində Əli Məhəmməd Mustafayev imzalı məqalələr yazıb mənə üzərimə bir taqım nalayiq böhtanlar atıbdır.

Günahkar olmuşam ki, Əli Məhəmməd cənablarının millətə “xadim” olmaq münasibətilə bağlanan köhnə qiraətxanənin əşyalarını gətirib yığmışam Şamaxıda təhdi-himayətimdə olan Əvvəlinci rus - müsəlman məktəbinə. Cənab (özünə) “sözün doğrusunu danışan” - deyərək, (guya) mən “istulları” toylara vermişəm və altısını da bağışlamışam.

Bu əhvalatın qəti surətdə xilaf olması bundan aşkardır: Qiraətxanənin stulları cənab Əli Məhəmmədin öz əli ilə dörd il bundan əqdəm yığıb gətirib bir nəfər dostunun toyuna bu əhvalatdan bən də müxəbər olmuşam və istulları geri istəmişəm. Amma meydana on ikisi əskik çıxıb. Kim və kimə bağışlayıb özü çox yaxşı bilir və mənə bağışlamamağım ondan məlumdur ki, mən qiraətxanənin əşyalarını 1913-cü ildə məktəbə götürüb yığmışam və əşyaları yığıb götürməyimə

səbəb də istulların xüsusi evlərə və çayçı dükanlarına daşınmasına mane olmaq idi. Pis işmi tutmuşam? Dağılası əşyaları yığib saxlamışam, münsiflər ilə məktəbə daşdığım əşyaları sonra “Nicat”a təhvil verməgimdən bəllidir ki, mən nə qədər apardırmışam, o qədər də təhvilə vermişəm. Hətta Əli Məhəmməd öz həmfikirləri ilə bağışladığı istullardan da altısını “Nicat”ın sədri Teymur Ağa cənablarının gücü ilə gətirib verdimişəm “Nicat”a və altısı da yox olub və əşyaların başına nə iş gəlibsə onlar mənim əlimə keçəndən qabaq olubdur.

Cənab, “sözün doğrusunu danışan” deyər ki, qiraətxanənin kitablarını da daşayıblar. Bəli mən daşıtdırmışam ki, həmin məktəbə və şkafta saxlamışam. Kitablər məktəbə yığılandan sonra Şamaxı Reyalı məktəbinin neçə şagirdləri məndən təvəqqe etdilər ki, gəlib o kitablardan oxusunlar. Mən də razı oldum. Ancaq evlərinə aparmaq iznini vermədim. Ona binaən həman cavanlar hər axşam yığılıb məktəbdə mütləq kitablardan oxuyordu. O cümlədən mənim nəinki iki bacı oğlanlarım hətta oxumaq bilənlər hamısı.

And verirəm məktəbə yığılıb oxuyan cavanlara, belədir ya yox? Qiraətxanadan mən kitab götürmək fikrinə düşsə idim heç oraya özüm ianə etdigim kitabları verməzdim. Bu halda “Nicat”da saxlanan kitabların çoxu mən və mənim əqrabam ianə etdigi kitablardır...

Bən də cəmaət işinə iştirak etdigim on ildən ziyadədir və bu uzun vəqtdə etdigim xidmətlər Şirvan əhlinə məlumdur. Məni tanıyanlar aşkar görürlər ki, mənim barəmdə yazılan böhtandır və tanımayanlar inşallah əhvalatdan müxəbər olarlar. Cənab Mehdi Bəy Hacıbababəyov Şamaxı şöbəsinin təftişinə gedən

zaman üzvlər ondan nə xahiş ediblər və Əli Məhəmməd Mustafayev barəsində nə təvəqqe ediblər tezlik ilə məlum olar. Əhvalat müzakirəyə qoyulacaq...

Yalan məqalələr yazıb məni və qeyrilərini dörd və ya beş il bundan əqdəm keçən öz xəyanətlərinizi və qeyrisinin adına çıxmaqda məqsəd nədir?

Hərgah tamam Şamaxı və Cəmiyyəti-xeyriyyəsi bir xəyanət ocağı idisə bəs cənabınız nə səbəbə bu vəqtə kimi yazıb cəmaəti baxəbər etməyordunuz, Bəlkə o zaman sizin acığınız gələn Məhəmməd Əli Veyisov – katibinə, Nafiz təftiş komissiyasına, bən də müavini sədirliyə, Ağa İsa heyətə daxil olmaya idilər və sənin könlün istədiyi şəxslər ki, “Nicat”ın yığıncığında hamısı bir-birinin xəyanətin, pul gizlətməsin, bilet əvəzində pətələr satıb pullarını cibləmələrini (ciblərinə qoymalarını) açıb dedilər. Onlar idarəyə və komissiyaya daxil oldu nə oldu ki, Əli Məhəmməd bir işə iştirak edən kimi viranə qaldı? Nə oldu ki, o gəlməmiş “Nicat” idarəsi baqaiddə yığılıb işləməkdə idi. Amma o zühur edən kimi daha “Nicat”ın yanından da keçən olmadı?

Nə oldu ki, bir Əli Məhəmməd cənabları yaxşı oldu və yerdə qalan hamısı pis?

Pəs adam əlinə müqəddəs qələmi götürüb yalan yazarmı?

Özgələrdən bu qədər istəyən bir qayıdıb özünə baxmaz? Necə oldu öz əliniz ilə basdırdığınız qıraət-xanəni diriltmək fikrinə düşəndə yığdığınız pullar?... Dəfələrlə təklif edilib niyə götürüb təhvilə verməyorsunuz?

Necə oldu “Nicat” sənə tapşıracağı ianə dəftəri və o dəftər ilə yığdığın pullar?

Necə oldu qiraətخانənin əmanət sandığı, dəftərçəsi?

Niyə təftiş olunanda möhtərəm xəzinədarınız onu meydənə çıxarmadı?

İmdi bax gör pislik sizdədir yainki sizin nəzərdə pis olanlarda...

İnşallah bu məsələ “Nicat”da müzakirə olunar və o zaman hamı bilər ki, kim nə karın sahibidir... *Cəmo Bəy*⁹

Şamaxıda “Arşın mal alan”ın parlaq uğurundan sonra Jupranski trollarının operetta tamaşasının fəal təşkilatçılarından birinin - Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin üzərinə hücumların təşkil edilməsi təsadüfi deyildir. Qəza məmurları düşündü ki, fədakar maarif xadimini Şamaxıdan uzaqlaşdırmaqla istədiklərinə nail ola biləcəklər. Lakin düşüncələrinin əksini görmələri, Cəmo bəyin Şamaxıda “Nicat” maarif cəmiyyətinin şöbəsini açmaq, “Arşın mal alan” operettasını tamaşaya qoymaq kimi “özbaşına” hərəkətləri onları hövsələdən çıxarırdı. Jupranskinin yerli trolları və polisləri Cəmo bəyin ayağını Şamaxıdan kəsmək və onu şərləyərək həbs etmək üçün cəsur pedaqoq və xeyirxah maarif xadimini 3-5 stul və ya kitab nüsxəsinin itməsində günahlandırmaq niyyəti güdürdülər. Əlbəttə, Cəmo bəyin mədəniyyət ocaqlarını kor qoyan, şəxsi mənafeələrini cəmiyyətdən üstün tutanlara qəzet vasitəsilə birbaşa və sərrast cavabı bədxahların arzusunu gözündə qoydu. Cəmo bəy Cəbrayılbəyli ona qarşı qurulan tələlərdən ustalıqla yayınaraq pedaqoji fəaliyyət və bədii yaradıcılıq sahəsində fəaliyyətini sürətləndirdi, yeni-yeni əsərlərə imza atdı.

---

⁹ Cəmo bəy. Məktub. “Yeni iqbal” qəz., 1915, 7 oktyabr №137

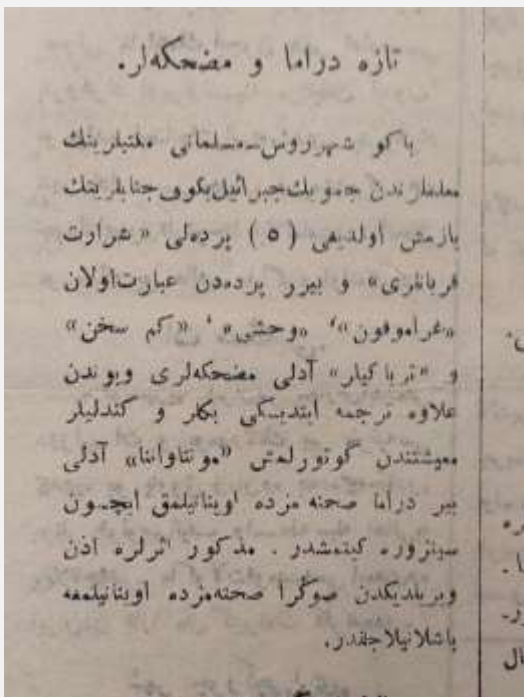

Əli Məhəmməd və Cəmo bəyin şəxsi münasibətlərindəki gərginlik əslində iki maarifpərvərin axsayan maarif işləri sahəsindəki çöküşlə bağlı ciddi narahatlıq hissindən qaynaqlanırdı. Biz Cümhuriyyət dövründə hər iki ziyalının “Müəllimlər İttifaqı”nda birgə çalışdığını da müşahidə edirik.

Cəmo bəyin yaxın dostu, “Məktəb” jurnalından yaxşı tanıdığı Ağa Həsən Mirzəzadə 1916-cı il 1 sentyabr tarixindən “siyasi, ədəbi, ictimai və iqtisadi gündəlik türk qəzetəsi” olan “Sovqat”ın müdir və sahibi imtiyaz (redaktoru və nəşiri) vəzifəsini icra etməyə başladı. Dövrün görkəmli ziyalılardan Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Məhəmməd Əli Sidqi və b. bu qəzətdə əsərlərini dərc etdirirdi. Qafur Rəşad və Ağa Həsən Mirzəzadələr 1917-ci ildə “...mərhum Haşım bəy Vəzirovun “Səda” mətbəəsini təمام və kəmal al”araq (bax: “Sovqat” qəz., Bakı, 1917, №103) “Sovqat”ın basıldığı “Məktəb” mətbəəsinin texniki imkanlarını genişləndirmiş, çap məhsullarının çeşidini çoxaltmış, keyfiyyətini və sürətini yüksəltmişdir.

Poliqrafik səviyyəsi ilə seçilən “Sovqat” qəzetinin 1917-ci il 3 mart sayında Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin dram əsərləri haqqında yığcam məlumat vermişdir. Mədəniyyət xəbərlərində deyilirdi: “*Tazə dram və məzhəkələr*. Bakı şəhər Rusi - müsəlmani məktəblərinin müəllimlərindən Cəmo bəy

Cəbrayılbəyli cənablarının yazmış olduğu (5) pərdəli “Şərərət qurbanları” və bir pərdədən ibarət olan “Qramofon”, “Vəhşi”, “Kəmsüxən” və “Tiryakilər” adlı məzhəkələri və bundan əlavə tərcümə etdiyi, bəylər və kəndlilər məişətindən götürülmüş “Monna və Anna” adlı bir drama səhnəmizdə oynanılmaq üçün senzora getmişdir. Məzkur əsərlərə izn verildikdən sonra səhnəmizdə oynanılmağa başlanılacaqdır.”¹⁰

“Sovqat”ın

Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin dram

əsərləri və onların səhnələşdirilməsinə icazə (lisenziya) alınması üçün senzura idarəsinə göndərilməsi xəbəri Rusiya imperiyasının dağılması dönməsinə təsadüf etdiyinə görə əsərlərin lisenziyalaşdırılması ilə əlaqədar sonrakı taleyi barədə səhih məlumat əldə etmək müşkül məsələyə çevrildi. 1917-ci il fevral çevrilişindən və çar II Nikolayın imperiya taxtından kənarlaşdırıldıqdan sonra bədii əsərlər üzərində senzura

¹⁰ Təzə dram və məzhəkələr. “Sovqat” qəz., 1917. 03.mart. №151

nəzarətinin öz əhəmiyyətini itirməsi təbii və labüd proses idi. Senzura qərarının nəticəsindən asılı olmayaraq Cəmo bəyin beş dram və bir tərcümə əsərini milli səhnəmizin ehtiyacları üçün yazıb təqdim etməsini dövrün mütərəqqi ədəbi-mədəni hadisəsi adlandırmaq olar.

C.Cəbrayılbəyli 9-cu rusi - müsəlmani məktəbində üç illik səmərəli müəllimlik fəaliyyətindən sonra 1917-ci ildə Alekseyev adına 3-cü ali-ibtidai məktəbə təbiyyat müəllimi təyin edilir. Altı sinifli bu məktəb Şamaxı yolu – indiki Cəfər Cabbarlı küçəsində yerləşir, ona rüşdiyyə - natamam orta məktəb də deyilirdi. Bu təhsil ocağı yüksək nizam-intizamı, peşəkar və təcrübəli pedaqoji kollektivi və ünlü yetirmələri ilə ölkədə yaxşı tanınırdı. Vaxtilə bu məktəbdə görkəmli dramaturq Cəfər Cabbarlı, Cümhuriyyətin ideoloqlarından olan Mirzə Bala Məhəmmədzadə təhsil almışdır. Üçüncü ali-ibtidai məktəbin müdiri, Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu, milli ruhlu, təcrübəli pedaqoq Səməd bəy Hacıəliyev (Acalov) idi.

Cəmo bəyin yeni məktəbdə sevincinə rəng qatan səbəblərdən biri də, Şamaxı şəhər məktəbində ilk müəllimi, unudulmaz xeyirxahı, Seyid Əzim Şirvaninin oğlu, Mir Cəfər Seyidzadə ilə bərabər, çiyin-çiyinə işləyəcək, onun məsləhət və tövsiyələrindən bəhrələnəcəkdi... Məktəbdə Üzeyir bəy Hacıbəyli, Müslim Maqomayev, Pənah Qasimov, Əli Cabbar Orucəliyev, Hənəfi Terequlov, Əli Hüseynov, Əli Terequlov kimi məşhur pedaqoqların çalışması Cəmo bəy kimi gənc müəllim üçün ürəkaçan və tarixi hadisə idi. Mirzə Bala Məhəmmədzadə əziz dostu Cəfər Cabbarlının vəfatı ilə əlaqədar Berlində nəşr edilən “Qurtuluş” jurnalında yazmışdı ki, “Caferle beraber

rüştüyədə iken... kompozitorlarımızdan Üzeyir və Müslüm bəylərin idaresində yıllarca təlim görmüşük.”¹¹

Mirzə Bala Məhəmmədzadənin məqaləsindən də məlum olur ki, Üzeyir bəy Hacıbəyli və Müslüm Maqomayev uzun illər Alekseyev adına 3-cü ali-ibtidai (rüşdiyyə-A.R.) məktəbdə musiqi fənnindən dərs deyib, Azərbaycan incəsənətini tədris və təbliğ etmişlər.

1917-ci ilin şimal nəsimi Azərbaycanın ictimai-mədəni həyatına bahar nəfəsi gətirdi, xalqı dəyənəklə idarə edən, milli oyanışı süngü ilə qarşılayan şovinst Jupranskilərin kürkünə birə saldı...

Tədrisin ana dilində aparılması təşəbbüsünə ilk olaraq 3-cü ali-ibtidai məktəb qoşuldu. 1917-ci ilin sentyabr ayında pedaqoji kollektivin qərarına Bakı bələdiyyəsi və “Məktəb komissiyası” biganə yanaşsa da, ana dilində fənlərin tədrisinə uğurla başlandı. Üzeyir bəy Hacıbəyli, Pənah Qasimov, Cəmo bəy Cəbrayılbəyli və digər müəllimlərin bu işin çətin və mürəkkəb bir şəraitdə gerçəkləşməsi üçün fədakarlıq, cəsarət, məsuliyyət nümayiş etdirmələri, eyni zamanda Səməd bəy Hacıəliyevin milli təhsil yönümündə müstəsna xidmətləri danılmazdır.

1918-ci ilin mart ayında erməni-bolşevik hərbi hissələrinin Şamaxı, Bakı, Quba şəhərlərində və ölkənin digər ərazilərində azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlar, qətl-am və soyqırımları xalqın tarixinə və yaddaşına qanlı yazıldı. Həmin faciəli günlərdə Cəmo bəy ən yaxın qohumlarının və əzizlərinin

---

¹¹ Mirza Bala. “Cafer Cabbarlı”, Berlin, “Kurtuluş” jur., 1935, № 4, səh.109-110

yaşadığı, top atəşləri ilə viranəyə çevrilmiş Şamaxı şəhərinə üz tutur. Gördükləri mənzərələr onu dəhşətə gətirir:

*Vətəni görcək olmadım xürrəm,
Daha da artdı dildəki qüssəm.
...Qanlı düşmən kəsüb, yaxıb buraxıb,
Dopdolu küçələrlə qanlar axıb...
Məscidi atəşə edib suzan,
Vətəni topla eyləmiş viran.*¹²

- deyə fəryad qoparır. Şamaxının Cümə məscidində qadın, uşaq və qocalara fərq qoymadan, acımadan insanların diri-diri yandırılmasını, müqəddəs məkanların, ibadət yerlərinin, yaşayış evlərinin dağıdılmasını, məhv edilməsini gördükcə, ağrılı-acılı dəhşətli mənzərəni seyr etdikcə Cəmo bəyin qəlbindən qara qanlar axırdı. Düşünürdü ki, erməni vandalları törətdikləri vəhşiliklər ilə 1902-ci il Şamaxı zəlzələsindən daha güclü, rəhmsiz və dağıdıcı imiş. Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin Cümhuriyyət dönməsi qəzetlərindən birinə verdiyi ifadədə deyilirdi: “Axırıncı dəfə 1918-ci ilin martında ermənilər top mərmiləri ilə Cümə məscidinə və onunla üzbəüz yerləşən mədrəsəni xarabalığa çeviriblər. O zaman məsciddə çoxlu qadınlar, uşaqlar, qocalar gizlənməmiş. Onların da arasında şəhərin ən hörmətli ağsaqqallarından Molla Cəfərqulu Axund. Erməni bəndələri məscidə soxulur, axundu tapıb gözlərini çıxarırlar, dilini, burnunu və qulaqlarını kəsirlər, üzünün və başının dərisini diri-

---

¹² Cəmo Cəbrayıl. Annamə. “Övraqi-nəfisə” jur., Bakı, 1919, № 3, səh. 9-10

diri soyurlar. Sonra işgəncə ilə öldürürlər. Məsciddə gizlənən arvad uşaqları isə qatillər diri-diri yandırırılar...”

Günahsız insanların yalnız milli mənsubiyyətinə görə qəddarlıqla qətlə yetirilməsi burunlarının ucunu görməyən siyasi avantüristlərin böyük və məkirli planlarının tərkib hissəsi olsa da, xalqı milli istiqlal yolundan qorxudub çəkindirə bilmədi. Əksinə Azərbaycan türklərinin özünəgüvənini, mübarizlik əzmini artırdı, birliyini, diriliyini daha da möhkəmləndirdi. Azadlığa, müstəqilliyə, demokratiyaya olan ehtiyac hissini qabartdı, gücləndirdi.

1.2. Cəmo bəy Cümhuriyyət dönəmində

Mart soyqırımını şəhidlərinin küçələrdən axan qanları hələ qurumamış, milli ağrı-acıların, sızıltıların hələ qövr etdiyi bir vaxtda – 28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Milli Şurası ölkəmiz və millətimiz üçün taleyüklü olan tarixi sənədə imza atdı - Tiflis şəhərindəki Qafqaz Cənubunun sarayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıldığını elan etdi. Soyqırımını yarası millətin qəlbinin dərinliyinə elə işləmişdir ki, uzun əsrlərdən bəri arzulanan, uğrunda zaman-zaman mübarizələr aparılan milli, müstəqil dövlətin yaradılması kimi böyük tarixi hadisə hətta bəzi ziyalılarımız tərəfindən sükutla qarşılandı. Milli istiqlal sevinci soyqırımını kədərinin qara bulutlarını dəlib üst qata yüksəlməkdə güc tapmadı. Kədərin birləşdirdiyi insanları istiqlal sevinci vahid mənəvi məkanda cəm etməkdə aciz və “təvazökar” görünürdü. Qarşıda hələ nə qədər qanlar axıdılmalı, qurbanlar (şəhidlər) verilməli idi... Əlləri günahsız

insanların qanına batmış, soyqırımını qatilləri olan erməni-bolşevik silahlı qüvvələri Bakıdan istiqlal beşiyi olan Gəncənin üzərinə göndərildi. Onları Kürdəmir – Qaraməryəm ərazisində Nuri Paşanın komandanlıq etdiyi Qafqaz İslam (Müsəlman) ordusunun qəhrəman döyüşçüləri qarşıladı... Bakı uğrunda, milli istiqlal yolunda aparılan ölüm-dirim mübarizəsində on mindən çox şəhid versək də, 1918-ci il 15 sentyabr qələbəsi, paytaxtın daşnak-bolşevik antimillə qüvvələrindən qurtuluşu - gözlərinə kədər buludu çökmüş insanların çöhrəsində təbəssüm oyatdı. Əzizlərini, yaxınlarını itirmiş bir çox insanlar Bakı zəfərini soyqırımını faciəsinin qisası, bədəli kimi də qəbul edirdi...

Bakının qurtuluşu bütün yönləri ilə dövlət müstəqilliyinə, milli istiqlala açılan geniş, rəvan prospekt idi. Bu tarixi hadisənin Azərbaycan Cümhuriyyəti üçün müstəsna əhəmiyyəti barədə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “Həqiq yolu tutan gün” adlı məqaləsində obrazlı və dəqiq şərh etmişdi: “Azərbaycan türkü (1918-ci il – A.R.) mayısın 28-də istiqlalını elan etmiş, sentyabrın 15-də qasiblər əlində inildəyən paytaxtını xilas etmişdir. Mayısın 28-i Azərbaycan Cümhuriyyət tarixinin idtida günü isə, sentyabrın 15-i o ibtida qədər qiymətdardır.

Sentyabrın 15-i vafə olmasa, yəqin ki, mayısın 28-nin ibtidası bir sənəyə dövrüyyəsini görmədən intihayə varar, gedərdi. Bakının Azərbaycan üçün sadə bir paytaxt deyil, adətən əfsanələrdə söylənən bir “can şüşəsi” olduğunu nəzərə alırsaq həqiqi istiqlal gününün sentyabrın 15-i olduğunu qəbul etməliyiz.”¹³

---

¹³ M.Ə.Rəsulzadə. “Həqiq yolu tutan gün”, Bakı, “Azərbaycan” qəz., 1919, 15 sentyabr, № 274, səh.1

İstiqlal gününə bərabər tutulan Bakının qurtuluş günü xalq tərəfindən toy-bayram kimi qarşılandı. Qafqaz İslam Ordusunun zabit və əsgərlərinin şərəfinə dualar, alqışlar səsləndirilir, mahnılar qoşulur, şeirlər yazılır, kitabçalar yayınlanırdı. Xalq sevgisinin, sevincinin aşılıb-daşdığı, milli birliyin, dövlətçiliyin, vətənin öyüldüyü, vəsf edildiyi günlərdə Cəmo bəy də qələminə sarıldı, qəlbindən keçən poetik duyğular selini kağıza köçürdü, milli marş motivləri üzərində düzənlədiyi şeirinin adını “Vətənim” qoydu. Bu şeirində vətənin (Azərbaycanın) şərəfli tarixini, “Al rəngli bayrağını” (Cümhuriyyətin bayrağı 1918-ci il 9 noyabra qədər al rəngli idi – A.R.), qəhrəman övladlarını qeyri-adi bir sevgi, atəşin bir məhəbbət ilə tərənnüm edirdi (“Vətənim” əsəri üzərində geniş tədqiq və təhlil işi aparıldığı üçün bu barədə “C.Cəbrayılbəylinin bədii yaradıcılığı” bölümündə ətraflı bəhs olunacaqdı – A.R.).

Cəmo bəyin “Vətənim” əsəri həqiqətən zamanında yazılmış və çox uğurlu alınmışdı. Müəllif şeirin misralarını dodaqaltı zümzümə etməkdən yorulmaz, uşaqlar üçün vətənpərvərlik mövzusunda sevilən nəğmə ola biləcəyini düşünərək mətni müəllim yoldaşı Üzeyir bəy Hacıbəyliyə də təqdim etmişdir.

Ağa Həsən Mirzəzadə Cəmo bəylə həmin ərəfədə görüşündə vətən, məktəb, maarif, çöcülər haqqında yazılmış şeirlər, nəğmələr toplayıb nəşr etdirmək niyyətində olduğunu, hətta bu mövzuda Abbas Səhhət, Mirzə Ələkbər Sabir, Ağa Əli Naseh, Məhəmməd Hadi, Əli bəy Hüseynzadə, Əli Abbas Müznib, Əli Yusifzadə və b. şairlərin əsərlərindən poetik nümunələr seçdiyini və onun da nəğməsini məmnunluqla

topluya salmaq arzusunda olduğunu bildirdi. C.Cəbrayılbəyli dostunun elə bil onun ürəyini oxuduğuna sevindi və yenidən yazdığı “Vətənim” şeirinin əlyazmasını poeziya almanaxında çıxması üçün Ağa Həsən Mirzəzadəyə təqdim etdi. Cəmo bəy dərslərin qıt olduğu, nadirəyə çevrildiyi bir zamanda poeziya almanaxının xüsusilə rüşdiyyə məktəblərinin şagirdləri üçün əlavə oxu vəsaiti olaraq əhəmiyyətini və gərəkliliyini xüsusi vurğuladı.

“Milli nəğmələr” adlı almanaxın nəşrini yaxın dostların gözlədiyi günlərdə kitabdakı şeirlərin toplayıcısı və tərtibçisi, tanınmış nasir, istedadlı publisist, pedaqoq, mühərrir Ağa Həsən Mirzəzadə ömrünün çox gənc vaxtında - 27 yaşında təəssüflər olsun ki, vərəm xəstəliyinin əzablı ağrıları ilə dünyasını dəyişdi. Ədəbi ictimaiyyət üçün ağır itki olan Ağa Həsən Mirzəzadə haqqında “Azərbaycan” qəzeti dərc etdiyi başsağlığı-bildirişdə yazırdı: “Qafur Rəşad Mirzəzadə kəmalı yas və təhəssürlə öz sevgili qardaşı, müəllim və mühərrir Ağa Həsən Mirzəzadənin ölüm xəbərini qövm-əqrəba və dost-aşınlarına xəbər veriyor. Təşyiye-cənazə bu gün çəharşənbə günü, səbh saat 10-da Nijni Tazəpirski küçədə 25 nömrəli evdən götürülüb Tazəpir məscidinə aparılacaqdır.”¹⁴

Həmin gün, noyabr ayının 20-də səhər saatlarında Tazəpir məscidinin ətrafı qələbəlik idi. Cümhuriyyətin qurucuları, görkəmli ziyalılar, şairlər, teatr işçiləri, maarif xadimləri, mətbuat nümayəndələri sırasında mərhumun yaxın dostları – Cəmo bəy Cəbrayılbəyli, Əmin Abid Mütəllibzadə, Əli Rai Yusifzadə, Əli Abbas Müznib və b. yas mərasiminə, mərhumu

---

¹⁴ “Azərbaycan” qəz., 1918, 20 təşrinə-sani (noyabr), № 45

son mənzilə yola salmağa gəlmişdilər. İstedadlı bir publisistin, yazarın, ədibin gənc yaşında dünyasını dəyişməsi hamını ağrıdırdı, göynədirdi, təəssüf hissi doğururdu.

Qafur Rəşad Mirzəzadə qardaşının həyat yolu və fəaliyyəti barədə “Ağa Həsən Mirzəzadə” adlı məqaləsində “Q.R.” imzası ilə “Azərbaycan” qəzetinin 1918-ci il 20 təşrinə-sani (noyabr) tarixli 45-ci sayında yazırdı: “Millətimiz çalışqan cəvanlarından birini də itirdi. Müəllim və mühərrir Ağa Həsən Mirzəzadə 27 yaşında ikən millətinə əlvida etdi. Mərhum,

cavan ömrünün bir hissini Lahıc və Kürdəmir qəsəbələrində müəllimlikdə keçirdiyi halda, digər qismini də Bakıda mühərrir və mətbəəçilikdə keçirmişdir. Mərhum çalışqanlığı nəticəsi olaraq, müəllim olduğu vaxt məktəb işlərini bitirəndən sonra, böyüklərə də mənfəət verməkdən geri durmazdı. Lahıcdə müəllim olduğu vaxt tez-tez camaatı yığib leksiyalar (mühazirələr) oxuyardı. Kürdəmirdə müəllim olduğu vaxt camaatı kənd ziraət və ticarət işlərinə tərgib [rəğbətləndirər, həvəsləndirər] və təşviq edərdi. Kürdəmirdə bağ salıb zənbil toxumaq işini nəşr etmək [yaymaq] üçün Qafqaz Maarif müdirinə yazıb, zənbil çubuqları gətirib, əkdirmişdi. Arıçılığa və süd hasilatına dair nitqlər söylərdi. Odur ki, daima kənd əhlinin rəğbətini qazanıb, camaatın məhbubülqulubu [qəlbinin sevdiyi] olmuşdur. Bakıda yenə millətinin pişrəftinə [tərəqqisinə] çalışıb,

mətbuat aləminə diqqət vermişdir. Bunun üçün xüsusi mətbəə açıb, gündəlik qəzetə verməyə müvəffəq olmuşdur. Hər gün nəşr etdiyi “Sovqat” qəzetəsində müdir və mühərrirlik edib, var qüvvəsi ilə davamına çalışmışdır. Bu xüsusda çəkdiyi əziyyətlər öz müqərrəblərinə [yaxınlarına] məlumdur. Ancaq, gündüz qəzetənin idarəsinə məşğul olduğu halda, gecələr də sübhə kimi yatmayıb qəzetəsinə məqalələr yazardı. Hər kəs şirin yuxuya getdiyi vaxt mərhum oyaq qalıb yazardı. Odur ki, bu qədər əziyyətlərə cavan canı tabavər olmayıb [dözməyib], axırda vərəm xəstəliyinə mübtəla oldu. Mərhumun cənəzəsi qarşısında gözlərim yaşlı deyirəm: Əziz və sevgili qardaşım! Vaxtsiz ölüm səni bizim əlimizdən aldı. Dünən gecələr oyaq qalıb millətin üçün yazdığın qələmlə bu gün göz yaşımı mürəkkəb edib sənin alicənabanə işlərindən ancaq bir neçəsini zikr edirəm. Yat, qardaşım! Çəkdiyən yorğunluqlara qarşı indi əbədi istirahət et! Allah sənə rəhmət eləsin!”¹⁵

Ağa Həsən Mirzəzadə eyni zamanda opera müəllifi idi. Onun “Tənbəl” adlı musiqili və iki məclisli operası 1917-ci ildə “Məktəb” elektrik mətbəəsində çap edilmişdir.

Ağa Həsənin vəfatından sonra yarımçıq qalmış işlərinin həyata keçirilməsi, xüsusilə “Milli Nəğmələr” lirik şeirlər toplusunun nəşri onun böyük qardaşı Qafur Rəşad Mirzəzadənin öhdəsinə düşdü. Almanaxın çap versiyası qismən gecikdi və 1919-cu ilin ikinci yarısında işıq üzü gördü.

---

¹⁵ Q.R. “Ağa Həsən Mirzəzadə”. “Azərbaycan qəzeti”, Bakı: ADA Universiteti, 2022, 20 cildə, II cild, səh. 380-381

C.Cəbrayılbəyli böyük yaradıcılıq əzmi, şövqü ilə Alekseyev adına altıillik 3-cü ali-ibtidai məktəbdə pedaqoji fəaliyyətini davam etdirsə də, cəmi bir tədris ilindən sonra – 1918-ci ilin noyabr ayında onun iş yerini şəhərin daha qabaqcıl təhsil müəssisələrindən birinə - Bakı Birinci Realnı məktəbinə dəyişilməsi ilə bağlı əmr verildi. O Nikolayev küçəsi 6 ünvanında (indiki İstiqlaliyyət küçəsi) yerləşən Bakı Realnı məktəbinə Təbiyyat müəllimi vəzifəsinə göndərildi.

Məktəbin direktoru o vaxt böyük pedaqoji təcrübəyə malik, tanınmış maarif işçisi İvan Viktoroviç Denfer idi. C.Cəbrayılbəyli ilə eyni zamanda Birinci Realnı məktəbinə Qafur Rəşad Mirzəzadə, Ağa Əli Rağib Qasımzadə, Xudaverdi Kələntərli, İbrahim Səfərov və digər ziyalılar müəllim vəzifəsinə təyin edildilər. Abdulla Şaiq və Əbdül Əli bəy Cəbibəyov isə bu məktəbdə artıq bir neçə il idi ki, çalışırdılar.

Qafur Rəşad haqqında ciddi araşdırmalar aparan gənc tədqiqatçı Nərmin Bağırova I Realnı məktəbin Cümhuriyyət dövründən bəhs edərək yazırdı: “Qafur Rəşad 1916-cı ildə ana dilindən dərs demək üçün Bakı II realnı məktəbinə, iki il sonra isə Bakı I realnı məktəbinə dəvət edilir. O, dövrdə bu məktəbdə A.Şaiq, C.Cəbrayılbəyli, X.Kələntərli kimi təcrübəli müəllimlər çalışırdı. 1919-cu ildə 50-yə qədər sinfi olan Bakı I realnı məktəbində yalnız bircə milli sinif vardı. Bu sinifin rəhbəri A. Şaiq, coğrafiya müəllimi isə Qafur Rəşad Mirzəzadə idi.”¹⁶

---

¹⁶ Nərmin Bağırova. “Görkəmli pedaqoq, coğrafiyaçı, publisist Qafur Rəşad Mirzəzadə”. “Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi”. Bakı - 2016, səh. 70-71

Birinci Realnı məktəbdə Abdulla Şaiq bir neçə il idi ki, ana dili, şəriət fənnlərindən dərs deyirdi. Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra ölkədə bütün məktəblərin milliləşdirilməsi istiqamətində təşəbbüslər həyata keçirilirdi. Bakı Birinci Realnı məktəbində də Abdulla Şaiqin sinfi milliləşdirildi və yeni müəllimlər Abdulla Şaiqin sinfində uğurla fəaliyyətə başladılar.

Cəmo bəy Cəbrayılbəyli və yaxın dostları üçün 1919-cu il xüsusilə uğurlu oldu. Edadi və rüşdiyyə məktəbləri üçün Abdulla Şaiqin “Ədəbiyyat dərsləri” (H.Cavidlə müştərək), “Türk çələngi”, Ağa Əli Rağib Qasımzadənin “Hesab məsələləri məcmuəsi”, Səməd bəy Hacıəlizadənin “Rəhbəri-cəbr”, Cəmo bəyin “Tarixi-təbii” kitabları Xalq Cümhuriyyətinin “Hökumət mətbəəsi”ndə böyük tirajla nəşr edildi.

Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin yaxın dostlarından biri də görkəmli filosof-şair, böyük müəllim Hüseyn Cavid idi. 1916-cı ildə indiki Filarmoniyanın bağında onu H.Cavidlə Abdulla Şaiq tanış etmişdi. Tez-tez görüşürdülər. 1921-1933-cü illərdə Darülmüəllimində (Pedaqoji texnikumda) Cəmo bəy biologiya fənnini, Hüseyn Cavid isə türk (Azərbaycan) dili və ədəbiyyatını tədris edirdi. Onun müəllimliyi, xoş xasiyyəti, qonşuluq münasibətləri haqqında Cəmo bəy yazırdı: “Xoş rəftarlı, mehriban və sadə insan olan Cavidin az, lakin mənalı danışığı dinləyiciləri heyran edərdi. O, bərkdən danışmağı, hay-küy salmağı sevməzdi. Cavid dərstdə mövzunu o qədər canlı və şirin izah edərdi ki, şagirdlər nəinki sinifdə, hətta evdə də onun haqqında uzun müddət deyib, danışardılar. Şairin müəyyən bir dram əsərini təhlil edəcəyini eşitdikdə, biz müəllimlər də icazə alıb sinifdə oturur və onun dərsinə, söhbətlərinə qulaq asardıq.

...Hüseyn Cavid ədəbiyyata həvəsi olan gənclərə öz biliyini verməyi əsirgəməzdi. O, şeir, oçerk və hekayə yazanlara kömək edər, onları bu işə həvəsləndirirdi. Bir dəfə mən 5-6 misralıq şeirimi Cavidə oxudum. O, - lap yaxşıdır, yaz, mən də sənə kömək edəyəm, - dedi.

Mən, Cavidlə 1921-ci ildən 1933-cü ilə kimi bir yerdə işlədim. Darülmüəllimin Kommunist küçəsindəki binasında (indiki Əlyazmalar İnstitutunda-A.R.) ... müəllimlərdən bir neçəsinə ev verilmişdi. Mən binanın ikinci mərtəbəsində, Cavid isə üçüncü mərtəbəsində yaşayırdıq. Beləliklə, mən Cavidlə 8 il qonşu olmuşam. Öz ailəsinə mehriban olan, uşaqlarını, arvadı Müşkinaz xanımı dərin məhəbbətlə sevən Hüseyn Cavid, bizim ailənin də əzizi idi.”¹⁷

Cəmo bəy xatirələrində böyük ədibin pedaqoji düşüncələrindən, sadəliyindən, səmimiliyindən sevgisindən, təvazökarlığından, diqqətcilliyindən, mehriban qonşuluq münasibətlərindən söz açaraq onu sevimli dramaturq, nüfuz sahibi, vətənpərvər şəxsiyyət kimi təqdim etməyi bacarmışdır.

***

C.Cəbrayılbəylinin 1919-cu ildə edadi məktəblərinin 2-3-cü sinif şagirdləri üçün nəşr edilən “Tarixi-təbii” kitabı 160 səhifədən və 60 bölmədən ibarət idi. Kitabda fəsilər insanat və heyvanat mövzularına ayrılır. Birinci mövzuya hərəkət və istinad üzvləri, skletin qismləri, damağ, eşitmək feili, cihazi həzm, dişlər və dil, mədə, bağırsaqlar, qanın hərəkəti və damarlar, qanın tərkibi, cihazi tənəffüs, ifrazat üzvləri və s.

---

¹⁷ C.Cəbrayılbəyli. “Xatirələrim”, Bakı, Azərnəşr, 1966, səh.164-165

daxildir. İkinci mövzuya isə inək, məməlilərin xüsusi əlamətləri, quşlar: göyərçin, xüsusi əlamətləri, yuvaları və hicrəti, balıqlar: sazan balığı, balıqların hiss üzvləri, balıqların ümumi əlamətləri, fəqərəli və fəqərəsiz heyvanlar, fəqərəsizlər: həşərat, mays böcəyi, həşəratın əlamətləri, sinifləri, ibtidai heyvanlar: mərcan, dəniz yulduzu, heyvanat vücudunun hüceyrəvi bünyəsi, bir hüceyrəli və çox hüceyrəli və digər yazılar daxil edilmişdir.

“Tarixi-təbii” kitabı edadi və rüşdiyyə məktəblərinin şagirdləri üçün dərslik kimi nəzərdə tutulmuş və mövzularından da göründüyü kimi anatomiya və zoologiya elm sahələrinin natamam orta məktəblərdə tədrisi məsələləri rəğbət doğurmaya bilməz.

Cəmo bəyin qəzet və jurnallarda bədii və elmi yaradıcılıq nümunələri dərc edilir, bütün gücünü və səyini Cümhuriyyət təhsilinin keyfiyyət yüksəlişinə, dərs proqramlarının və vəsaitlətinin hazırlanmasına, təkmilləşdirilməsinə sərf edirdi.

O məktəbdarlıqla yanaşı bu dövrdə ictimai işlərdə də fəal iştirak edirdi. 1919-cu ilin fevralın 15-də Bakı və ətrafı müsəlman ziyalılar ittifaqının Bakı bələdiyyə məclisinin zalında 200 nəfərlik təsis yığıncağı keçirilir. İttifaqın məramı məktəblər, muzeylər, kurslar açmaq, Qafqas millətləri arasında sülhü, əmin-amanlığı təbliğ etmək idi. İttifaqın 12 nəfərlik İdarə heyətinə Cəmo bəy Cəbrayılbəyli üzv seçilmişdir. “Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il 21 fevral tarixli sayında “Ziyalılar ittifaqı” adlı məlumatdan öyrənirik ki, fevralın 17-də İttifaq üzvlərinin səsçoxluğu ilə doktor Seyidəli Seyidov sədr, Ağa Axundov və Cəmil bəy Vəzirov müavinlər, Cəmo bəy

Cəbrayılbəyli isə katib seçilmişdir. İttifaq müvəqqəti olaraq “Nicat” Maarif Cəmiyyətinin binasında yerləşdi. Bir ay sonra isə Bakının Vrangeliski və Voznesenski küçələrinin kəsişməsində 3 nömrəli binadan fəaliyyət üçün yer aldılar. İttifaqa üzvlük məsələsinə və ziyalılardan işlə təmin olunmasına Cəmo bəy baxırdı. Bakı və Ətrafının müsəlman ziyalıları ittifaqın 28 aprel tarixli iclasında sədr Əli bəy, katib isə Cəmo bəy idi. Gündəlikdə Əsgəriyə çağırış, yetimlər yurdu, kəndlərdə çiçək xəstəliyi və s. məsələlər yer almışdır.

Cəmo bəy Cəbrayılbəyli 9-cu Türk məktəbində Bakı və Ətrafı Müsəlman Müəllimləri İttifaqının təsis iclasında dostları və həmkarları ilə iştirak etmiş, fəaliyyətinə dəstək vermişdir. “Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il 25 may tarixli 187-ci nömrəsində bu barədə verilmiş məlumat bunu təsdiq edir.

“Müəllimlər İttifaqında. Ötən yekşənbə [bazar] günü 18 mayın Bakı şəhərinin Doqquzuncu Türk məktəbində ümum-müsəlman müəllim və müəllimələrinin ictimasi vəqə oldu [iclası baş tutdu] və bu iclasda Ağababa İsrəfilbəyzadə cənablarının sədarəti ilə Bakı və Ətrafı Müsəlman Müəllimləri İttifaqına yeni bir idarə təşkil oldu və idarəyə 9 nəfər üzv və 5 nəfər namizəd və 3 nəfər müfəttiş və 2 namizəd intixab etdilər [seçildilər]. İdarə üzvləri bunlardır: 1) Ağababa İsrəfilbəyzadə - sədr; 2) Ağəli Qasımzadə - müavini-sədr; 3) Baba bəy Səfərəlibəyzadə - xəzinədar; 4) Məhəmməd Əmin Əfəndizadə - katib; 5) Abdulla Şaiq Talıbzadə; 6) Mirzə Hüseyn Axund Nəsir oğlu Axundzadə; 7) Əli Məhəmməd Mustafazadə; 8) Hüseyn Cavid əfəndi; 9) Məhəmmədqulu Hüseynzadə. İdarə

namizədləri: Rəşid bəy Əfəndizadə, *Cəmo bəy Cəbrayıl-bəyzadə*, Xudaverdi Kələntərzadə, Abbasqulu Vəlixanzadə, Abdulla bəy Abaşıdze. Təftiş komissiyası əzaları: Rəhilə xanım Hacıbababəyzadə, Vəsilə xanım Musabəyzadə, Nigar xanım Vəlibəyzadə. Bunlara namizədlər: Rza Zaki əfəndi və Mirzə Rövşən bəy. 22 Mayıs 1919 sənədə Bakı Türk [Müəllimləri] İttifaqı tərəfindən Gəncə vilayəti Türk Müəllimləri İttifaqına bu məzmununda bir teleqraf çəkilmişdir: “Bakı vilayəti Türk Müəllim və Müəllimələri İttifaqı müqəddəs vəzifəsini layiqi ilə anlayaraq ifaya çalışmış möhtərəm ciddi milli müəllimimiz Mirzə Abbas Abbaszadə cənablarının 25 sənəlik xidmətini təqdir edərək, göstərdiyi fədakarlıqlardan dolayı saf bir türk qəlbi ilə alqışlar və təbrik edər. Bəzi səbəblərə görə yubileylərində isbatı-vücut [iştirak] edəmmədiyimizdən dolayı bəyani-etizar və təəssüf edəriz [üzr və təəssüfümüzü ifadə edirik], əfəndilərim! İttifaq.”¹⁸

Müəllimlər İttifaqına Abdulla Şaiq, Hüseyin Cavid, Ağəli Qasımzadə, Cəmo bəy Cəbrayılbəyli, Əli Məhəmməd Mustafazadə, Rəşid bəy Əfəndizadə, Xudaverdi Kələntərzadə və digər görkəmli pedaqoqların cəlb edilməsi böyük arzuların gerçəkləşməsindən xəbər verirdi. Cəmo bəy həm Ziyalılar, həm də Müəllimlər İttifaqında Cümhuriyyətin sosial-mədəni sahəsində xalqın mənafeyi naminə ictimai işlərdə həvəslə çalışmaqyla yanaşı tədrisdən və sevimli Realnı məktəbdən uzaqlaşmamış, istedad və bacarığını gənclərin maariflənməsinə həsr edirdi.

---

¹⁸ Müəllimlər İttifaqında. “Azərbaycan” qəzeti, ADA Universitetinin nəşri, Bakı, 2023, VIII cild, səh.346

Bakıda yeni yaradılan Türk Müəllim və Müəllimələri İttifaqının Gəncə şəhər məktəbinin türk dili müəllimi, “Şəriət dərsi” (1910), “Türk əlifbası” (1913), “Bayatı, haxışta, sevgi, layla, qaynana-gəlin sözləri” (1914), “Əlifba” (1914), “Arvad ağısı...” (1918) və b. dərslik və dərs vəsaitlərinin müəllifi, görkəmli pedaqoq Mirzə Abbas Abbaszadənin müəllimlik fəaliyyətinin 25 illiyini 1919-cu il 22 may tarixində təbrik etməsi Cümhuriyyət mühitində, ab-havasında əlamətdar hadisə idi. Mirzə Abbas Abbaszadə böyük ziyalı, ictimai xadim idi. Onun yalnız “Şəriət dərsi” kitabı müxtəlif illərdə Bakı və Gəncə şəhərlərində on dəfədən çox təkrar nəşr edilmişdir. M.A.Abbaszadə 1920-ci ilin may ayında Gəncə şəhərində, evinin qarşısında sorğu-sualsız, heç bir səbəb göstərilmədən bolşevik təcavüzkarları tərəfindən güllələnmişdir.

Cəmo bəy Cəbrayılıbəyli 1920-ci ilin aprel çevrilişinə qədər Bakı Birinci Realnı məktəbdə çalışdı. Cümhuriyyətin süqutu, Rusiyanın XI Qırmızı ordusu tərəfindən Azərbaycanın işğalı bütün mütərəqqi, azadlıqsevər ziyalılar kimi onun da qəlbindən qara qanlar axıtdı. Ölkəyə soxulmuş bilşeviklərin qətl və “Qarət həftəsi”ndə çoxsaylı zərərdidələrdən biri də Cəmo bəyin böyük bacısının ailəsi - Ağa Əli Nəsehin iki oğlu və bir nəvəsi olmuşdur.

Tədqiqatçı-jurnalist Şəmistan Nəzirli yarım əsrdən çox Bakı Dövlət Universitetində fəaliyyət göstərmiş, dosent vəzifəsində yüksəlmiş, Nəsehin sonbeşik oğlu Cümşüd Əfəndizadə (1906-1993) ilə 1990-cı illərin əvvəllərində görüşərək ondan geniş müsahibə almışdır. Cümhuriyyətin Rusiya ordusu tərəfindən işğalının ilk günləri 14 yaşlı Cümşüd Əfəndizadənin

yaddaşına belə həkk olunmuşdu: “Qardaşım Nüsrət rus dilini yaxşı bilirdi. Vəli Xulufu və İbrahim Eminbəyli ilə dostluq eləyirdi, qırmızılara rəğbəti vardı. Müəllim yoldaşları dedilər ki, rusca bilirsən, onların partiyasının həvəskarısən, çörəklə çıx onların qabağına sənə dəyməzlər. Nüsrət getdi. Darvazanın qabağına çatan kimi XI Ordu geyimində bir əsgər onu ermənicə söydü və güllələdi. Gəlib zirzəmini güllələdilər. Biz hamımız ağzüstə uzandıq, xoşbəxtlikdən heç kimə güllə dəymədi. Bayıra çıxartdılar. Ögey qardaşımın qızı **Gülsüm xanım** da biznən idi, onun qulağından sırğanı, barmağından üzüyünü dartıb çıxartdılar. Onu ayırıb İran konsulluğunun həyətinə apardılar, mənə də bura gətirdilər.

- Atan Şamaxıda harada işləyirdi?

- Məhkəmədə katib idi. Ancaq onu şair kimi daha yaxşı tanıyırlar. Ağaəli bəy Naseh, bəlkə eşitmişiniz, Əfəndizadə...”¹⁹

Dosent Cümşüd Əfəndizadənin bu ağırlı xatirəsindən də bəlli olur ki, Cümhuriyyətin 1920-ci il 27 aprel işğalı həm də qəddarlıq, quldurluq və qarət faktları ilə izlənilərək yaddaşlarda dərin, sızılı izlər buraxmışdır. Firidun bəy Köçərilinin, Mirzə Abbas Abbaszadənin, Nüsrət Ağa Əli Naseh oğlu Əfəndizadənin və yüzlərlə digər günahsız ziyalıların qətlə yetirilməsi deyilənlərin əsaslandırılması üçün mötəbər arqument sayıla bilər.

---

¹⁹ Şəmistan Nəzirli. “Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin yaradıcısı”. Bakı, Xalq qəzeti.- 2010.- 11 iyul.- s. 6

Cəmo bəy bacısı oğlu Nüsrət Əfəndizadənin qırmızı bolşevik cildinə girmiş daşnak ünsürləri tərəfindən güllələnməsini və bacısı nəvəsi, Nüsrət müəllimin qızı Gülsüm Əfəndizadənin günün günorta çağı zorakılıqla qarət edilməsini heç vaxt unuda bilmədi, bu ağrını ömrü boyu yaddaşında və qəlbində qəlpə yarası kimi gəzdirdi.

1.3. Fədakar maarif xadimi

Cəmo bəy Cəbrayılbəyli 1920-ci ilin may ayından rəsmi olaraq Bakı I Realnı məktəbin müəllimi vəzifəsindən azad edildi və həmin vaxtdan Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı yanında Dərsliklərin Hazırlanması üzrə Komissiyanın üzvü təyin edildi. İş çox ağır idi. Maarifpərvər ziyalılarımız sözün geniş mənasında savadsızlığa, mədəni geriliyə qarşı cəbhə açmışdılar. Dərsliklərin Hazırlanması üzrə Komissiya üzvləri, o cümlədən Cəmo bəy Cəbrayılbəyli müxtəlif elm sahələrinə aid yalnız yazılmış dərsliklərin müəyyən olunmuş kriteriyalara əsasən kəmiyyət və keyfiyyət məsələlərinə nəzarət etməklə kifayətlənmir, həm də özləri dərsliklər yazır, nəşrə hazırlayır və ya rus dilindən tərcümələr edirdilər. Bu minvalla o 1921-ci ilin oktyabr ayına qədər dərslik hazırlığı prosesində yaxından iştirak etməklə yanaşı müəllimlik kurslarında dərs demişdir. Bəzi sənədlərdə Cəbrayılbəylinin Xalq Maarif Komissarlığında xidməti 1922-ci ilin noyabr ayınadək davam etmişdir. 1922-cildən 1931-ci ilin aprel ayına qədər isə Cəmo bəy Bakı Pedaqoji Texnikumunda əvvəl müəllim, sonra isə direktor

müavini vəzifələrində çalışmışdır. O zaman texnikumun direktoru şamaxılı, təcrübəli pedaqoq Səməd bəy Hacıəliyev idi. Həmin vaxt Pedaqoji Texnikumunda Sultan Məcid Qəni-zadə, Ağababa bəy İsrafilbəyli, Cəmo bəy Cəbrayılbəyli, Feyzulla Qasımzadə, Azad bəy Əmirov və digər görkəmli pedaqoqlar, maarif xadimləri bir yerdə böyük şövq ilə cəmiyyətin müəllim kadrlara olan kəskin ehtiyaclarını ödəmək üçün gecə-gündüz çalışırdılar.

C.Cəmo bəy təhsilini inkişaf etdirmək niyyətilə birillik Ali Pedaqoji kurs bitirir və 1922-ci ildə eksternat imtahan verərək müəllim statusu qazanır. O, 1929-1931-ci illərdə isə Azərbaycan Dövlər Ali Pedaqoji İnstitutu Təbiyyat – Riyaziyyat fakültəsinin kimya-biologiya ixtisası üzrə tam kursunu başa vuraraq orta məktəb pedaqoqu dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

C.Cəbrayılbəyli 1920-ci illərdə “Təbiətə ilk addım” (1923), “Heyvanat dərsləri” (1924), “Müxtəsər nəbatat” (1924, 1926, 1929), “Müxtəsər botanika” (1925, 1929), “Zoologiya dərsləri” (1925, 1929), “Heyvanat dərsləri” (1928, 1929), “Təbiyyat” (1929), “Akvarium” (1930), “Müxtəsər Nəbatat” (1930) və digər əsərləri nəşr edilərək məktəblərin zəruri ehtiyacları üçün ünvanlamışdır. Cəmo bəy eyni zamanda akademik İ.Pavlov, akademik M.Menzbir, akademik A.Vaqner, akademik A.A. Qrossqeym, akademik V.Nikonov və digər alimlərin orta məktəb şagirdlərinin faydalandığı botanikaya, fizologoyaya, zologiyaya, dənizin dibinə, canlılara aid dərslər kitablarını rus dilindən Azərbaycan dilinə çevirərək böyük tirajla nəşr etdirmişdir. Bu məşhur akademiklərin əsərlərini XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan dilinə tərcümə edərək milli məktəblərə

təqim olunması dərslərlərin çatışmadığı bir zamanda təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edirdi. Milli dərslərlərin hazırlanması və nəşr etdirilməsi sahəsində Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin xidmətləri müqayisə edilməyəcək dərəcədə böyükdür. Onun musiqi sahəsinə dərin marağı, musiqi alətlərindən peşəkarlıqla istifadə etməyi bacarması pedaqoq kimi cazibədarlığını və ünsiyyətçilliyini daha da artırırdı. O xatirələrindən birində qeyd edirdi ki, 1924-cü ilin sentyabr ayında ağır xəstəlikdən xilas olduğu üçün dostu Əlicabbar Orucəliyev evində ziyafət təşkil edir. Qonaqlardan Müslim Maqomayev, Pənah Qasimov, Xudaverdi Kələntərli, Qulu Hüseynov və b. iştirak edir, ailəvi məclisdə bəziləri xanımları ilə gəlmişdi. Masabəyi Müslüm Maqomayev idi. Bu məclisdə Əlicabbar Orucəliyevin bibisi qızı Yavər Kələntərli özünəməxsus şuxluqla “Segah”, “Kəsmə şikəstə” oxuyur və onu Cəmo bəy tar ilə müşaiyət edir. Müslüm Maqomayevin təşəbbüsü ilə 1924-cü il 5 noyabr tarixində “Maarif evi”ndə (C.Cəbrayılbəylinin məlumatına əsasən təşkil olunan bir müsəmirədə Yavər xanımla Cəmo bəyin konserti təşkil olunur. Burada da Yavər Kələntərlinin oxuduğu “Bayatı Şiraz”, “Segah”, “Kəsmə şikəstə” və s. musiqi nömrələrini tarda qocaman müəllim Bədəl bəy Bədəlbəyli, skripkada isə Cəmo bəy Cəbrayılbəyli müşaiyət etmişdir. Üzeyir bəy Hacıbəylinin iştirak etdiyi bu konsert anşlaqla keçir.

Tanınmış pedaqoq Əliyar Qarabağlı “Xalq müəlliminin şərəfli yolu” adlı məqaləsində dostu Cəmo bəy haqqında yazırdı: “Cəmo müəllimin çala bilmədiyi musiqi aləti yox idi. O nəinki Azərbaycan muğamlarına və xalq musiqisinə, hətta

rus, polyak xalq havalarına da yaxşı bələd idi.”²⁰ Cəmo bəyin klassik poeziya, muğam, xalq musiqisi ilə sıx bağlılığı müasirlərinin məqalələrində, xatirələrində vurğulanan danılmaz həqiqətdir.

Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin bədii yaradıcılığında dram əsərlərinin tərcüməsi də xüsusi yer tutur. Onun alman dramaturqu Fridrix Şillerdən tərcümə etdiyi “Vilhelm Tell” əsəri 1925-ci il 16 aprelə Aleksandr Tuqanovun quruluşunda tamaşaya qoyulmuş, musiqi tərtibatını Müslüm Maqomayev vermiş, əsas rolları Sidqi Ruhulla, İbrahim Azəri, İsmayıl Hidayətzadə, Hacıməmməd Qafqazlı, Rza Əfqanlı və digərləri canlandırmışdır.

C.Cəbrayılbəyli 1931-1935-ci illərdə Bakı şəhər Xalq təhsili şöbəsində müfəttiş-metodist, 1935-1938-ci illərdə Yer quruluşu texnikumunda müəllim vəzifəsində çalışmışdır. Bu müddətdə - 1932-ci ildə onun İsrafil Hacızadə və Məhərrəm Mustafazadə ilə müştərək “Təbiyyatdan iş kitabı” adlı dərs vəsaiti nəşr edilərək Respublikanın orta məktəblərində tədris olunurdu.

Cəmo bəy 1938-ci ilin oktyabr ayından ömrünün sonuna kimi taleyini Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqogika İnstitutu ilə bağlayır. Tədqiqat müəssisəsində kiçik elmi işçi vəzifəsinə qəbul olunur, bir sıra tədqiqat işlərini nəşr etdirir. Onlardan “Azərbaycan florası nümunələri” (1940), “Təbiyyat metodikasının bəzi məsələləri” (1940), “Təbiyyat dərslərində bəzi

---

²⁰ Əliyər Qarabağlı “Xalq müəlliminin şərəfli yolu”, “C.Cəbrayılbəyli, “Xatirələrim”, Bakı, Azərənəşr, 1966, səh.11

praktiki vrdiřlərin verilməsi yolları” (1941), “Azərbaycanın gənc naturalistləti” (1941), “Biologiya dərslərində irqçilik “teoriyasının” tənqidi v fařizm ilə mübarizə” (1942) və b. adlarını vurğulamaq olar. Srlvhlərində də göründüyü kimi kitablar biologiyanın çox ciddi problemlərinə həsr olunmuř, metodiki və dərs vəsaiti olaraq tələbə və müəllimlər uçn nəzərdə tutulmuřdur.

Cmo Adil ođlu Cbrayılıbyli 1942-ci il 29 yanvar tarixində Dakı Dövlət Universitetinin Elmi řurasında “Orta məktəbdə Azərbaycan florası nümunələri bitkilərin sistemli tədqiqində obyekt kimi” adlı dissertasiyasını uđurla müdafiə edərək pedaqoji elmlər namizədi elmi dərəcəsi almıřdır. Bu vaxt Cmo bəyin 55 yařı vardı və Universitetin elmi (müdafiə) řurasına yeni təyin olunmuř, rektor vəzifəsini icra edən řamil liyev sədrlik edirdi.

(řkild: soldan, ayaq üstündə 3-c Cmo bəy)

Müharibə illərində Cmo bəy vzçilik üzrə Mirzə Fətəli Axundzadə adına Azərbaycan Dövlət Müəllimlər İnstıtutunun

Pedaqogika kafedrasında müəllim işləmiş, ADMİ-nin vəsatəti əsasında ona SSRİ Xalq Komissarları Soveti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 1943-cü il 27 mart tarixli (Protokol № 6) qərarı ilə Pedaqogika kafedrası üzrə dosent elmi adı verilmişdir. Dosent attestatını AAK-ın sədri S.Kaftanov və elmi katib A.İppolitova imzalamışdır.

1942-1946-cı illərdə Cəmo bəy Elmi-Tədqiqat Pedaqogika İnstitutunda elmi işçi, böyük elmi işçi, elmi katib vəzifələrinə uğurla yüksəldi, səmimiyyəti, diqqətcilliyi, obyektivliyi, prinsipallığı ilə çalışdığı kollektivin hörmətini, ehtiramını qazandı. Bu illərdə onun ibtidai məktəblərin üçüncü sinfi üçün “Qiraət kitabı” (1945), müəllimlər üçün metodik vəsaiti olan “Botanikadan məktəb praktikumu” (1946) və b. adlı kitab və risalələri nəşr edilir.

Çeviklik, operativlik, dəqiqlik, elmi fakta sədaqət, zəhmətsevərlik, səmimiyyət, söz ilə əməlin vəhdəti onun başlıca mənəvi keyfiyyətləri idi. Məhz bu yüksək şəxsi və elmi keyfiyyətləri nəzərə alaraq Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqogika İnstitutunun kollektivi 1946-cı ilin may ayında pedaqoji elmlər namizədi, dosent Cəmo Adil oğlu Cəbrayılbəylini institutun direktoru seçdi. Yeni direktor gənc və istedadlı kadrları instituta cəlb etdi, dərslərlər üzərində təkmilləşdirmə işləri intensiv hal aldı, kollektivdə ideoloji, mənəvi iqlimin saflaşdırılması, nizam-intizamın yüksəldilməsi ön plana çəkildi.

Onun “İnsanın anatomiya və fiziologiyasından məktəb təcrübələri” (1948), A.Abdullayev və Ə.Mehdiyev ilə müştərək üçüncü sinif üçün “Ana dili” (1949) və məktəblilər üçün yazdığı “Hekayələr” (1947) kitabları Cəmo bəyin gərgin

təşkilatçılıq fəaliyyətindən sonra hasilə gətirdiyi elmi və bədii yaradıcılıq nümunələridir.

Cəmo Adil oğlu Cəbrayılbəyli 1950-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqogika İnstitutunun direktoru vəzifəsindən azad olunur və onu İnstitut direktorunun müavini Mərdan Muradxanov müvəqqəti əvəz edir. 1950-ci il 30 sentyabr tarixində professor M. Muradxanovun imzası ilə C. Cəbrayılbəyliyə verilən arayışda yazılırdı: “Cəbrayılbəyli Cəmo Adil oğlu Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqogika İnstitutunda 14.10.1938-ci ildən 10.03.1942-ci ilədək böyük elmi işçi əvəzi, 10.03.1942-ci ilədən 01.12.1944-cü ilədək Fərdi metodiki kabinetin müdiri, 01.12.1944-cü ilədən 24.05.1946-cı ilədək böyük elmi işçi və elmi katib, 24.05.1946-cı ildən 16.09.1950-ci ilədək İnstitutun direktoru vəzifəsində işləmişdir.

C.Cəbrayılbəyli başqa işə keçməsi ilə əlaqədar tutduğu vəzifədən azad edilmişdir.”²¹

Mərdan Muradxanovun qeyd etdiyi “başqa iş” Azərbaycan Pedaqoji İnstitutun Zoologiya kafedrasında dosent vəzifəsi idi. Cəmo bəy burada düz doqquz il – 1959-cu ilədək çalışdı. Bununla belə əvvəlki institutu ilə əlaqəni kəsmədi. 1955-ci ilin aprel ayında Məmməd Ələkbərov Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat Pedaqogika İnstitutuna direktor təyin edildi. Həmin ilin noyabr ayının 21-də M.Ələkbərovun əmri ilə pedaqoji elmlər namizədi Cəmo Cəbrayılbəyli İnstitutun Təbiyyat və kimya metodikası sektoruna yarım ştat dosent vəzifəsinə işə qəbul edildi. Bu zərurət onunla bağlı idi ki, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Zoologiya fakültəsində Cəmo bəyin dosentlik vəzifəsi 0.5 ştata endirilmişdir.

Cəmo bəyin 1957-ci ildə “Botanika dərslərində yerli materiallardan istifadə yolları” adlı müəllimlər üçün metodik vəsaiti nəşr edildi. Bu metodik vəsaiti müəllifin 70 illik yubileyinə avtohədiyyəsi də hesab etmək olar. O yanvar ayının 29-da dünyaya təşrif gətirsə də 70 illik yubileyi Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat Pedaqogika İnstitutunun direktoru Məmməd Ələkbərovun təşəbbüsü ilə 6 mart 1957-ci ildə kollektivdə təntənəli surətdə qeyd edildi. İnstitut kollektivinin Yubilyara ünvanladığı təbrikdə yazılırdı: “Azərbaycanın əməkdar müəllimi, pedaqoji elmlər namizədi, dosent Cəmo Cəbrayılbəylinin anadan olmasının 70 illiyi münasibətilə.

---

²¹ ETN Təhsil İnstitutunun arxivi, fond 1, siyahı 13, s.v. 155

(Cəmo bəy ailə üzvləri ilə. 1957)

Əziz və hörmətli Cəmo müəllim! Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat Pedaqogika İnstitutunun kollektivi Sizi – respublikamızın qocaman maarif xadimini anadan olmanızın 70 illiyi və elmi-pedaqoji fəaliyyətinizin 50 illiyi münasibətilə ürəkdən təbrik edir.

Siz öz mənalı həyatınızın yarım əsrini xalq maarifinin inkişafına həsr etmişiniz. İnqilabdan əvvəl, ağır irtica illərində xalqımızın Sabir, Səhhət, Şaiq, Üzeyir Hacıbəyov kimi görkəmli xadimləri ilə yanaşı Siz də cəhalətə, نادانlığa qarşı fəal mübarizə aparmış və gəncliyinizi xalqın maariflənməsinə həsr etmişsiniz.

Sovet hakimiyyəti illərində müəllim kadrları hazırlanması, dərsləklər yaradılması, pedaqogika elminin inkişaf etdirilməsi sahəsində Sizin görkəmli xidmətləriniz olmuşdur.

Siz fəxr edə bilərsiniz ki, hazırda gəncliyi tərbiyə edən müəllimlər ordusu içərisində çoxlu yetirmələriniz vardır. Hökumətimiz nəcib xidmətlərinizi yüksək qiymətləndirərək Sizə əməkdar müəllim fəxri adını vermiş, orden və medallarla təltif etmişdir.

Əziz Cəmo müəllim! İnstitutumuzun kollektivi Sizə can sağlığı, uzun ömür, pedaqogika elminin inkişafı sahəsində yeni yaradıcılıq müvəffəqiyyətləri arzu edir. Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqogika İnstitutu. 06.03.1957.” (Yubiley təbrikinin əslini Cəmo bəyin nəvəsi Azər Mustafayev bu kitabın müəllifinə bağışlamışdır – A.R.).

Cəmo Cəbrayılbəylinin İnstitutda 0.5 ştat əvəzçilik üzrə işlədiyinə baxmayaraq ona rəhbərlik tərəfindən həssaslıq, diqqət və qayğı göstərilməsi yubliyarı rıqqətə gətirmiş, qəlbini sevinc və fərəh hissi ilə doldurmuşdur. 70 yaşın zirvəsində ötən onilliklərə boylananda həqiqətən də Azərbaycan təhsilinin yeni tipli təşəkkülündə və tərəqqisində Cəmo bəyin təmənnəsiz xidmətləri əvəzsizdir. İnstitut kollektivinin ona göstərdiyi diqqət, səmimiyyət, ehtiram Cəmo Cəbrayılbəylinin halalca haqqı idi. Yubliyar əslində pedaqoji kollektivin xüsusilə gənc əməkdaşları üçün nümunə məktəbi sayılırdı.

***

Mirzə Məmmədov

əslən Lerikli idi. 1938-1942-ci illərdə Xalq Maarif Komissarı və 1942-1944 -cü illərdə Azərbaycan KP MK katibi vəzifəsində işlədiyi illərdə Cəmo Cəbrayılbəyliyi çox yaxından tanıyır, maarif, tədris, dərslük və dərslük vəsaitlərinin nəşri sahəsindəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirirdi. O 1959-cu ilin sentyabrında Azər-

baycan Dövlət Elmi-Tədqiqat Pedaqogika İnstitutuna direktor təyin edildiyi vaxt Cəmo bəyi yenidən doğma kollektivinə dəvət etdi. Bununla bağlı imzaladığı “Əmr”də yazılırdı: “Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat Pedaqogika İnstitutu üzrə Əmr № 141. Bakı şəhəri, 5 sentyabr 1959-cu il.

Dos. Cəmo Cəbrayılbəyli Adil oğlu 1959-cu il sentyabrın 1-dən etibarən Təbiyyat-kimya bölməsinə baş elmi işçi (1 ştat) vəzifəsinə təyin edilsin.

Əsas: C.Cəbrayılbəylinin ərizəsi və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun 231 №-li 2 sentyabr 1959-cu il tarixli əmrindən çıxarış.

Azərb. ETPI-nin direktoru M.Məmmədov”²²

---

²² ETN Təhsil İnstitutunun arxivi, fond 1, siyahı 13, saxlama vahidi

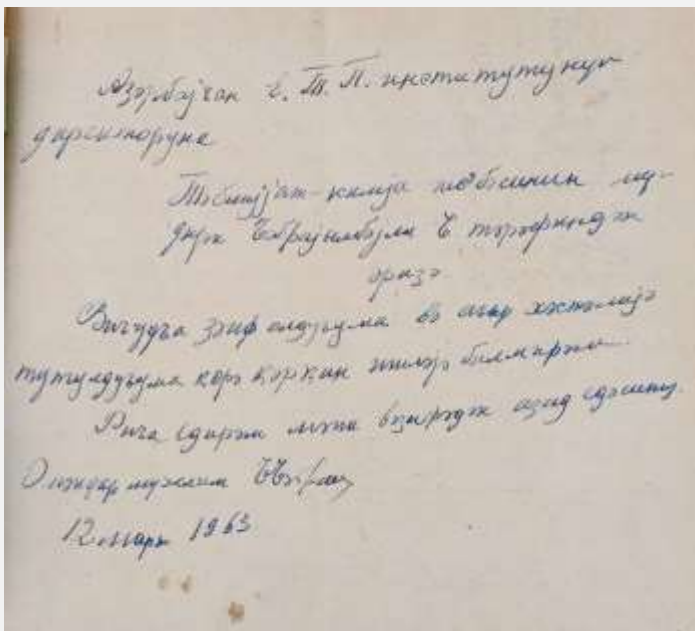
Cəmo bəy onun üçün doğma, dəyərli olan İnstitutda tam ştata qəbul olunduqdan beş ay sonra Mirzə Məmmədovun 1 fevral 1960-cı il tarixli əmri ilə C.Cəbrayılbəyli Təbiyyat-kimya bölməsinin müdiri təyin edilir. Eyni zamanda Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat Pedaqogika İnstitutu Elmi Şurasının üzvü seçilir.

C.Cəbrayılbəyli 1962-ci ildən başlayaraq səhətində problemlər yaranır, tez-tez xəstələnir, könüllü olaraq şöbə müdiri vəzifəsindən imtina etmək istəyir. Öncə düşüncələrini İnstitutun direktoru Mirzə Məmmədovla bölüşür. Mirzə müəllim Cəmo bəy kimi təcrübəli və məsuliyyətli bir işçini şöbə müdiri vəzifəsindən azad etmək istəmir. Amma onun sağlamlıq durumu da göz önündə idi. Həm də Cəmo bəyin 75 yaşı tamam olmuşdu. Elmi-pedaqoji yükünü qismən yüngülləşdirmək üçün 1962-ci il 23 noyabr tarixli İnstitut Elmi Şurasının protokoluna əsasən Cəmo bəy Kimya-biologiyanın metodikası şöbəsinə böyük elmi işçi vəzifəsinə seçilir. 1962-ci ildə onun “Botanikadan praktika və təcrübə” adlı kitabı nəşr edilir. Müsbət impluslara baxmayaraq yaş öz sözünü deyir. Nəhayət Cəmo bəy Mirzə müəllimə rəsmi olaraq ərizə ilə müraciət edir: “Azərbaycan ETP İnstitutunun direktoruna. Təbiyyat-Kimya şöbəsinin müdiri Cəbrayılbəyli C. tərəfindən

Ərizə.

Vücuda zəif olduğuma və ağır xəstəliyə tutulduğuma görə gərgin işləyə bilmirəm.

Rica edirəm məni vəzifədən azad edəsiniz. Əməkdar müəllim C.Cəbrayılbəyli. 12 mart 1963”²³

Əzizliyən C. Cəbrayılbəyliyə
qaytarılmaq
Təşəkkür etdiyimlə yanaşı, mənim işi-
məni Cəbrayılbəyliyə təqdim etmə
fəxrə
Bu işə qatılmaq istəyirəm, bu işə qatılmaq
təklif etdiyimlə yanaşı, mənim işi-
məni Cəbrayılbəyliyə təqdim etmə
Rica edirəm məni vəzifədən azad edəsiniz
C.Cəbrayılbəyli
12 mart 1963

C.Cəbrayılbəylinin “ağır xəstəliyə tutulduğuma”sı onun işləmək, yazmaq qabiliyyətini xeyli aşağı salmışdır. Hətta nitqində ciddi problemlər yaranmışdır. Mütəmadi müalicə olsa da istənilən nəticə qənaətbəxş olmurdu. Amma İnstituta gəlib-getməkdən qalmır, köhnə dostları, yetirmələri ilə hal-əhval tutmaqdan zövq alırdı.

AETP İnstitutunun direktoru Mirzə Məmmədov C.Cəbrayılbəylidən ərizəni qəbul etsə də, müvafiq əmr vermədi, onu şəxsi işə əlavə etmək üçün Kadrlar şöbəsinə göndərdi. Cəmo bəy ilə görüşən direktor onu çox mehriban, gülərüz qarşıladı,

²³ ETN Təhsil İnstitutu. Arxiv, fond 1, siyahı 13, saxlama vahidi 155

giley-güzarını zarafata saldı, elmi-pedaqoji fəaliyyətə, yazıb yaratmağa bir daha ruhlandırırdı. Hətta ona elmi-tədqiqat işlərini evdə yerinə yetirməyə icazə verdi. Bu mövzuya ilyarım qayıtmadılar. Təəssüf ki, xəstəlik də öz mənfur işini görür, Cəmo bəyi ürək ağrıları taqətdən salırdı...

1964-cü il noyabr ayının 3-də C.Cəbrayılbəyli Mirzə müəllimə təfsilatlı bir məktub yazıb göndərdi. Məktubda yazılırdı: “Hörmətli Mirzə müəllim, səmimi salam!

Vücuda zəif olduğum bir yana qalsın, ən adi söhbəti belə gərəkli şəkildə ifadə edə bilmirəm. Ona görə Sizə müraciətimi yazılı şəkildə təqdim etməyi qərara aldım. Mənim Sizə o qədər hörmət və məhəbbətim var ki, hətta ürəkdən qucaqlamaq istərdim. Sizinlə bərabər mehriban kollektivimizə izhar etməyi özümə borc bilirəm.

Haqqımda Sizə bir neçə sətir məlumat verməyi lazım zənn etdim. Oktyabrın 31-də Nazirlər Soveti tərəfindən mənə 120 man. Personal pensiya (fərdi təqaüd-A.R.) təyin olunmuşdur. Lakin qərar belədir ki, pensiyanı mənə ancaq işdən çıxdıqdan sonra versinlər. Ona görə işdən azad olunmam xüsusda Sizə ərizə verməliyəm.

Maddi cəhətdən birdən-birə çətinliyə düşməmək üçün arzu edirəm ki, bir ay, yaxud yarım ay da olsa maaşımı almaq xüsusda sərəncam verəsiniz. O zamana qədər Mərkəzi Komitə tərəfindən 7 çap listindən ibarət “Xatirələrim”in nəşrə qoyulması qərara alınmışdır. Nəşriyyat mənimlə doqovor (müqavilə-A.R.) bağlayıb, qanoranın yarısını verməli olacaq. Demək ki, o zaman bir növ darısqallıq çəkməli olmaram. Rəy və məsləhətiniz nə cür olsa icra etməliyəm.

İnstitutumuzun portfelində tərəfimdən yazılmış əsərlər var:

1. Botanikadan dərslük - 8 ç.v. Bu kitab vaxtilə Mərkəzi Komitənin qərarı ilə yazılmışdır.
2. Zoologiya və Darvinizmdən praktiki və təcrübi məsələlər – 5 ç.v.
3. Anatomiya-fiziologiyadan praktiki və təcrübi məsələlər.
4. Şagirdlərin müstəqil çalışması və fəaliyyətə cəlb edilməsi – 4 ç.v.
5. Təbiyyat fənnlərinin tədrisində müqayisə üsulundan istifadə – 4 ç.v.
6. Təbiyyat fənnlərinin tədrisində din əleyhinə tərbiyə – 4 ç.v.
7. 1964-cü ilə görə yazacağım “Anatomiya-fiziologiya fənninin tədrisini həyatla əlaqələndirmək yolları” elmi işimdən 2 çap vərəqindən bir az çox hissəsini yazmışam. Qalan qismini ürəyim imkan verdikcə, icazənizə görə evdə işləyərək bir qədər də yaza bilmişəm, təqdim edəcəyəm.

Bunlardan başqa, müstəqil olaraq 7-8 pedaqoji səciyyəli məqaləm (3 ç.v.) və 300-dən artıq “Atalar sözü” yazıb hazır etmişəm.

“Atalar sözü” rus və Azərbaycan dillərində olan eyni məzmunlu məsələlərdən (poslovitsa) ibarətdir. Zənnimcə, faydalı əsərdir. Tədqiqatda məqsəd “Giriş” hissədə qeyd olunmuşdur. Onu Sizə təqdim edirəm, vaxtınız olsa gözdən keçirərsiniz, yaxud Əziz Əfəndizadəyə (O vaxt Ə.Əfəndizadə pedaqoji elmlər doktoru, professor, İnstitutun Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi şöbəsinin müdiri və partiya təşkilat katibi olub - A.R.) tapşırırsınız.

Bu axırıncı iki əsəri bəyənsəniz və lazım bilsəniz İnstitutumuzun “Qeydlərində” və ya planına salıb çapa verə bilərsiniz. “Giriş”lə Səməd müəllim də (Səməd Məcidov nəzərdə tutulur. O vaxt S.Məcidov Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun Tarix-coğrafiya bölməsində elmi işçi və Həmkarlar təşkilatının sədri idi - A.R.) tanış oldu.

Bunları təqdimlə Sizə və bütünlüklə İnstitutumuza özümün minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm.

Kommunist salamı və səmimi hörmətlərlə. İmza. 03.11.1964”²⁴

Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun direktoru Mirzə Məmmədov ilk növbədə Cəmo Cəbrayılbəylinin arzusunu yerinə yetirərək onun fərdi təqaüdə çıxması üçün əmrinin verilməsini bir ay gecikdirdi. Məktubun sonuna kargüzarlıq tərəfindən imzasız belə bir qeyd vardır: “2 dekabr 1964-cü il tarixli, 155 №-li əmrlə 30 noyabrdan pensiyaya çıxdığı üçün azad edilmişdir.”

Cəmo bəyin bu məktubu çalışdığı İnstitut kollektivinə və direktor dostu Mirzə Məmmədova bir hesabat idi, yekun hesabat. Elmi-pedaqoji fəaliyyətinin, ömür yolunun dolğun, tutumlu hesabatı. Cəmo bəy bir daha heç bir elmi müəssisəyə, direktora, katibə hesabat verməyəcəkdi...

Məktubda ömrünü xalq maarifinə, milli təhsilə şərəflə, ləyaqətlə həsr etmiş bir alimin sıxıntıları, ağrı-acıları özünü bürüzə verir. O alimin ki, üç nəfər pedaqoji elmlər namizədi yetirmiş, Az.MİK-in “Fəxri fərman”ı (1935), Azərbaycanın

---

²⁴ ETN Təhsil İnstitutunun arxivi, fond 1, siyahı 13, saxlama vahidi 155

“Əməkdar müəllimi” (1942), “Qafqazın müdafiəsi uğrunda” medalı (1945), “İgidliyə və fədakarlığa görə” medalı (1946), “Şərəf nişanı” ordeni (1946), “Xalq maarifi əlaçısı” nişanı (1950) və digər fəxri adlar, orden və medallarla təltif edilmişdir... Ömrünün 55 ildən çoxunu xalq maarifinə həsr etmiş Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin pedaqoji xidmətlərinin müqabilində Nazirlər Sovetinin müəyyənləşdirdiyi ayda 120 manat “Personal pensiya” məbləği sovet rejiminin dövrün ali kateqoriyalı ziyalılarına qarşı acı ironiyası idi.

“Maddi cəhətdən birdən-birə çətinliyə düşməmək üçün” Cəmo bəy yazdığı “Xatirələrim”in (Bakı, Azərənəşr, 1966, 192 s.) qonorarına ümidlər bəsləyirdi və təəssüf ki, sağlığında bu kitabın nəşrini görmək ona qismət olmadı... Kolumbiyalı, ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Qabriel Qarsia Markesin “Polkovnikə məktub yoxdur” povestinin qəhrəmanı yada düşür... Görünür ədalətsiz dünyada haqqın, ədalətin tapdanması, məntiqsiz dəyərləndirmə meyarları yüzilliklərin dərinliklərindən süzülüb gələn həqiqətlərdir.

Cəmo Cəbrayılbəyli 1964-cü il noyabr ayının 30-da 77 yaşında uzun illər elmi-pedaqoji fəaliyyət göstərdiyi kollektivdən - Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutundan, dostlarından, yetirmələrindən ayrıldı...

Amma doğma kollektivi üçün çox darıxırdı... Onun təxminən 1965-ci ilin əvvəllərində ADET İnstitutunun direktoru Mirzə Məmmədova ünvanladığı məktubda yazırdı:

“Hörmətli Mirzə Müəllim!

НӨРӨТӨННӨН ШАХСОН МҮӨЛӨННӨН

Сәмими салам!

Дәйирләр qочалыq pis deyil, qocanın nazını çäkән olsa.

Şaxsən siz və bütönlöklә kollektivimiz bu cәhәtdән мәni o qәdәр minnәtdar etmisiniz ki, tәşәkkür və minnәtdarlıqımı izhar etmәyә ürәyim istәdiyi qәdәр dәyәrli söz tapmaqda acizlik çәkirәм. Xüsusi olaraq elmi şuranın fәxri üzvü kimi qәbul edilmәsi мәni çox sevindirdi, qәlbimdә silinmәz, işıqlı və fәрәhli iz buraxdı.

Kollektivimizin мәni ata kimi qәbul edәрәk yanaşdıqını heç zaman unutmarım. Mән sizdән rәsmi olaraq ayrılmışamsa da, inanın ki, ürәyim daima sizinlədir.

Yılların olsa da göz-гöz kәlio kәrәkәrdin, lakin sәb-һәtәm аман vәrir.

Sizә uşuq vәr, çәn sәvәnәn və yunаrәtәnәn jәz арәn әd-рәn.

Sizәn və jәdәkәnәn gucаqаnәn bәridән vәnәn.

Sәмimi salam! Deyirlər qocalıq pis deyil, qocanın nazını çäkән olsa. Şәxsən siz və bütönlöklә kollektivimiz bu cәhәtdән мәni o qәdәр minnәtdar etmisiniz ki, tәşәkkür və minnәtdarlıqımı izhar etmәyә ürәyim istәdiyi qәdәр dәyәrli söz tapmaqda acizlik çәkirәм. Xüsusi olaraq elmi şuranın fәxri üzvü kimi qәbul edilmәsi мәni çox sevindirdi, qәlbimdә silinmәz, işıqlı və fәрәhli iz buraxdı.

Kollektivimizin мәni ata kimi qәbul edәрәk yanaşdıqını heç zaman unutmarım. Mән sizdән rәsmi olaraq ayrılmışamsa da, inanın ki, ürәyim daima sizinlədir.

İmkanım olsaydı tez-tez gəlib görüşərdim, lakin səhhətim aman vermir. Sizə uzun ömür, can sağlığı və müvəffəqiyyət arzu edirəm. Sizi və yoldaşları qucaqlayıb bərkdən öpürəm.”²⁵

Ehtimal etmək olar ki, Cəmo bəyin bu məktubu həmişəlik ayrıldığı institutun direktoruna və sevimli kollektivinə ünvanladığı son məktubdur...

Ayrıldı... və uzun müddət yaşaya bilmədi...

Görkəmli ictimai xadim, əməkdar müəllim, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Cəmo bəy Adil bəy oğlu Cəbrayıl-bəyli 30 iyul 1965-ci ildə Şamaxı yaxınlığındakı Çuxuryurd qəsəbəsində istirahət edərkən 78 yaşında ürək xəstəliyindən vəfat etmiş, Şamaxıdakı “Yeddi günbəz” qəbiristanlığında, yaxın dostu, böyük satirik şair Mirzə Ələkbər Sabirin məqbərəsinin bir neçə metrliyində dəfn olunmuşdur.

Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin nümunəvi həyat yolu, pedaqoji fəaliyyəti, elmi və bədii yaradıcılığı aktuallığını, elmi və bədii siqlətini bu gün də qoruyub saxlayır. Onun şərəfli ömür yolu, silinməz iz buraxmış xidmətləri qədərbilən xalqımızın yaddaşında əbədi yaşayacaqdır.

***

---

²⁵ Cəmo bəyin Mirzə müəllimə ünvanladığı məktubun surəti müəllifdədir-A.R.

II. CƏMO BƏY CƏBRAYILBƏYLİNİN BƏDİİ YARADICILIĞI

2.1. C.Cəbrayılbəylinin dramaturgiyası

Cəmo bəy Cəbrayılbəyli peşəkar dramaturq deyildi və heç vaxt belə titula iddialı da olmamışdır. O dərsliklərin çatışmadığı və onillərlə yenilənmədiyi bir dövrdə ibtidai və ali ibtidai məktəblərdə müəllim, məktəb direktoru vəzifələrində çalışmış, şagirdləri bədii yaradıcılığın müxtəlif sahələrinə alısdırmaq, bədii-estetik zövqlərini cilalamaq, inkişaf etdirmək üçün yenilikçi pedaqoq olaraq əsərlərindən köməkçi vasitə kimi faydalanırdı. Məktəbdə tarixi günlərin və milli bayramların şagirdlərin iştirakı ilə təntənəli keçirilməsi, təbiətə, teatra və musiqiyə maraq oyatmaq, maarifə, mədəniyyətə, təhsilə cəlb etmək üçün yeni-yeni cazibədar versiyalar, modellər üzərində axtarışlar aparır, bəzən mövcud boşluqları doldurmaq üçün özünün bədii yaradıcılıq nümunələrindən istifadə edirdi.

Hələ 1917-ci il 3 mart sayında “Sovqat” qəzeti özünün Mədəniyyət xəbərlərində Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin dram əsərləri haqqında yazırdı ki, Bakı şəhər Rusi - müsəlmani məktəblərinin müəllimlərindən Cəmo bəy Cəbrayılbəyli cənablarının yazmış olduğu 5 pərdəli “Şərarət qurbanları” və bir pərdədən ibarət olan “Qramofon”, “Vəhşi”, “Kəmsüxən” və “Tiryakilər” adlı məzhəkələri və bundan əlavə tərcümə etdiyi, bəylər və kəndlilər məişətindən götürülmüş “Monna və Anna”

adlı bir drama səhnəmizdə oynanılmaq üçün senzora göndərilmişdir. Bu əsərlərə icazə verildikdən sonra səhnəmizdə oynanılmağa başlanılacaqdır.

Adları vurğulanan əsərlərdən yalnız “Tiryakilər” adlı məzhəkə 1914-cü ildə nəşr edildiyi üçün bu gün bizə gəlib çatmışdır. Tiryakilər – tiryəkçilər, tiryək çəkənlər deməkdir.

C. Cəbrayıl bəylinin birpərdəli “**Tiryakilər**” adlı komediyası kitab formatında 1914-cü ildə “Ümid” nəşriyyatı vasitəsilə Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsində basıldı və yayındı. Kitabın sponsoru və satış meneceri Bakı 4-cü rusi-müsəlmani məktəbinin müəllimi Ağababa bəy İsrafilbəyli idi. Titul səhifəsində yazılmış “2-ci təb” sözündən məlum olur ki,

əsərin birinci nəşri sürətlə satıldığı üçün ikinci nəşrinə ehtiyac yaranmış və çap işi təkrar olaraq həyata keçirilmişdir.

Əsər bir məclisdən ibarətdir. “Tiryakilər” məzhəkəsində Çayçı, Kərbəlayi Qəfər, Səftər - dəllək, Əvvəlincinci tiryaki, İkinci tiryaki, Üçüncü tiryaki, Məşədi Kərim bəy – millətpərəst və Cavad – qərib qonaq iştirak edirlər.

Əhvalat çayçı dükənində baş verir. Bir tərəfdə iki simavar, bir tərəfdə rəfdə istəkanlar və çayniklər düzölmüşdür. Simavarların yanında dükənın sahibi durmuş və məclisdə olan şəxslərdən hansı əlini qalxızıb barmağı ilə göstərürsə barmağının sayı qədər çayçı onun hüzuruna çay aparır. Tiryakilər manqalın kənarında oturub tiryək çəkməklə məşğuldurlar. Birisi çəkib o birisini tərif edir...²⁶

Əsər zərərli, pis vərdislərin əleyhinə, əxlaqi-tərbiyəvi aspektdə yazılmış, səhnədə obrazların şagirdlərin canlandırması, onların dünyagörüşünün, intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsi, bədii-estetik zövqlərinin cilalanması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məzhəkədə qadın obrazının olmaması təbii və başadüşüləndir. Dramaturq obrazların mənəvi aləminə sirayət etməyi bacarır. Dialoqlarda dərd, çarəsizlik, ümitsizlik, işsizlik kimi psixososial problemlər qabardılır. Məzhəkədən bir parçanı nəzərdən keçirək:

“*Məşədi Kərim* – (Daxil olub bir kürsinin üstə əgləşib və barmağı ilə “bir” göstərir. Çayçı bir istəkan çay aparır, Məşədi çay içməklə məşğul olur).

1-ci (tiryaki) - (Məşədi Kərimə) Məşədi bugünkü qəzetədə tazə xəbərdən, zaddan!... Görəsən Çatalcanı türklər verdi ya yox?...

Məşədi Kərim – Bugünkü xəbərlərə görə türklər xeyli qabaqdırlar. Amma azuqə məsələsi bir az müşküldür, pul yoxdur.

---

²⁶ C.Cəbrayılbəyli. Tiryakilər. Bakı, Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi. Ümid nəşriyyatı, 1914, 20 səh.

Çayçı – Əzizim bu dünya pul dünyasıdır. Hər kimin varıdır, o hər bir kəsə qalib olur.

1-ci – Bəli, bəli qara pul, qara pul. Bəs qara pulu necə bulursan? Hər kimin cibi dolu isə igit odur, şücaətli də odur, əlbəttə...

Məşədi Kərim – Nə isə əhvalat belə (kənərə) Çatalcadan pul tərifiinə daxil olduq... (Tiryakilərə) Can əzizlər, keçmə sizin də kefinizdən ha! Daim şişə də, heç dünya da, bir şey gərəkınızə deyil.

2-ci – Ah, dünya bivəfa dünyadır, beş gün ömür edib gedəcəyik, onu da nəşə ilə keçirməyin?! Bu bir dəqiqə nəşə ki, var, onu mən vermərəm bir il biməni (mənasız-A.R.) çalışmağa... Gündə iki abbası ilə nəşəm səxt (çətin-A.R.) olur. Ondan qalan heç zad mənə lazım deyil.

Məşədi Kərim – Əmi oğlu! Heç oxumaq, yazmaq bilirsənmi?

2-ci – Ba! Necə məgər? Gülüstan, Bustan, Şah Abbas, filan, bəsməkan. Bunların hamısını beş barmağım kimi bilirdim. Amma gördüm onlardan mənə heç bir mənfəət olmadı və on il oxuyandan sonra genə mənə bir parça çörək sahibi eyləyən, başıma qıçılıq oldu. Qoydum yerə və indi heç fikrimə də düşmüyor...

3-cü – Axır o on il özü nahaqq yerə zay oldu. Elə əvvəldən atanın sənətinə yapışsaydın min kərə yaxşı olardı.

Məşədi Kərim – Həqiqətdə zay olubmuş, çünki sən kimilər on beş il də oxusa bir şey çıxarmaz. (Fikir) Bəs görəsən səbəb nədir qeyri millətlər öz oğlan və qızlarını oxumağa qoyurlar?... Arvadları və qızları küçələrdə üzüaçıq gəzirlər...

Arvad nədir, elm nədir. Oğlanlarımızın oxuyanlarından çox razıyıq ki, gəlib qızların da oxudaq. Axır dədə durub özümüzlə dingilləşə...”

Bu yığcam dialoqda 1912-ci ildə Birinci Balkan savaşına işarə edilir. Çatalca İstanbulun qərbində yerləşən ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə girişən Bolqarıstan, Yunanstan, Serbiya və Çernoqoriya (Qaradağ) silahlı qüvvələri 1912-ci ildə İstanbul yaxınlığına – Çatalcaya qədər irəliləyə bilmişdir. O dövrün ən ağır döyüşləri Çatalca yaxınlığında baş verirdi. Azərbaycanda qəzetlər hər gün 1-ci Balkan savaşıdan yeni informasiyalar dərc edirdi. Birinci tiryəkçinin Çatalca savaşı ilə maraqlanması, dövrün qəzet oxuyan Məşədi Kərimindən bu barədə məlumat almaq istəyi maraq doğurur. Dövrün sıxıntılı, çar imperiya rejiminin ucqarlarda yaratdığı sosial-mənəvi düşgünlük insanları çarəsiz hala salmışdır. Məşədi Kərimin “Çatalcadan pul tərifinə daxil olduq...” ifadəsi də cəmiyyətdə sosial-mənəvi durumun gərginliyindən xəbər verir.

İkinci tiryəkçinin on il təhsil alması, nəticədə işsiz qalaraq tiryəkə, nəşəyə meyillənməsi, zərərli vərdişdən yaxa qurtara bilməməsi də dövrün bir başqa faciəsidir.

Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin “Tiryakilər” məzhəkəsində maraqlı, diqqətçəkən obrazlardan biri də Kərbəlayi Qəfər surətidir. Müəllifin bu obrazı təqdim etmə rakursundan yanaşaq, nəzərdən keçirək:

“*Kərbəlayi Qəfər* - (Papaq kəllədə, beldə qəmə, bıqlar burma, daxil olur. Salam verməmiş və heç kəsin üzünə

baxmamış gedib yuxarıda oturur və barmağı ilə çayçıya “Bir” göstərir. Çayçı bir istəkan çay töküb aparır).

Məşədi Kərim – Kərbəlayi xoş gördük, deyəsən burada degildin?

Kərbəlayi Qəfər - (Onun cavabına başı ilə işarə edir və baş barmağı ilə Məşədi Kərimi çayçıya göstərib deyər) Bunun üçün bir istəkan şirin çay tök!...

Çayçı: - Kərbəlayi nə əcəb cümalıq...

Kərbəlayi Qəfər - Əsla, gördüm üç-dörd yüz mənət artıq pulum var, dedim gedib onu dost-aşına üçün xərcləyim. Heç burayə gələsi degildim. Faytonçu Məstan məni vağzalda görüb dedi: gəl səni Kərbəlayi şəhərə gəzməyə aparım. Gördüm çox dəmağılə dedi, daha sözünü yerə salmadım. Yolda qabağıma iki nəfər yaraqlı adam çıxdı. Tüfəngləri patronluyub qalxızdılar ki, adə! Tərpənmə, siz öləsiniz bu sözü eşitcəyilə onu bildim ki, qəməni siyirib cummuşam bunlara. Elə birdən yox oldular (ucadan asqırır. Tiryakilər hamısı bərk diksinib özlərini yığışdırırlar).

1-ci – (Az ayılmış Kərbəlayi Qəfəri görür) Kərbəlayi xoş gəlmisən.

Kərbəlayi Qəfər – (Başı ilə cavab verib, baş barmağı ilə çayçıya bir göstərir) Bunun üçün bir istəkan şirin çay tök!

2-ci – İrəhimin Allahı Kərbəlayi!

Kərbəlayi Qəfər – (Çayçıya) Bunun üçün də bir istəkan şirin çay tök! (Bərkdən öskürür) Yolda gələndə mənə bir balaca savuq dəymişdi, canınıza sağlıq, bərk öskürürəm, dişim ağrıyor.

3-cü – Allah şəfa versün Kərbəlayi! Allah sizin sayeyi-mərhəmətinizi üstümdən kəm eyləməsin!

Kərbəlayi Qəfər – (Çayçıya) Bunun üçün də bir istəkan şirin çay tök! Hərçənd təbib Mirzə Əkbər dedisədə gəl sənə dərman verim amma mən istəmədim, çünki heç bu təbiblərə inanmalı deyil, hamısı pul tələsidir. Azarı verən Allah şəfasını da verir. Həkimlərə verilən pulu gətirib bu lotular üçün xərcləmək min dəfə yaxşıdır. Mağıl hərəsinə bir qulluq buyurmak olur.”

Cəmo bəyin “Tiryəkilər”ində Kərbəlayi Qəfər fərqli bir obrazdır. O, Məşədi Kərimin kimi qəzet oxuyub hadisələrə şərh verməklə özünü ətrafındakılara ziyalı kimi təqdim etmək xasiyyətindən uzaqdır. Kərbəlayi Qəfər dar dünyagörüşlü, təkəbbürlü və lovğa olmaqla yanaşı, həm də özünü əliaçıq, xeyirxah insan kimi təqdim etməyi bacarır. Özü heç kəsə salam verməsə də, çayxanada ona salam verənlərə çay “hədiyyə” edir. Kərbəlayi Qəfər həkimlərə, onların müalicə üsuluna inanmır, xidmətlərindən faydalanmır. “Azarı verən Allah - şəfasını da verir” fəlsəfəsi ilə yaşayır. Onun düşüncəsinə görə “Həkimlərə verilən pulu gətirib bu lotular üçün xərcləmək min dəfə yaxşıdır.”

Cəmiyyətdə nüfuzlu simalar sayılan “Kərbəlayi Qəfər”lərin, “Məşədi Kərim”lərin təhsilə, elmə qarşı ikrah hissi doğuran zidd baxışları yenilik hissi ilə çırpınan mütərəqqi ziyalıların baxışları ilə antaqonist təzad təşkil edir.

Cəmo bəyin “Tiryəkilər” əsərində Cavad və Səfədr obrazlarına münasibət bildirmək üçün məzhəkədən bir parçanı nəzərdən keçirməyə dəyər:

“*Cavad* – (Cavad daxil olur və bir kürsünün üstünə oturur. Çayçıya) Zəhmət çək mənə bir istəkan çay ver!

Məşədi Kərim – (Bir az keçmiş) Deyəsən bizim bu oğlan qəribtir!..

Cavad - Bəli, mən də Zəngəzurdan əvvəlinci dəfədir buraya gəlmişəm.

Məşədi – Çox gözəl, Çox gözəl, sizin vilayətlərdə nə var, nə yox?

Cavad – Müsəlman aləmində tazə bir xəbər nə ola bilər? Hərəkəti var köhnədir, tazə bir xəbər ancaq odur ki, üç il bundan əqdəm açılmış məktəb pulsuzluqdan bağlandı. Hər kəsin yanına getdikdə bir abbası pul verir, dedi yoxumdur. Abbasının min dərdi var. O dərdlər: Məsələnə imiş, dörd rumka əraq, iki dənk tiryək, bir çəkim əsrar (kefləndirici yarpaq-A.R.).

Kərbəlayi Qafər – Məşədi deyəsən bizim bu oğlan buralı deyil, çünki çox nazik mətləblərə əl atır.

Məşədi Kərim – Bəli, Kərbəlayi Zəngəzurludur.

Cavad – Bəli Kərbəlayi, nökriniz Zəngəzurludur

Kərbəlayi Qafər – (Çayçıya) Bunun üçün bir istəkan şirin çay tök!

Cavad – Təşəkkür edirəm, zəhmət çəkməyiniz.

Çayçı – Əzizim! Kərbəlayinin sözün ikiliyəmək olmaz (Bu sözləri dedikdə) (Çayçı çayı verir və Kərbəlayi dəxi də özün dikləndirib dəmağ ilə oturur).

Kərbəlayi – Ay zad, özün üçün də bir istəkan şirin çay tök!

Məşədi – (Cavada) Bizim bu dükanın sahiblə bir mərcim var. Burada bir dəllək var. O bir az əqldən kəmdir. Əmma bu inanmıyor, ona görə mən istiyoram ona sübut edim həman

dəllək bizlərə bəllidir. Hər nə desən bizə cavab vermiyəcək, əmma sənin sözlərinə yəqin ki, cavab verir. Onun ismi Səfdərdir. İndi buraya gələcək, mən sənə hər nə desəm, ondan soruşarsan, mümkündürmü?

Cavad – Təvəqqe edirəm bəndəni bağışlıyasınız!

Məşədi Kərim – Heç ehtiyat eləmə, bir kəlmə də sənə söz deməz!

Kərbəlayi Qəfər – Məşədi buyurur, sən də əməl eylə və heç kəsin də sənə ixtiyarı yoxdur bir kəlmə söz deyər!

Cavad – Baş üstə.

Kərbəlayi Qəfər – Bunun çayın təzələ!

Səfdər – (Daxil olub bir tərəfdə əgləşir və özü üçün barmaq ilə bir istəkan çay istəyor) Kərbəlayi, xoş gəlmisiniz!

Kərbəlayi Qəfər – (Başılı ilə cavab verir) Bunun üçün də bir istəkan şirin çay tök!

Məşədi Kərim – (Cavada yavaşca) Soruş ki, usta qoldan damar qanı ala bilirsənmi?

Cavad – (Səfdərə) Qoldan damar qanı ala bilirsənmi?

Səfdər – Niyə, bilirəm.

Məşədi Kərim - (yavaşca Cavada) Soruş, nə tövr alarlar?

Cavada - Nə tövr alarlar?

Səfdər – (Əli ilə göstərir) Bu tərəfdən və o tərəfdən boğuyub bağlarsan, damar qalxan yerdən neştərlərsən və lazım olan qədəri qan axıtırsan.

Məşədi Kərim - (yavaşca Cavada) Bir də soruş.

Cavad – Axır mən qanmadım, siz necə buyurdunuz?

Səfdər – (Darıxmış bir az, birdən) Bu tərəfdən, o tərəfdən boğuyub bağlarsan! Damar qalxan yerdən neştərlərsək və lazım olan qədəri qan axıtdırırsan!

Cavad – (Ehtiyat ilə geri çəkilib Məşhədi Kərimə baxır).

Məşhədi Kərim – (Yenə yavaşca Cavada) Bir də soruş!

Cavad – (Ehtiyatla) İndi mən qolumdan qan aldırısam, nə tövür gərək aldırım?...

Səfdər – (Darıxmış, uca səslə) Bu tərəfdən və o tərəfdən boğuyub bağlarsan!... Damar qalxan yerdən neştərləsən!... və lazım olan qədəri qan axıtdırırsan!...

Məşhədi Kərim – (Kərbəlayi Qəfər və çayçı bərkdən gülürlər. Məşhədi Kərim çayçının üzünə baxıb başı ilə Səfdər tərəfə işarə edir ki, yəni gördün? Çayçı başı ilə gördüm işarə eyləyir.)

Səfdər – Nə var, nə olub! Qah, qah, qah! Çay axını ilə yerimiyəsən. Qəribə dünyadə əxmaq və qanacaqsız insanlar olurmuş!...

Kərbəlayi Qəfər – Nə olub, nə qışqırırsan, məgər heç yer-yurd bilməssən?

Səfdər – Sən də çox özünü müşərrəf eyləmə!

Kərbəlayi Qəfər – Nə danışırısan adə, bu saət başını bədəndən götürürəm! (Əlini qəməyə uzadır).

Səfdər – Vallahi lap tərənizi dağıdaram (Əlini uzadıb çaynikin birisini götürür.)

Kərbəlayi Qəfər – (Əli qəmənin dəstəsində durub bunun üstünə hücum edir. Bunu görcək Səfdər çayniki ona tullayor və o birini qapıb atmaq istəyor. Kərbəlayi başını əgib çayniki rədd edir və gördükdə ki, Səfdər o birisi çayniki də atmaq istəyor

özünü qapı tərəfə verib bayıra çıxır. Tiryakilər hələ bir küncə darıxmış sıxılırlar. Səfdər, Cavad, çayçı və Kərbəlayi Qəfər – hamu birdən danışirlar).

Səfdər – (Cavada) Sən məni məzhəkəyə qoyubsan?!

Cavad – Qardaş! Vallah mən nabeləd olduğuma mənim özümü məzhəkəyə qoyublarmış!...

Çayçı – (Başını qapıdan çıxarıb Kərbəlayinin ətəmindən yapışır) Kərbəlayi, haraya getdin, bəs haqq-hesab necə olacaq?

Kərbəlayi – (Başını içəri uzadıb) Görüşərik! (Gedir).

Çayçı – Ha-ha-ha, hamam suyu ilə dost tutur. Bunun üçün bir istəkan şirin çay tök, onun üçün bir istəkan şirin çay tök, dörd yüz mənat belə gəldi, quldurları belə qaçırtıdım. Axır bir çaynıq zərərindən haqq-hesabı da götürüb qaçdı, gözünə girsin belindəki qəmə, belə qoçu!...

Səfdər – (Cavada) Bir de görüm kimdir o?

Cavad – Budur bu ağa (Məşhədi Kərimi göstərir).

Səfdər – Budur ha bu da bizim əhli elmimiz ha, sənəti küçələri, çayçı dükanlarını gəzib xəlqi məsxərəyə qoymaqdır. Həram olsun sənə o oxuduğun. Bu da müsəlmanın bədbəxtliyindəndir. Harada oxumuş adam var isə o da tənəkçəşmədir (Durub çıxır, pərdə salınır).”²⁷

Əsərdə Cavad Zəngəzur əhli, maarifə, təhsilə rəğbət bəsləyən sadələvh bir insandır. Səfdər isə dəlləkdir və “dəli” hesab edilir. Məzhəkənin sonunda Kərbəlayi Qəfər ehsan etdiyi çayların pulunu çayçıya ödəməkdən imtina edərək aradan çıxır. Məşhədi Kərim isə “dəli” hesab etdiyi Səfdərin acı və ağır

---

²⁷ C.Cəbrayılbəyli. Tiryakilər. Bakı, Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi. Ümid nəşriyyatı, 1914, səh.19

tənəsi ilə üzleşir. “Tiryakilər”in didaktik əsər olması göz önündədir. Mənəvi keyfiyyətlərə görə obrazları müəyyən kateqoriyalara ayırmaq və onları dəyərləndirmək bacarığı gənc mütəllimlər qarşısında səsləndirilən suallardan biridir.

Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin bizə gəlib çatan digər məzhəkəsi “**Şahmarın iskələyə (limana) getməsi**” adlanır. Müəllif əsərinin

janrını “çocuqlara məxsus bir məclisli komediya” adlandırmışdır. Bu komediya Bakıda “Qırmızı günəş” jurnalının 1921, 15 kanuni-əvvəl (dekabr) № 2, səh. 13-14 və 1922, 1 kanunisani (yanvar) № 3, s. 10-12-də dərc edilmişdir. Jurnal “Heyəti-təhririyyə” – redaksiya heyəti adı ilə buraxılsa da, nəşrin əsas redaktoru və sahibi-imtiyazı Cəmo bəyin yaxın dostu, 1914-cü ildə onun birpərdəli “Tiryakilər” adlı komediyasının nəşr sponsoru və satış meneceri Ağa(baba) bəy İsrafilbəyli idi. “Qırmızı günəş” jurnalı 1922-ci il 3-cü sayından sonra nəşri dayandırıldığı üçün təəssüf ki, “Şahmarın iskələyə getməsi” adlı birpərdəli məzhəkəsinin nəşri yarımçıq qalmışdır.

Əsər tərbiyə mövzusunda. İştirakçılar: “Şahmar – 16 yaşında, Babası, Annası, Kiçik bacısı Naciyə - 8 yaşında, Kiçik qardaşı İskəndər – 12 yaşında, Ayaqçı Qasım – 14 yaşında

Əhvalat sübh ertədən Şahmargilin evlərində vaxə olur.

Səhnənin yarısı çocuqlara məxsus yataq odası, digər yarısı yemək odası. Şahmar yataq odasında xorhaxorla yatmış, Naciyə və İsgəndər üzlərini silməkdədirlər. Şahmarın annası samavarın yanında çay tökməyə məşğul.

Pərdə qalxınca Şahmarın atası əlində çay içdiyi qədəhi (istəkani) yerə qoyub qalxıyor və Şahmar yatdığı odaya keçiyor.”²⁸

Ata 16 yaşlı oğluna iş tapşırıb, onu iskələyə - limana gedəcəyini əvvəlcədən bildirib. Səhər-səhər onu yuxudan oyatsa da, limana yola sala bilmir. Atası Şahmara deyir: “Dur ha, cəld ol! Bən bu saat kəndə işə gedirəm, sən də dayanma, hazırlaş, yola düş! Gərək nə sayaq olsa saat doqquz olmamış iskələyə çatasan! Ehe, qalx görüm (Saətə baxıb gediyor, gedərkən). Saət səkkizə işləyor... Vaxt keçir çapuq ol!”

Atası getdikdən sonra Şahmar ancaq yorğanı çabuq başına çəkir. Aradan müəyyən vaxt keçdikdən sonra Anası oğlunu oyatmağa cəhd edir. Hadisənin ardı belə cərəyan edir:

“*Annası* – (Bir azdan sonra) A balam, Şahmar, Şahmar! Ay oğul yenə yatdın? A gədə dur, işinə get. Atan qayıdıb qiyaməti qoparar, dur, dur. (*Naciyyə*) A qız Naciyə, get Şahmarı durğuz, tez ol!

Naciyə - (Keçib Şahmarı çağırıyor) Şahmar, Şahmar, qalx annam deyər dursun iskələnin vaxtı keçiyor.

Şahmar - (Başını qaldırıb) İtil o yana, ölmüş, qoy yatım... (Yenə başını bürüyüb yatıyor).

---

²⁸ Cəmo Cəbrayılbəyli. “Şahmarın iskələyə getməsi”. Bakı, “Qırmızı günəş” jurnalı, 1921, 15 kanuni-əvvəl (dekabr) № 2, səh. 13-14

Naciyə - (Yenə yorğandan çəkiyor) Gədə yenə yatdın... dur a gədə, dur, annam acıqlanır.

Şahmar – (Qalxıb yumruğunu qaldırıyor) İtil gözümün qabağından ölmüş, durub səni öləndək döyərəm.

Naciyə - (Qorxub qaçıyor)

Annası – Ay bala, böylə də iş olarmı? Gün günorta oldu, amma yataqdan qalxmıyorsan, vaxt keçiyor oğlum. İsgəndər! Bala dur get onu durğuz.

İskəndər – Bənim işim deyil... gedərsəm, durub bəni qapazlayacaq...

Anna – Get bala, qorxma, sonra atan gəlib hamınız ilə dalaşar...

İskəndər – (Qalxıb barmaqları üstündə yürüyür və ağzını Şahmarın qulağına tutub birdən çıxırıyor) Şahmar, Şahmar!

Şahmar – (Səksənib yerindən qalxıyor və acıqla əlini İskəndərin çiyinə uzadıb tutmaq istərkən İskəndər bunun yorğanından tutub odanın o biri küncünə çəkiyor. Üstü açıq qalmış Şahmar naçar yerindən qalxıyor və İskəndərə doğru hücum ediyor. Lakin ayağı yerə düşmüş yorğana ilişib yıxılır. İskəndər isə tullanıb cəld o biri odaya keçiyor.”

Bu yığcam səhnəcikdə ailə tərbiyəsinin bir lövhəsi ilə tanış oluruq. Ana və övladlarının ataya münasibəti hörmətə və sevgiyə əsaslanmır. Ailə üzvlərinin bir-birinə qarşı hədə-qorxu gəlməsi, hörmətsiz davranışı komediyada gülüş hədəfinə çevrilir. Əsərin qəhrəmanı Şahmardır. Həm ailə üzvlərinin Şahmara, həm də Şahmarın ailə üzvlərinə münasibətində təhsilsizlik sindromu, mənəvi-etik davranış problemi müşahidə edilməkdədir.

Şahmar 16 yaşlı gəncdir, səhər saat 8 olmasına baxmayaraq yuxu hərisliyinə mübtəla olub. Ailənin sosial-iqtisadi ehtiyaclarını ödəmək üçün onun köməyi zəruridir. Şahmarın yuxudan oyanmasına kiçik qardaşı İskəndər nail olsa da, problemlər əskilmir, həllini tapmır. Şahmarın ailə üzvlərinə qarşı kobudluğu, qeyri-etik hərəkətləri sonuclanmır:

“Şahmar yerindən qalxıb İskəndərə; - Dayan İskəndər! Əlbət əlimə düşərsən, gör başına nə gətirəcəm (Başını qaşıyır və bir-iki kərə əsnədikdən sonra özünə gəlmiş kimi çapıq hərəkət etməyə başlayır. Dərhal üzyuyanın yanına gedib yuyunmaq istəyir). Yenə burada su yoxdur! A gədə, Qasım, Qasım (Qasım daxil olur). A gədə sənə min dəfə demişəm ki, mən duranadək üzyuyanı doldur.

Qasım – (gedərkən) Mən nə edim, tökmüşəm, bacın, qardaşın axıdıblar da!

Şahmar – Tez ol, a gədə, he, he tələsirəm (Sabun arıyor) Sabun hanı, ay sabun. Tez olunuz, mənə sabun gətiriniz. A gədə İskəndər sənə deməyorum mənə sabun gətir!

Annası – Uzunçu, evin dağılmasın (Durub boxçadan sabun çıxarıyor. Bu halda Qasım su gətirib üzyuyana tökürkən Şahmarın annəsi sabunu çıxardıb İskəndərə veriyor) Apar ver...

Şahmar – (Sabunu İskəndərdən alıb acıqlı üzünə baxıyor) Gör başına nə gətirəcəyəm... (Yuyunub bitirdikdən sonra) Üzsilən! Ay mənə üzsilən. A gədə Qasım deməyorum mənə üzsilən, mən bu səyaq tələsiyorum. Amma bunların nə suyu, nə sabunu, nə də üzsiləni tapılır... Sonra atam da gəlib deyəcək ki, iş tapşırdım etmədin.

İskəndər – Odur üzsilən güzgünün qabağında, zəhmət çək çarpayının başına bax.

Qasım – (üzsiləni götürüb veriyor)

Şahmar – (Üzsiləni sildikdən sonra geyinməmiş gəlib çay içməyə məşğul olur. İstəkənə əlini uzadınca səksənib çəkiyor).
Min kərə demişəm ki, mənim çayımı erkən tökünüz ki, vaxtında soyusun.

İskəndər – (Geridə durmuş) Əgər çay soyuq olsaydı (Şahmar kimi) “Bu soyuqluqda çay mənə nə gərəkdir” deyəcəkdi...

Şahmar – (Annasına) Bax da!... sonra oturub onu əzdikdə demə ki, Şahmarda günah var ha! Tez Naciyə mənə pendir gətir!

Annası – A gədə evdə pendir var ki, bəs deyilmi?

Şahmar – Bundan mənə nə olacaq? (Naciyəyə) Mən səninlə degilmiyəm?

Naciyə - (Tabaqçanı götürüb pendir gətirməyə gediyor)

Şahmar – (Əlini çörəgə uzadıyor və yoxlayor) Bu çörək nə qurudur? Tazə çörək yoxdurmu? Mən bunu nə səyaq yeyəyim!

Annası – A gədə uzunçuluq etmə, çayını iç, dur işə get, vallah atan qayıdıb qiyamət qoparar.

Naciyə - (Pendiri gətiriyor) Al ye!

Şahmar – Mən nə edəyim ki, qoparar. Öz istəkli uşaqlarını qatıq, qaymaq ilə bəsləyorsan, mənə köhnə çörək nə üçün veriyorsan? Mənim qaymağım hanı?

Anası – Bu gün qaymaq yoxdur. Görmədinmi dünən həpsini yığıb qonaqlara verdim?

Şahmar – Mən qonaq-monaq bilmərəm. Bu saət mənim qaymaq payımı ver. Hər kəs mənim qaymaq payımı yemişsə, qaymaq təbəqi boyda yara çıxartsın (boşqabı alıb qalxıyor) Bu saət gedib özüm baxaram.

Annası – A gədə, boş-boşuna yubanma, iskülənin vaxtı keçər. Dünyadan qaymaq qurtarmadı ki... bu gün olmaz, yarın yeyərsən.

Şahmar – (Qulaq verməyib gediyor və bir az sonra əlində boşqab və boşqabdan süd sıza-sıza gəliyor. Əyləşib əlifəsevənlik ilə yeməgə məşğul oluyor) Bəs deyirdin qaymaq qalmamışdır...

Annası – Ay nainsaf o qaymaqdır ya kəsə, yalnız bu gün tutulmuş südlərin üzü?

Şahmar – (Qaymağı tələsə-tələsə yeyərkən) A gədə Qasım get bu saət atı yəhərlə (Qasım çıxıyor) A qız, Naciyə dur mənim şalvarımı, corabımı və çəkməmi gətir. Dur a qız tez ol.

Naciyə - (Acıqlı) Gedib özün geyinə bilməyorsan?

Şahmar – Dur deyoram sana dur, vaxt keçər, atan da gəlib mənim ilə dalaşar, dur!!!

(Naciyə durub yataq otağına keçir və bir qədər arayıb, şalvarı, çəkmələri və bir tay corab bulub gətiriyor və Şahmarın üstünə atur. Şahmar şalvarı və corabı geyib, çəkmənin bir tayını dəxi geyir).

Şahmar – Bəs mənim corabımın o biri tayı hanı? Ana, ana mənim üçün bir istəkan da çay tök. (Naciyəyə) A qız dur, corabımın tayını tap, tez ol!

Naciyə - Ay ana vallah axtarmamış yer qoymamışam, tapa bilmədim.

Şahmar – Get yaxşı bax, hər yeri axtar, yoxsa durub gözlərini çıxararam. A gədə, İskəndər! Sən də dur. Ay məmə! Bəs mənim corabımın tayı hanı? (Durub özü də o yan, bu yanı gəziyor. Hamı corabı ararkən, Şahmar axsayaraq Qasıma) A gədə, Qasım, Qasım! (Qasım gəliyor) A Qasım, a gədə, bircə bu çəkməni çək görüm, bu ayağında qalan nədir? (Qasım gəlib çəkməni çəkiyor. Bir qədər zəhmətdən sonra çəkməni çıxarıyor və bir neçə qədəm geri yürüyüb özünü saxlayor. Sonra çəkmənin uzun küncündən qolunu uzadıb bir corab tayı salladaraq bir o yanə, bir bu yanə baxıb Şahmara uzadıyor).

Qasım – Deyəsən ayağında qalib corab tayı imiş...

İskəndər – Vay dədəm vay... gədənin ayağında yekə ayı balası qalmış, amma özünün xəbəri yox.

Şahmar – (İskəndərə əyri baxıb çapuq corabı və çəkmələri alıb geyir) Mənim pencəgim hanı? A gədə İskəndər, qalx bu saət mənim pencəgimi tap, gətir!

İsgəndər – (Durub gedərkən) Bir bax, bəlkə kömlək yadından çıxıb geyməmişsən (O biri evdən pencəgi gətirib veriyor) Al bu da sənin pencəgin... bu saət atam gələr, gör başına nə oyun gətirər.”²⁹

Şahmarın səhər-səhər yuxudan oyanması, əl-üzünü yuması, səhər yeməyi və paltarını geyməsi - hər biri ayrı-ayrılıqda maraqlı səhnəciklərdir. Müəllif yalnız Şahmarı və ya ailə üzvlərini yox, bütövlükdə elmə, təhsilə, marifə möhtac qalmış mühiti gülüş hədəfinə çevirir. Komediya güclü kontras üçün

---

²⁹ Cəmo Cəbrayılbəyli. “Şahmarın isikələyə getməsi”. Bakı, “Qırmızı günəş” jurnalı, 1921, 15 kanuni-əvvəl (dekatr) № 2, səh. 13-14 və 1922, 1 kanuni-sani (yanvar) № 3, s. 10-12

bünövrə qoyulur... Şahmarın isikələyə gedəcəyinə və işi yarıdacağına ümidlər azdır. Çünki bizə məlum olmayan həmin iş Şahmar üçün əzab, işgəncə üsuludur. İskələyə getməmək üçün müxtəlif bəhanələr axtarır. Şahmarı yalnız sevdiyi peşə sahəsi, arzuladığı təhsil istiqaməti aktivləşdirə bilər. Atanın gəlişi gözlənilənlərin əksi olmalıdır. Ailənin də gözləntiləri bu gəlişdən çox asılıdır... Ağa(baba) bəy İsrəfilbəylinin təəssüf ki, “Qırmızı günəş” jurnalının 3-cü nömrədən (1922-ci il, 1 kanuni-sani (yanvar) № 3) sonra nəşrinin dayandırılması Cəmo Cəbrayılbəylinin “Şahmarın isikələyə getməsi” komediyasının çapını da yarımçıq qoymuşdur. Araşdırmalar belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, müəllif sonrakı illərdə əsərini tam variantda çap olunmasına çalışmamış və nəşrdən kənar qalan əsərin parçaları Cəmo bəyin şəxsi arxivində də aşkar edilməmişdir.

2.2. C.Cəbrayılbəylinin nəsrı

XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi Cəmo bəy Cəbrayılbəylini miniatür hekayələr ustası da adlandırmaq olar. Onun xüsusilə maraqlı təbiət hekayələri ilk olaraq istəkli dostu və sinif yoldaşı Qafur Rəşad Mirzəzadənin təsis etdiyi və mühərriri olduğu “Məktəb” jurnalının səhifələrində dərc edilirdi. Müəllimlərin və şagirdlərin böyük sevgisinə, marağına səbəb olan bu kiçik həcmli hekayələr maarif sahəsində Cəmo bəyə böyük nüfuz qazandırmışdır. “Cəmo bəy” imzası ilə “Məktəb” jurnalının

1916-cı il 29 oktyabr tarixli sayında çap edilən “Ceyran avı” hekayəsi bu baxımdan ibrətamizdir. Müəllif yazır: “Ceyran avı. Hərçənd avçıların qaydasıdır ki, sözü böyüdərlər, mübaliğə ilə danışarlar. Əmma, av o qədər maraqlı bir şeydir ki, ... söhbəti insana ləzzət verir.

Av cümləsindən ceyran avı zəhmətli və bununla belə artıq dərəcədə maraqlı olduğunu bilib avçı ustadım bir-iki dəfə bəni bu ava aparmışdı. Ceyran avı növbənövdür. Kimi bunları uzaqdan görəcək atlar ilə o qədər qavur ki, axırda ceyran özü yorulub yığılıyor. Bu cür yorulub yığılan ceyranların əti o qədər tamlı olmuyor.

Bəzisi toy atlarının tərkinə tazılar alıb bir qədər ceyranın dalısınca çapandan sonra tazını buraxırlar. Dinc tazı yorğun ceyranın dərhal üstünü alub, tutur və vaxtında gedib ona çatılmasa, ceyranı parçalayor. Bəzi avçılara bu dəxi xoş gəlməyor. Onlar busquda oturub gözləyorlar və ceyran gəlib keçən zaman tufəng ilə atub vururlar. Əmma bunların zəif bir heyvan olmaqla bərabər, səhranın da yaraşığı olduqlarını bilən avçılar bunları öldürməgə heç iqdam etməzlər. Süvari avçılar tərəfindən qavılan ceyran yorulub qaçmağa iqtidarı olmadığı zaman gahi dönüb insanə öylə həsrət ilə baxır ki, ürəgində azca rəhmi olan insan daha onun dalısınca getməz... Yainki tazılar bir ceyrana hücum edib onu parçalayan zaman öylə dəhşətli bir hal olur ki, bu ancaq ürəyi bərk olan avçılar dəvam edə bilərlər. İttifaq düşür ki, meşədə avçılara marallar da rast gəlir.

Bunların rast gəlməsi avçılar üçün böyük bir bayramdır.

Bir dəfə neçə avçı ittifaqa bir yerdə cəmikən cürbəcür söhbətlər edirdilər. Məclisdə olan həriflərdən biri qoca kişi böylə bir rəvayət etdi:

- Cəvanlıqda meşənin bir kölgəliyində pusquya oturub qismətimi gözləyordum. Xeyli gözləyəndən sonra bir şeyə rast gəlmədimə görə durub getmək istəyordum. Birdən, kənardan bir süpürüşmə, nəriltili və gahdən nəfəs səsi qulağıma gəldi. Səmtini bilib, yəminlədim və bir qədər gedəndən sonra meşənin bir bərk yerində rubəru durmuş iki heyvan gördüm. Diqqət ilə baxub buynuz – buynuzla dolaşmış iki maral gördüm... Nə zamandan isə bunlar dolaşub qalmışlar və çox çırpışandan sonra yorulub dayanmışlar. Gahdan dincəlmiş kimi olmaq yenə bir qədər dartışıb, qüvvətsiz dayanıb davam edirlərdi. Öz-özümə dedim ki, hərgah bunların biriminci tüfəng ilə vursam, digəri qaçub gedəcək. Öylə eyləməli ki, bunların hər ikisini diri tutub aparım. Uzaqda ikən vüsət var idi ki, tüfənf atıb birisini öldürüm, lakin nəfs məni qoymadı. Hər ikisini birdən tutmaq qəsdinə düşdüm. Əlimdəki kəndirdən bir kəmənd hazırlayıb bunlar tərəfə yavuş getdim. Kəməndi qaldırıb bir qədəm irəli gedincə marallar bəni gördü. Qəflətən hər ikisindən nəriltili çıxıb öylə qüvvətli tullandılar ki, bir saniyyədə maralları bir-birindən ayrılmış gördüm. Digər saniyyədə marallar gözümdən məhv oldu...

Bən bunların birisini avlamağa qane olmadım, istədim ki, ikisi də bənim olsun. Lakin demə bən bunların biri-birindən xilas olub səlamət qurtarmaqlarına səbəb olacağım imiş.”³⁰

---

³⁰ Cəmo bəy. Ceyran avı. “Məktəb” jur., Bakı, 1916, 29 oktyabr, N 9, səh. 138-139

“Ceyran avı” hekayəsində azyaşlı məktəblilərə müəllif öncə təbiət hadisələri, heyvanat aləmi ilə bağlı məlumat verir. Xüsusilə ceyranın ovlanması üçün hansı üsullardan istifadə olunması barədə məlumat verir. Bu təbiət gözəlinin incə, zərif olduğuna diqqət çəkir, ona qiyməməyə çağırır: “...qavılan ceyran yorulub qaçmağa iqtidarı olmadığı zaman gahi dönüb insanə öylə həsrət ilə baxır ki, ürəgində azca rəhmi olan insan daha onun dalısınca getməz...”

Bu sözlər insanı insafa çağırır, ürəkləri rıqqətə gətirir. Hekayə məktəblilərdə təbiətə, heyvanlara sevgi aşılayır, onlarda rəhm hissini gücləndirir.

Cəmo bəy “Məktəb” jurnalının 1918-ci il, 12 mart tarixli 3-cü sayında çap etdirdiyi “Dəvəquşu” hekayəsində də ilk cümlədən oxucunu özünə cəlb edir, əsərini maraqlı məlumatlarla zənginləşdirir: “Dəvəquşu əsrimizin ən böyük quşudur. Bəzən bu quşun yucalıqı səkkiz futa və ağırlığı üç yüz givrənkəyə qədər olur. Qanadları və cudlarına nisbətən ufaq olduğu üçün bunlar uçmayorlar. Bunun əvəzində dəvəquşları qaçıyorlar və könülləri istədiyi zaman saətdə 26 mil sürətlə yüyürə bilirlər. Müxtəlif səmtə hərəkət etmək və ziyadə sürətlə getməyə ehtiyac olan zaman qanadlarından istifadə edirlər.

Avçılar söyləyirlər ki, dəvəquşu qanadlarını qaldırarsa atdan və avçıdan qorxusu olmaz... Yumurtasının ağırlığı üç givrənkəyə qədərdir, qabığı 18 toyuq yumurtası ilə dolur... Yumurta üstündə dişisi və erkəyi növbə ilə oturlar.”³¹

---

³¹ Cəmo bəy. Dəvəquşu. “Məktəb” jur., Bakı, 1918, 12 mart, № 3,

Cəmo bəyin gənc oxuculara yüz il bundan əvvəl heyvanlar aləminin quşlar sinfindən dəvəquşu haqqında verdiyi bilgiler bugünkü məlumatlara çox uyğundur. Onun təhkiyə üsulu ilə elmi biliklərin təbliği istiqamətində apardığı maarifçilik işi milli təhsilin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Ədibin “Cəmo bəy” imzası ilə “Məktəb” jurnalının 1920-ci il 2-ci sayında dərc etdirdiyi “Buqələmun (Xameleon)” hekayəsi də heyvanlar aləmi silsiləsindən olan zooloji hekayələrdəndir.

Cəmo bəyin “Vəfalı it” hekayəsi həyat hadisələrindən qaynaqlanan, maraqlı və oxunaqlı, kiçik həcmli əsərlərindən biridir. Müəllif hadisəni gənc oxucularına belə təqdim edir: “Qoca bir canavar ovçusu vura bildiyini vurur, vura bilmədiyini tələ qurub tuturdu. Bir dəfə qurduğu tələni yoxlamaq üçün meşənin kənarına gedir. Fikri yalnız baxıb qayıtmaq olduğu üçün Alabaşı özü ilə aparmır. Tələyə yaxınlaşdıqda bir boz canavarın başdan tələyə düşüb öldüyünü görür. Yayı çəkib canavarı oradan çıxarır. Sonra tələni yenidən qurmaq istəyir. Ehtiyatsızlıq etdiyi üçün yay əlindən qaçıb kişinin qolunu tutur. Nə qədər çalışırsa kişi qolunu dartıb çıxara bilmir.

Axşam yaxınlaşır, hava qaralmağa, uzaqdan canavarlar ulaşmağa başlayır. Ovçu əlini bir qədər uzaqda qoyduğu tütəngə və heybəsindəki alətlərə uzatsa da, əli çatmır. Ovçunun canına qorxu düşür. Bu zaman bir canavar yaxına gəlib tütəngi iyləməyə başlayır. Qoca qəfildən bərk qışqıraraq canavarı qaçırdır. Yalnız bir canavarı qaçırmayıq onu bir o qədər sevindirmirdi, çünki ulaşma səsi getdikcə yaxınlaşırdı. Hava

artıq qaralmışdı. Çarəsi kəsilmış kişi ölümünü gözünün qabağına alır.

Elə bu anda meşədə uzaqda canavarabənzər bir heyvanı gören kişi az qalır ki, ağılı itirsin. Heyvan ləhləyə-ləhləyə yaxınlaşmış. Bir dəqiqə sonra heyvan ovçuya yaxınlaşıb onun əlini, ayağını yalayır. Bu Alabaş idi. Qoca açıqda qalan əlilə Alabaşı tumarlayır və “Alabaş, get heybəni gətir” deyir. Alabaş o saat qaçıb tufəngi sürüyə-sürüyə sahibinin yanına gətirir. Ovçu: “Alabaş, tufəngi demirəm, heybəni gətir, heybəni” deyib əli ilə heybəni göstərir. Alabaş bu dəfə gedib heybəni gətirir. Ovçu əlini uzadıb heybədən vintaçanı çıxardır, tələn vintini birtəhlərlə açır və o biri əlini azad edir. Tufəngi və heybəni götürüb Alabaşla evə qayıdır.

Evdəkilər nağıl edirlər ki, hava qaraldıqdan sonra Alabaş çox təşvişə düşdü. Bir müddət o yana, bu yana qaçıb, nəhayət yox oldu. Demə, heyvan it sahibini axtarmağa gedibmiş.”³²

Vəfalı it haqqında həm Azərbaycan ədəbiyyatında, həm də dünya ədəbiyyatında yetərincə nümunələrə, örnəklərə rast gəlmək mümkündür. Amma, Cəmo bəy vəfalı Alabaşını yüksək hissiyata malik xilaskar kimi təqdim edir. İt sahibinin dara düşdüyünü duyur, hiss edir, ona yardıma tələsir. Canavar sürüsünün əhatəsində olan sahibini Alabaş ümidləndirir. İt elə bil dil bilir... Sahibinin, qoca ovçunun tapşırıqlarını icra edir.

Hekayənin məramı gənc təbiətsevərlərdə heyvanlara qarşı sevgi hissini aşılamaqdır.

---

³² C.Cəbrayılbəyli. “Maraqlı hekayələr”. Bakı, 1956, səh. 29-31

Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin təbiət hekayələri silsiləsindən “Meşə nağaraçısı”, “İlan ovçusu”, “Quşların ən gözəli hansıdır?”, “Əqrəblə bövün vuruşması”, “Hörümçək ovçusu”, “Yatağan ilan”, “Gözlüklü ilan və ney”, “Qəribə ustalar”, “Ana məhəbbəti”, “Ana kəklik”, “Pişiyin zəhmi”, “Körpə tulanın hünəri”, “Yaralı göycəqarğa”, “Qəribə balıqçı”, “Kirpinin süfrəsi”, “Əqrəb və pıspısa”, “Qarışqaların “sağmal inəyi” və s. adlı çoxsaylı miniatur nəsr əsərləri 1947-1985-ci illərdə “Hekayələr”, “Maraqlı hekayələr”, “Təbiət hekayələri adı ilə dəfələrlə yüksək tirajla nəşr olunaraq gənc oxucuların ixtiyarına verilmiş, müəllifinə yüksək nüfuz və populyarlıq qazandırmışdır.

Cəmo bəy hekayə janrında yığcamlığı, rəvanlığı, bədii təsvir vasitələrindən yerli-yerində istifadəni, gerçəkliyə sədaqəti, oxucunun hiss və duyğularına hakimliyi, sadəliyi və səmimiyyəti çox sevdir. Damla boyda hər hekayəsi bir dünyadır və uzun müddət yaddaşlarda, xatirələrdə kəpənək zərifliyi ilə iz qoyur.

C.Cəbrayılbəylinin bədii əsərlərinin geniş, sistemli tədqiqata, elmi-nəzəri dəyərləndirməyə ehtiyacı vardı və bu yönlü araşdırma işlərini gələcək tədqiqatçıların ixtiyarına buraxırıq.

***

2.3. C.Cəbrayılbəylinin poeziyası

Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin nə vaxt bədii yaradıcılığa başlaması və ilk mətbu əsərinin harada dərc edilməsi ilə bağlı hər hansı bir məlumatın yuvalandığı mövcud mənbəyə təsadüf edilmir. Hətta onun ömrünün son illərində qələmə aldığı və vəfatından sonra nəşr etdirilən “Xatirələrim” (1966) kitabında da bu barədə qeydlərə rast gəlinmir. Ehtimal etmək olar ki, Cəmo bəyin böyük bacısı Soltanxanım Cəbrayılbəyli Şamaxının tanınmış şairi Ağa Əli Nəseh Əfəndizadə ilə ailə qurduqdan sonra gənc şairin həyatında yeni bir dövr başlayır. Adil Cəbrayılbəyli əsassız təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün qonşu ölkəyə mühacirət etdikdən sonra Cəbrayılbəylilər ailəsinə faktiki olaraq Ağa Əli Nəseh himayədarlıq, qəyyumluq edirdi. Nəseh Cəmo bəyi yaradıcılığa həvəsləndirir, ona məsləhət verir və doğru yol göstərirdi. XX əsrin əvvəllərində Cəmo bəyi Şamaxıda yaşayan görkəmli şairlərdən Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Məhəmməd Tərrah ilə ilk dəfə Ağa Əli Nəseh tanış etmişdir.

Cəmo bəy xatirələrində qeyd edir ki, Mirzə Ələkbər Sabirlə ilk dəfə 1905-ci ildə Ağa Əli Nəsehin vasitəsilə tanış olmuşdu. Bir dəfə Nəseh, Sabir və Səhhətlə onlara çay içməyə gəlmişdilər. Onlar möhkəm dostlar idi. Söhbət, poeziyadan, Sabir yaradıcılığından danışmışdı. Amma Sabir qəmgin görünürdü, Səhhətin zarafatları da onun eynini açmadı. Nəseh dedi ki, Mirzə (Hamı Sabirə “Mirzə” deyə müraciət edirdi), indi xəyalat vaxtı deyil, təbiətin musiqisinə Cəmonun musiqisi əlavə olunsu

pis olmaz. Cəmo bəy işarəni həssaslıqla qarşılayaraq tarı əlinə alır və Sabirin ən çox sevdiyi “Rast”ı yüksək zövqlə ifa edir.

Ədəbi söhbətlər və musiqili məclislər evdə, məktəbdə, təbiətin qoynunda dostlar üçün uyğun sayılan vaxtlarda keçirilirdi. Ehtimal ki, Cəmo bəyin Nəseh tərəfindən bəyənilməmiş ilk şeirləri Sabirin, Səhhətin iştirak etdiyi məclislərdə səsləndirilmiş və münasibət bildirilmişdir.

C.Cəbrayılbəylinin bir şeiri istisna olmaqla poetik yaradıcılığı demək olar ki, araşdırılmamış, diqqətdən kənar qalmışdır. Onun haqqında yazılan məqalələrdə Cəmo bəyin elmi-pedaqoji fəaliyyəti ön plana çəkilməmiş, dərslük və dərslər vəsaitləri müxtəlif illərdə təkrar-təkrar nəşr edilmişdir. C.Cəbrayılbəylinin bu tədqiqatda təhlil olunan şeirləri XX yüzilliyin əvvəllərində mətbuatda ərəb qrafikası ilə çaplanması nəzərə alınmasa demək olar ki, oxuculara ilk dəfə təqdim olunur.

Cəmo bəyin bizə məlum olan ilk mətbu şeiri olan “Tavus və qarğa” adlı mənzum təmsili məktəb yoldaşı və yaxın dostu Qafur Rəşad Mirzəzadənin mühərrirliyi və nəşirliyi ilə yayımlanan “Məktəb” jurnalının 1912-ci il 6 may tarixli 12-ci sayında (səh.182) “Aciz” təxəllüsü ilə dərc etdirdiyi yeganə əsərdir. Sonralar o “Cəmo bəy “Aciz” Şirvani” imzası ilə şeir və hekayələrini çap etdirmişdir. Görünür Azərbaycanda “Aciz”³³ imzasından Cabbar Əsgərzadə, Osman Cüməzadə, Mirzə Yusif Mərəndi, Xəlifə Məmməd, Axund Molla Ələkbər Hacı Əlibaba oğlu və b. ədiblərin istifadə etdiyi ona xatırladılaraq daha fərqli imzadan faydalanması məsləhət görülmüşdür.

---

³³ Qulam Məmmədli. İmzalar. Azərənəşr. Bakı, 1977, səh.23

“Tavus və Qarğa” təmsili məsnəvi şəkildə mənzum hekayədir. Öncə Qarğa Tavusu tərifləyir, onun gözəlliyini öyür, “Pərü balında xameyi-qüdrət”ini vəsf edərək hamıya sevinc, fərəh bəxş etdiyinin sirləri, səbəbləri ilə maraqlanır.

Tavus ilə görüşdü bir Qarğa, Söylədi ey rəfiq, xoşsima!

***Bu gözəllik ki, səndə var gözəlim!
 Bənə vəchin bəyan qıl görəlim:
 Haradan tapdınız yeylə Zəbur?
 Səni hər kimsə xoşlayıb də sevər.
 Belə ki, taxılır, açarsın sən,
 Cümləyə bir fərəh saçarsın sən.
 Pərü balında xameyi-qüdrət,
 Nəqş edibdir qərribə bir ziynət.***³⁴

³⁴ Aciz. “Tavus və Qarğa”. Bakı, “Məktəb” jurnalı, 1912, 6 may, N 12, səh.182

Qarğa Tavusun gözəlliyinə heyrandır. Bu sahədə onun kompleksi var, Tavusa paxıllıq edir, özünün çirkin görünməsindən narahatdır. Bununla belə düşünür ki, yaranışı dəyişmək, gözəlliyin sirrini öyrənmək, gözəl görünmək (olmaq) mümkündür. Qarğanın suallarına Tavusun cavabı məntiqli və fəlsəfidir:

*Belə verdi cavab ona Tavus:
- Olma ey Qarğa çox belə məyus!
Səni Allah gözəl yaratsa idi,
Bəzəyib ortaya çıxartsa idi.
Ərşi Rəhmani də bəgənməz idin!
Yerə bir dəfə belə enməz idin.
İşbu tərkib, bu qiyafə ilə,
Qalxıyorsun yenə səmayə belə.
Bir xəyal etməzsən öz gözünü,
Göstərirsən cəmaətə özünü.
Üzünü sən əgər özün görəsən,
Qorxub öz üzlərindən ürəkərsən.
Özünə diqqət eylə, bax, sonra,
Gör ləyaqət varınsa çıx ucaya.
Nə gərəkdir bu qədər fəxrü qürur?
İş-gücündür həmişə qar ha qur!...
Qərq ikən böylə nifrətü eyibə,
Göyə qalxırsan hansı bir səbəbə?
Görürəm eybini və lakin bən,
Ölürəm az qalır xəcalətdən.
Zişt (çirkin) gördükdə öz ayağımı bən,
Yığaram tezcə qol-qanadımı bən.*

*Bəndə olsa idi özgə eyib daha,
Qüssə və qəm bəni edərdi fəna!
Bənə verdi Xüda müradımca,
Sənə də verdi qol-qanadınca!*³⁵

Tavus Qarğaya həm təsəlli verir, həm də onu tənqid edir, həm yüksəkliyə, səməyə yüksəlmək qüdrətindən, həm də təkəbbürlülüyündən, eqoistliyindən, özündən razılığından bəhs edir. “Özünə diqqət eylə, bax, sonra, Gör ləyaqət varınsa çıx ucaya.” – deyir. Ucalıq yalnız ləyaqətlə fəth edilir.

Şair bu əsərində mənəvi gözəllik və çirkinlik mövzusunda toxunaraq məktəbli şagirdlər üçün ibrətamiz düşüncə müstəvisinə mübahisəli məsələlər çıxararaq yetirmələrinə, gənclərə yaxşı ilə pisi fərqləndirmək bacarığı, oxu və təhlil vərdişləri aşılayırdı.

Cəmo bəy ilk mətbəi şeiri ilə ehkamlara dayalı ənənənin tilsimini qırmağı bacardı, “utancaqlıq” kölgəsindən sıyrılıb çıxaraq Şamaxıda şeir xiridarı, söz əhli kimi tanınmağa başladı.

Ədibin “*Qənbər və Heydər*” adlı ikinci şeiri “Məktəb” jurnalının 1913-cü il 14 dekabr tarixli sayında “*Cəmo bəy “Aciz” Şirvani*” imzası ilə dərc edilmiş, tərbiyəvi mövzuda qələmə alınan və uşaqlar üçün nəzərdə tutulan əsərdə özbaşınalıq, yersiz və düşünülməmiş hərəkətlər tənqid edilir. Şair iki gənc dostun valideyin öyüdünə qulaq asmadıqları üçün başlarına gələn əhvalatı belə nəql edir:

---

³⁵ Aciz. “Tavus və Qarğa”. Bakı, “Məktəb” jurnalı, 1912, 6 may, N 12, səh.182

**Qənbər ilə
Heydər edib
məsləhət,
Qaçdılar
evdən edərək
bir qələt.**

**Fikirləri
çöldə dolan-
maq idi,**

**Səfa
çəkib, orda
dayanmaq idi.**

**Əqilləri
kəsmiyordi
onların,**

**Ki, çöl və
səhradakı
heyvanların**

**Hər biri
bir növ ilə
zəhmətdədir,**

**Ruzi dalınca çox əziyyətdədir.
Gəzdi-dolandı hərəsi bir tərəf,
Çəkmələri boş yerə oldu tələf.
Günorta yetdikdə bunlar acdılar,
Darıxdılar, çünki biələcdilər.
Tənə vurub bir-birinə bir qədər,
Çəkdilər axırda nədamət, zərər.**

*Bərk yorulub qol-qıçı uzatdılar,
Bu günahı bir-birinə atdılar.*

İki dost, iki qonşu Qənbər və Heydər gəzib yorulduqdan sonra onların narahatlığı, qorxusu, həyəcanı başlayır. Aclıq və yorğunluq onları gücdən salıb nəəlac duruma gətirib çıxarır. Özbaşına yaşayış məkanından çox uzaqlaşdıqları üçün birbirilərini günahlandırırlar. Ümitsiz vəziyyətdə onların imdadına qoca, fəqir, “paltarı yırtıq” bir dilənçi çatır:

*Gördülər ol dəmdə yol ilə gedir,
Bir qoca, həm paltarı yırtıq fəqir.
Çignində torbanı görüb bildilər
Dilənçi olmasına qol çəkdilər.
Güc eylədi onlara aclıq həman,
Dilənçi sarı yügürüb biaman.
Yalvardılar, sailə çün yetdilər,
Dilənçiyə dilənçilik etdilər.
Dilənçinin rəhmi gəlib bunlara,
Verdi çörək bir qədər, üç-dörd para.
Hər ikisi alcaq ələ ətməgi,
Eylədilər yad, yenə getməgi.
Xeyli gedib, eylədilər axşamı,
Mənzilinə qaçdı, çəkildi hamı.
Dörd tərəfi xali gördü tifillər,
Qorxu etdi bunlara artıq əsər.
Qaçmaq fikrin hər ikisi atdılar,
Kor və peşiman evə qayıtdılar.
Fikirsiz iş etsə bir adam bəli,*

*Boş qalar axırda hərifin əli.*³⁶

“Tifillər” - Qənbər və Heydər aclığın əzablı caynaqları altında çırpınarkən bir sailə rast gəlirlər və ona yalvarırlar, “Dilənçiyə dilənçilik” edərək, 3-4 para çörək ala bilirlər. Bütün bunlardan sonra əsərin qəhrəmanları kor-peşiman evə qayıdırlar. Şair əsərini atalar sözləri ilə bitirərək azyaşlı oxucularının diqqətinə çatdırır ki, fikirləşmədən, yüz ölçüb, bir biçmədən işə girişən hərifin əli havada qalar. Cəmo bəy bu ibrətamiz düşüncələrini şagirdlərinə ünvanlayaraq onları təkəbbürlülük, özbaşınalıq etməməyə, böyük, ağsaqqal, valideyin tövsiyəsini dinləməyə çağırırdı.

1913-cü ilin Novruz bayramı Cəmo bəyin direktor olduğu Şamaxı Birinci rusi-müsəlmani məktəbinin kollektivi üçün uğurlu və unudulmaz oldu. Gənc direktor ilk növbədə hər zaman mədəni-kütləvi tədbirlərə həvəs göstərən, dəstək verən Şamaxı bələdiyyə idarəsinin sədri Teymur ağa Xudaverdiyevlə məktəbdə bayram şənliyi keçirmək haqqında məsləhətləşir və razılıq aldıqdan sonra “Xonça” tədbiri keçirmək üçün müəllimlərə və şagirdlərə tapşırıq verir. Məktəb müdiri Xonça haqqında nəğmə yazıb ifa üçün şagirdlərin ixtiyarına verir. Xonçalar şamlarla bəzədilir, içərisinə şiriniyyat, xuşgəbər, meyvə quruları, qoz-fındıq ləpələri doldurularaq tavandan asılır. Müəllimlər və şagirdlər bayrama ciddi hazırlaşır. Şəhərin mötəbər şəxsləri, valideynlər, o cümlədən tarzən Məşədi Səlim və xanəndə Mirzə Baba, milli şairimiz Abbas Səhhət tədbirə

---

³⁶ Cəmo bəy “Aciz” Şirvani. “Qənbər və Heydər”, Bakı, “Məktəb” jurnalı, 1913, 14 dekabr, N 20, səh.310-311

qonaq dəvət edilir. Köhnə təqvimlə mart ayının 9-da (yeni təqvimlə 22-də) Birinci rus - müsəlman məktəbində Novruz bayramına, yeni ilə həsr edilmiş Xonça şənliyi başlayır. Məclisi Cəmo bəy Novruz bayramı haqqında çıxışı ilə məlumatlandırır. Onun yeni yazdığı “Xonça nəğməsi”ni musiqinin müşayiəti ilə şagirdlər xorla ifa edirlər.

Gənc müəllim Qasım ağa Hüseynbəyli uşaqlara qoşulub rəqs edir... Hamı sevinir, qürur hissi yaşayır, ifaçıları, tədbirin təşkilatçılarını alqışlayır. Sevincdən bəzi tədbir iştirakçılarının gözləri yaşarır... Şamaxı məktəblərində Novruz bayramının təntənəli, ədəbi-bədii, musiqili təşkili, milli-mənəvi dəyərlərin atributlarından bəhrələnərək xalq şənliyinə çevrilməsi ilk hadisə idi. Şəhərdə uzun müddət bu bayramdan danışılırdı. Abbas Səhhət “İqbal” qəzetində çap etdirdiyi “Milli ideallarımız” adlı məqaləsində Cəmo bəyin təşkil etdiyi Xonça şənliyindən də yazmış, Cəbrayılbəylinin tədbirdə səsləndirilən “Xonça” nəğməsi “C.(əmo bəy) Aciz Şirvani” imzası ilə “Məktəb” jurnalının 1914-cü il 6 mart tarixli 5-ci sayında bayram şənliyinin şəkli ilə birlikdə yer almışdır:

*Xonça, xonça sən nə gözəl bina sən,
Uşaqların qəmlərinə dəva sən!
Yığılmışq bu gün sənin başına,
Bürclərini eylə bu gün əda (işvəkar) sən!*

*Hər uşağın könlünü gör birbəbir,
Kimsəyə “top”, kimsəyə “qənnatı” ver.
Kimsəyə “at”, kimsəyə “meymun”, “bəbir”,
Cümləmizin ruhuna ver səfa sən!*

***Ay uşaqlar, dövrə vurun hər tərəf,
Sağda Nigar, solda Səlimlə Nəcəf!
Əli, Əziz, Fatma... o başda Xələf,
Qarşımızda oyna, dolan Ağa sən!***

***Ay qonaqlar, mübarək bayramınız!
Şadi-xürrəman ola əncamınız.
Eyişi-ışrətdən alasınız kamınız,***

*Sən də sağ ol xonça, artıq yaşa sən!*³⁷

“Xonça nəğməsi”nin sözləri, musiqisi və ümumilikdə kompozisiya şübhəsiz ki, Cəmo bəy Cəbrayılbəyliyə məxsusdur. Misralarda adları vurğulanan şəxslərin Cəmo bəyin müdir olduğu Şamaxı Birinci rus-tatar məktəbinin şagirdləri olduğu da birmənalıdır. Novruz bayramını Xonça bayramı adı ilə Şamaxının ictimai-mədəni mühitinə gətirilməsi dövrün böyük hadisəsi olmaqla yanaşı həm də milli ənənələrin tanınması və təbliği sahəsindəki mücadilədə cəsarət nümunəsi idi.

C.Cəbrayılbəylinin Abbas Səhhət ilə ilk tanışlığı 1905-ci ildən Ağa Əli Nasehin vasitəsilə baş tutmuşdur. O vaxt Şamaxıda Səhhətə “Mirzə” deyə müraciət edirdilər. “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1906-cı ildə nəşrə başlaması onları bir qədər də yaxınlaşdırmış, satirik məcmuədə toxunulan mövzuların müzakirəsi zamanı Cəmo bəy Səhhətdən çox mətləblər əxz etmişdir. O, ustadı haqqında heyranlıqla yazırdı: “Səhhət fəvqəladə hafizəyə malik olan bir adam idi. Onun hafizəsi bütün yoldaşlarını, dostlarını heyran etmişdi. Səhhət üçün ən çətin və uzun şeiri əzbərləmək üçün onu bircə dəfə oxuması kifayət idi. Səhhət bütün klassik şərq şeirlərini, xüsusilə Füzulinin vurğunu idi. Füzuli divanını demək olar ki, başdan

---

³⁷ C. Aciz Şirvani. “Xonça nəğməsi”. “Məktəb” jur., 1914, 6 mart, N 5, səh.28-29

Sözlük: Bina – tikmə; əda – işvəkar, nazlı; əncam – aqibət.

ayağa əzbər bilirdi... Səhhət bizim hamımızda klassik ədəbiyyata, o cümlədən Füzuliyə böyük məhəbbət oyatmışdı.”³⁸

Cəmo bəyə Şamaxıda çalışdığı illərdə Abbas Səhhət ona çox köməklik etmişdi. Sözün geniş mənasında o gənc ədibin ustadı və düşüncə dostu idi. 1914-cü ildə C.Cəbrayılbəyli Bakıya “sürgün” edildikdən sonra ona ilk mənzum məktubu yazan da Abbas Səhhət olmuşdur. Şair bu mənzum məktubunda “həmdəmi-dirinəsi”ni yüksək dəyərləndirərək yazırdı:

***Qardaşım, ey sevgili yarım Cəmo!
Ey fərəhi-qəlbi-kirdarım, Cəmo!
Yay günümün həmdəmi-dirinəsi,
Bəhçəti-əyyami-baharım, Cəmo!***

***Sən gedən az qaldı ola altı ay,
Yoxdu xəbər səndən, əlindən haray!...
Kim sənə öyrətdi vəfasızlığı?
Afərin olsun sənin ustadına!***

***...Ey yadımızdan əbədən çıxmayan,
Heç düşürükmü görəsən yadına?
Dadıma çat, salma nəzərdən məni,
Tanrı yetişsin, əzizim, dadına.***

A.Səhhətin mənzum məktubu Cəmo bəyə güclü psixoloji təsir etmiş, ötən gözəl günləri xatırladaraq kövrəlmiş, “Qaranlıq mühitin çırağı” adlandırdığı Mirzə Abbasquluya (Abbas Səhhətə) cavab olaraq yazırdı:

Ey cümləmizin marağı, Mirzə!

---

³⁸ C.Cəbrayılbəyli. “Xatirələrim”, Bakı, Azərənəşr, 1966, səh.89

*Tar ömrümüzün çırağı, Mirzə!
Könlüm açılır ətirli gül tək,
Gələcək səsinin sorağı, Mirzə!*

*Dövrünün ağır sitəmlərindən,
Əhbabların fəna dəmindən,
İncimişəm aləmin qəmindən,
Susmur gözümün bulağı, Mirzə!*

*Qəlbim doludur məhəbbət ilə,
Ömrüm keçir xeyli zillət ilə,
Varmı bir adam sədaqət ilə,
Məndən götürə bu dağı, Mirzə!*

*Saf qəlblə hər kəsə yanaşdım,
Dostluq yolunu aşıb da daşdım,
Fitnəvi riya görəndə çaşdım,
Söndü sinəmin ocağı, Mirzə!*

*Gültək ürəyim açıqdı hərdəm,
Heç dərd nədir, nədir cəfa, qəm,
Bilməzdim; amma töküldü qönçəm,
Soldu gülümün yanağı, Mirzə!*

*Namərdlərin, işin, ədasın,
Rəftarların, dilin, “vəfasın”,
Xainlərin hiyləsin, riyasın...
Gördükdə bilindi yağı, Mirzə!*

***Bu məsəlin cahanda həlli,
Müsküldü, atam, bu isə bəlli.
Yalnız sənsən mənə təsəlli,
Ey qəlbimizin dayağı, Mirzə!***³⁹

“Mirzə” rədifli yeddi bəndlik “Şikayətnamə” adlı qoşmada (birinci bənddə qoşmanın struktur prinsipi pozulsa da!) Cəmo bəy əziz dostuna “Dövrənin ağır sitəmlərindən” poetik bir dillə yazaraq acı-acı şikayətlənmişdir. Şeirleşmədə Səhhət Cəmo bəyin etibarlı, sədaqətli, nikbin əhval-ruhiyyəli dost, həmdəm olduğunu xüsusi vurğulayırsa, Cəmo bəy də ustadının sənətdə və cəmiyyətdə yüksək nüfuzunu, poetik qüdrətini, ümid yeri olmasını layiqincə dəyərləndirir.

Abbas Səhhət dostu Cəmo bəyə növbəti mənzum məktubunu 1915-ci ilin martın 9-da (yeni təqvimlə 22 mart – A.R.) Novruz bayramı günü yazmış, əsər ədibin kitablarına “9 Mart” (Cəmo Cəbrayılbəyliyə) adı ilə daxil edilmişdir. Mənzum məktubda yazılırdı:

***Ey sevgili yavərim Cəmo bəy!
İstəkli bəradərim, Cəmo bəy!
Ey xatirimin səfası, Aciz!
Ey gözlərimin ziyası, Aciz!
Bu tazə gələn ilin mübarək,
Etsin sənə Xaliqin təbarək!***

Təqdim edilən beytlərdən də, bəlli olur ki, Abbas Səhhət Cəmo bəyi Novruz bayramı münasibətilə təbrik etmək üçün bu

---

³⁹ C.Cəbrayılbəyli. “Xatirələrim”, Bakı, Azərnəşr, 1966, səh.96-97

mənzum məktubu yazmışdır. Eyni zamanda o “Ey gözlərimin ziyası, Aciz!” – deyə müraciət etməklə Cəmo bəyin onun üçün nə qədər dəyərlı, əziz dost, qardaş olduğunu vurğulamaqla yanaşı, onun “Aciz” imzası ilə tanındığını da diqqətə çatdırmışdır.

Abbas Səhhətın Cəmo bəyə olan inam və etimadını tam görünləmək üçün onun şeirini də bütöv təqdim etmək məcburiyyətindəyik. Mənzum məktubun davamında deyilir:

*Övratın ola səidi-firuz,
Hər dəmdə misali-eydi-Novruz!
Səd şükür ki, qış tükəndi, bitdi,
Novruz gəlib, bahar yetdi.
Bitsin o sayaq zamani-fırqət,
Didarını ta edim ziyarət.
Qardaş, necə ki, bəlayi-hicran,
Əhvalımı eyləmiş pərişan.
Bülbül də mənim kimi o minval,
Olmuş cahanda müztərib hal.
Etmişdi hücum leşkəri-dey,
Qar, şaxta, soyuq, duman peyapey.
Vermişdi çəmənlərə xəsarət,
Bağ-bostanı eyləmişdi qarət.
Şiddətli külək, acı boranlar,
Tutğun, qara, ən qəliz dumanlar.
Könlüm kimi aləmi xərabə,
Qalmışdı, salıb həm iztirabə.
Əsdikə ağu kimi soyuq yel,
Guya atılırdı min şrapnel.*

*Qar danələri yağırdı bu hal,
Gül mülkünü eyləmişdi pamal.
Çıxmışdı göy üzrə səbrfərsa,
Qisvətli bulut çepellinasa.
Bombardıman eyləyirdi xakı,
Çatmışdı çiçəklərin həlakı...
Yanmışdı bucaqda hər ocaqlar,
Bilmərrə qaralmış idi dağlar.
Hər körpə ağaclar ağlaşırdı,
Yekdigərilə qucaqlaşırdı.
Bu vəqədən olub xəbərdar,
Sultani-bəhar-mədələtkar.
Amadəyi-cəng olub həməən an,
Ruhəlqüdusi-nəsimi fərman.
Verdi ki, ölənlərin diriltsin,
Cəncaha tərəf qoşun yeritsin.
Ta əsdi nəsimi-isəvidəm,
Canlandı həyat tapdı aləm.
Hər cünbuşə gəldi səth-qubra,
Məhşər günü oldu aşikara.
Çaldıqda nəsim-sübh şeypur,
Guya üfürüldü həşr üçün sur.
Filfor cəmən, çiçək dirildi,
Hər səbzəyə bir qılnc verildi.
Elani-cihad edib o saət,
Can qoydu o ləhzədə qiyamət.
Şaxlardan ağac götürdü nizə,
Üz qoydu ədu tərəf sitizə...*

*Yatmış ölümlər durub qəbirdən,
Düşmən sarı həmlə etdi birdən.
Mortir kimi gurladı buludlar,
Qalxıb yürüş eylədi göy otlar.
Yağmurla sərəskəri-baharan,
Qış peşkərin etdi gülləbəran.
Bir həmlədə düşmən oldu pamal,
Qar təbiyəsi edildi işğal.
Novruz böyük rəşadət etdi,
Qış ordusunu vurub dağıtdı.
Xəsm üzrə şükufədən od açdı,
Bilməm dəxi qış nə səmtə qaçdı?!
Yaz ordusu taki qalib oldu,
Şükranə üçün busat quruldu.
Bülbüllər o dəm edib tərənə,
Nəşr etdi bu qissəni cəhanə.
Şad oldu çəmən, çiçək, təbiət.
Guya ki, yer üzrə endi cənnət!
Yaz şahı verib o dəm sərəncam,
Novruzunu camaat etdi bayram.*

*Ey davəri-mehribanım, Aciz!
Ey həmdəmü həmzəbanım, Aciz!
Həqdən diləyim budur ki, hər an,
Gül tək olasan həmişə xəndan!
Yaz gəldi, neçə qış oldu bərbad,
Var bircə təvəqqeyim də səndən:
Əhbabə salam eylə məndən.*

*Qardaşın Səhhət. 9 mart 1915.*⁴⁰

Şamaxı – Bakı arasında mənzum məktublaşma iki yaxın dost, həmfikir arasında sonralar da davam etdirilmiş, təəssüf ki, bütün yazışmaların bir qismi bu günümüzdə gəlib çatmamışdır.

Cəmo bəy Abbas Səhhətlə dostluq əlaqələrini 1918-ci ilin yayına qədər davam etdirmişdir. Hər iki sənətkarın ictimai problemləri gündəmə gətirmək üçün mənzum məktub janrına müraciət etməsi ədəbi fənd olaraq uğurlu alınmış və bədii düşüncə tariximiz üçün qiymətli nümunə sayıla bilər.

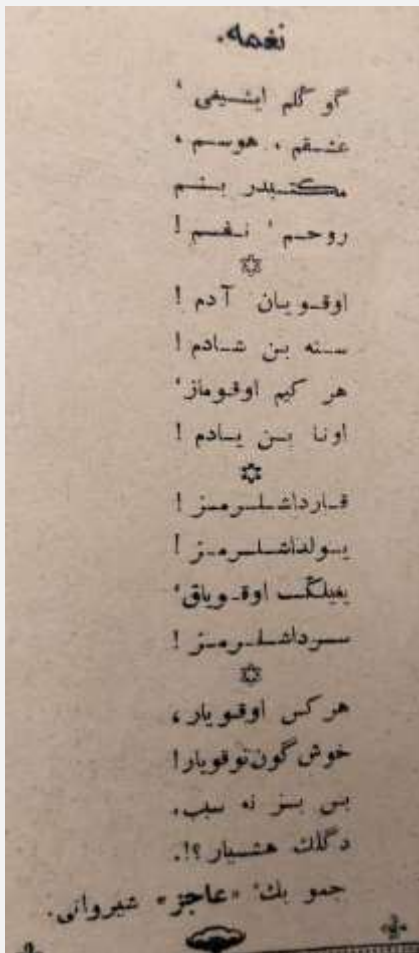
C.Cəbrayılbəyli Bakıda 9-cu Rusi və müsəlmani məktəbində çalışdığı dövrdə “Cəmo bəy “Aciz” Şirvani” imzası ilə “Məktəb” jurnalında (1915, 24 yanvar, № 2) ikinci nəğmə mətnini çap etdirir. “Nəğmə” bir məktəblinin dilindən yazılmış, şənliklərdə, tədbirlərdə oxunması üçün nəzərdə tutulmuş, elmi, təhsili, məktəbi təbliğ edən beş hecalı dördlüklərdən ibarətdir. Şeyrin sadə dildə, heca vəznində yazılması onun oxunaqlığını və yaddaqalanlığını təmin edir.

***Könlüm işığı,
Eşqim, həvəsim.
Məktəbdir mənim,
Ruhum, nəfəsim!***

***Oxuyan adam!
Sənə mən şadam!***

---

⁴⁰ A.Səhhət. Əsərləri. I cild Azərnəşr, 1975, səh.170-172

*Hər kim oxumaz,
Ona mən yadam!*

*Qardaşlarımız!
Yoldaşlarımız!
Yığlın oxuyaq,
Sirdaşlarımız!*

*Hər kəs oxuyar,
Xoş gün toxuyar!
Bəs biz nə səbəb,
Deyilik hüşyar?!⁴¹*

Ehtimal etmək olar ki, “Xonça nəğməsi” kimi bu “Nəğmə”nin də bəstəsi və şagirdlərinin xor ilə ifasını tar ilə müşayiəti Cəmo bəy Cəbrayılbəyliyə qismət olmuşdur. Rüşdiyə məktəblərində milli musiqi mətnlərinə olan böyük ehtiyacı

bu nəğmə qismən də olsa aradan qaldırmağa hesablanmış mütərəqqi təşəbbüsdür.

⁴¹ Cəmo bəy “Aciz” Şirvani. “Nəğmə”, “Məktəb” jur., 1915, 24 yanvar, № 2

Birinci dünya müharibəsi dövründə, xüsusilə 1914-1917-ci illər arasında Çar Rusiyası ordusunun tərkibində mənşə etibarilə bəy və varlı təbəqələrin övladları olan 200 nəfərdən çox azərbaycanlı generallar və zabitlər igidliklə vuruşurdu. Onlardan artilleriya generalları Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski, general Hüseyn xan Naxçıvanski, general İbrahim ağa Vəkilov, polkovnik Qalib Vəkilov, ilk azərbaycanlı təyyarəçi Fərrux ağa Qayıbov və b. cəbhədə şücaət, qəhrəmanlıq göstərirdilər. Nijeqorod alayında rotmistr olan Teymur Novruzov qeyri-adi igidliyinə görə Müqəddəs Georgi ordeninin dörd dərəcəsi üzrə təltif olunmuşdur. II Qafqaz ordu korpusunun komandiri təyin olunan S.Mehmandarov, müharibənin sonlarına yaxın ordu komandiri vəzifəsinə kimi yüksəldi. General-leytenant Ə.Şıxlinski rus ordusunda topçuluq işinin ən mahir ustalarından biri hesab olunurdu. General-leytenant rütbəsinə qədər yüksəlmiş Əliağa Şıxlinski müharibə illərində bir sıra məsul yüksək komandanlıq vəzifələrini yerinə yetirmişdi. İlk azərbaycanlı hərbi təyyarəçi Fərrux ağa Qayıbov müharibə dövründə "İlya Muromets-16" təyyarəsi ilə dəfələrlə döyüşlərdə igidlik nümayiş etdirmişdir. F.A.Qayıbov 1916-cı ilin sentyabrında Vilnüs səmasında qarşılaşdığı dörd düşmən təyyarəsindən üçünü vurmuş, özü də qəhrəmancasına həlak olmuşdu. Bakıda nəşr edilən mətbuat orqanlarında hər gün cəbhə xəbərləri ən oxunaqlı səhifələrdə yer alırdı. Müharibədə igidlik nümayiş etdirən, həlak olan, yaralanan azərbaycanlı zabitlər haqqında da qəzetlərdə xronikal, ədəbi, bədii və publisistik materiallara rast gəlmək olurdu. Müharibə dövrünün rəsmi xəbərlərini həyəcanla, ürək ağrısı ilə izləyən Cəmo bəy

Cəbrayılbəyli eyni mövzuya şeir həsr edərək 1916-cı ildə “Məktəb” jurnalında çap etdirmişdir.

Müəllifin *“Yaralanmış
“zabit”in yoldaşına vəsiyyəti”*
adlı şeirində deyilirdi:

*“İstər idim səninlə bir
yerdə,*

Bir az artıq bulunmaq.

*Etməz ömrüm daha vəfa,
yoldaş!*

*Bu yavuşda qayıtsan
evimizə sən,*

Soran olsa bənibir əhli-

vətən,

“Gərçi olmaz bir öylə kəs sorsun”

De: “Dəyib güllə sinəsin keçmiş!

Yox gücü... həm ümid yox dursun:

Şərbəti-mətgə büsbütün içmiş!...”

Yoxdur aləmdə bir təbib, Xüda,

Edə bu dərdimə əlac və dəva...

Anama söyləmə bu halı... fəqət,

Sorsa, söylə: Gedib uzaq səfərə.

Yazmağa tapmadı dəxi fürsət,

Tərəfimdən heç yetməsün xətarə.

Ruhumu yad edüb, dua eyləsün,

Müntəzir olmasın... və gözləməsün!...”⁴²

---

⁴² Cəmo bəy Aciz Şirvani. “Yaralanmış “zabit”in yoldaşına vəsiyyəti”, Bakı, “Məktəb” jur, 1916, 8 mart, №1, səh.13-14

Birinci Dünya savaşında Cəmo bəyin qələmə aldığı mövzu, yaralı azərbaycanlı zabitin son nəfəsdə söylədikləri ilə, İkinci dünya müharibəsində Səməd Vurğunun fərqli yöndən yaratdığı “Mənə belə söylədilər” adlı şeirinin mahiyyəti, ruhu və fəlsəfəsi bir-biri ilə yaxından səsləşir. Müharibədə hünər, igidlik göstərən Azərbaycanın hər iki övladı vətənə sədaqətləri, milli dəyərlərə inancları ilə unudulmazlıq qazanır, kövrək xatirəyə çevrilirlər.

***

Köhnə təqvimlə 1918-ci il martın 18-dən başlayaraq erməni-daşnak və bolşevik hərbi hissələri Şamaxıda, Bakıda, Qubada dinc əhaliyə qarşı silahlı hücumlar təşkil edir, kütləvi qırğınlar, qətliaamlar törətməyə başlayır. Tiflisdə Zaqafqaziya Seymi isə minlərlə insanın qəddarlıqla müşaiyət edilən soyqırımını adi hadisə kimi dəyərləndirməyə cəhd göstərirdi.

Zaqafqaziya Seyminin Bakı, Şamaxı soyqırımına həsr edilmiş 1918-ci il 20 mart tarixli iclası Nikolay Çxeidzenin sədrliyi və Əlixan Qantəmirovun katibliyi ilə günorta başlayır. Sədr N.Çxeidze iclası açaraq deyir: “Dünən Zaqafqaziya hökuməti Bakı hadisələri haqqında fikirlərini müəyyənləşdirdi. Bakıya nümayəndə heyəti göndərmək zəruridir. Hökumət Seymə xahişlə müraciət edir ki, nümayəndə heyətinin tərkibinə layiq bildiyiniz şəxslərin adını deyin... Təklif olunur ki, Bakıya İbrahim bəy Heydərov, Tiqranyan, Oniaşvili, Mustafa bəy

---

Sözlük: Şərbəti-mətgi – ölüm şərbəti

Mahmudov və Cavad bəy Məlik-Yeqanov göndərilsin. Etiraz yoxdursa, deməli, qərar təsdiq olunur”.

Tələm-tələsik, müzakirəsiz elan edilən qərar, ilk növbədə, Seymin müsəlman (Azərbaycan-red.) fraksiyasını razı salmır. Müsavat və bitərəflər fraksiyasının sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə söz alaraq üzünü sədrə tutub əsəbi tonda deyir: “Cənab Nikolay Semyonoviç! Bu ilin 17-21 fevralında İrəvan quberniyasında müsəlmanlara (azərbaycanlılara- red.) qarşı törədilən faciələrin, Sadaxlıda baş verən cinayətkar hadisələrin, indi də Şamaxıda, Bakıda törədilən və hələ də davam etdirilən qətliaamların, kütləvi qırğınların rəhbərləri və icraçıları bəlli ikən Seymin nümayəndə heyətini Bakıya göndərməyə nə lüzum var? Müsəlman əhalisini, bütövlükdə Qafqazın demokratiyasını xilas etmək üçün Bakıya nümayəndə heyəti yox, daşnak-bolşevik tör-töküntülərindən azad etmək üçün hərbi hissələr göndərmək lazımdır”.

Yerdən səslər ucalır: Doğrudur, doğrudur... Daşnak partiyasının nümayəndələri narahatçılıq keçirərək etiraz edirlər. M.Ə.Rəsulzadə fikrini davam etdirərək deyir: “Seymin Daşnaksütyun firqəsinin üzvlərindən bəziləri Bakı hadisələrində müsəlmanları (azərbaycanlıları) və Müsavat firqəsini ittiham edir. Firqəmizin və bitərəflərin adından rəsmi bəyan edirəm: Belə fikirlər məqsədyönlü şəkildə yayılır və millətimizə, firqəmizə qarşı iftiralardan, böhtandan və cəfəngiyatdan başqa bir şey deyildir!

Seymin Daşnaksütyun firqəsinin nümayəndələrindən bəziləri isə Bakı qırğınlarını bolşevik hərbi hissələrinin törətdiyini bildirirlər. Əslində isə bu hissələr erməni hərbi

hissələrində və burada ermənilər xidmət edir. Daşnaksütyun fırqəsinin bu hərbi hissələr üzərində fəvqəladə təsir imkanları vardır.

Əgər Zaqafqaziya hökuməti, Zaqafqaziya Seymi bu məqamları nəzərə alaraq cəsarətli addımlar atmasa, minlərlə günahsız müsəlmanın qatillərini lənətləməsə, onda nə həmrəylikdən, nə demokratiyadan, nə də Zaqafqaziyanın xoşbəxtliyindən danışmağa dəyməz!”⁴³

Sonralar Seymin katibi olmuş, yeni qərarla Bakıya göndərilən nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil edilən Mustafa Mahmudov Bakı hadisələri ilə əlaqədar fikir söyləmək fürsətini qaçırmır, M.Ə.Rəsulzadədən daha sərt şəkildə Seym üzvlərinə müraciətlə deyir: “Burada deyildi ki, hökumət qaçqınları xilas etmək üçün Bakıya zirehli qatar göndərib. Elə bil hökumətin vəzifəsi yalnız qaçqına kömək etməkdir, onları zorakılıqdan, zülmədən qorumaq yox... Bakı hadisəsi çoxdan gözlənilirdi. Güman edirdik ki, hadisə dəf ediləcək, ölçülər götürüləcək. Tərpəniş olmadı. Əvəzində müsəlman hissələrindən vintovkaları da yığışdırdılar. Bakı qətləmini rəhbər sferanın müsəlmanlara etibar etməməyinin acı nəticəsidir.

Əgər müsəlman hissələri vaxtında silahlandırılıbsaydı, biz bu böyük faciənin, bu qanlı hadisələrin şahidi olmazdıq. Əgər hadisələr belə təhlükəli məcraya yönəlsə, silahsız insanlar bombalanırsa, əhalinin yarısı əsir alınarsa onda burada danışmağa dəyməz. Biz təklif edirik: Seymin iclası dayandırılınsın, hökumətin fəvqəladə iclası çağırılsın, Bakıda fəlakətin qarşısını

---

⁴³ Zaqafqaziya Seymi. Stenoqrafik hesabat. Birinci sessiya. 19-cu iclas. Tiflis, 20 mart 1918-ci il, səh.30

almaq üçün təcili ölçü götürülsün. Əgər Zaqafqaziya hökuməti bu qanlı qırğınların qarşısını almağı bacarmasa, nəticə kədərli olacaq. Bu gün bizə Şamaxı hadisələri barədə də məlumat verildi. Bizim fikrimizcə, bu da Bakı qətliamının eynidir. İclasın əvvəlində Bakıya nümayəndə heyəti göndərmək barədə qərar qəbul edildi. Bakıya nümayəndə heyəti yox, hərbi qüvvələr göndərilməlidir”.

Zaqafqaziya Seyminin üzvü Məhəmməd Yusif Cəfərov isə hər şeyin aydın göründüyü məclisdə daha konkret danışır: “Düşünürəm ki, Bakıda vəziyyət həyəcanlı, dramatik, faciəli olduğu halda mənim burada geniş danışmağıma ehtiyac yoxdur. Hesab edirəm ki, hökumət Seymin Rəyasət Heyəti və müəyyən fraksiyalar ilə birgə fəvqəladə müşavirə keçirərək təcili tədbirlər müəyyənləşdirməlidir...”⁴⁴

Şamaxıda, Bakıda törədilən kütləvi qırğınlar haqqında məsələ ilk dəfə Zaqafqaziya Seyminin 1918-ci il 20 mart tarixli iclasının gündəliyinə daxil edilir. Zaqafqaziya Hökumətinin sədri Noy Ramişvilinin ikibaşlı danışığı, imitasiya yaratma cəhdi, dişsiz mövqeyi Azərbaycanlıların soyqırımına bu qurumun siyasi qiymət vermək cəsarətindən və təkəkküründən nə qədər uzaq olduğunu bir daha təsdiqləyir. Azərbaycan Cümhuriyyəti yaradıldıqdan ay yarım sonra, 18 iyul 1918-ci ildə Gəncədə qəbul edilən ilk qərarlardan biri – Ələkbər bəy Xasməmmədovun sədrliyi ilə beynəlmiləl tərkibli Fəvqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması oldu. Aşkar edildi ki,

---

⁴⁴ Zaqafqaziya Seymi. Stenoqrafik hesabat. Birinci sessiya. 19-cu iclas. Tiflis, 20 mart 1918-ci il, səh.41

öncə Şamaxılılardan silahlar yığılıb təhvil verilmiş, köhnə təqvimlə martın 18-də səhər saatlarında şəhər Mədrəsə tərəfdən top atəşinə tutulmuşdur. Fəlakətdən xilas olmaq istəyən silahsız insanların bir qismi yollarda pusqu qurmuş erməni qaniçənləri tərəfindən güllələnmişdir. Onlardan Şamaxının Bələdiyyə sədri Teymur bəy Xudaverdiyev, Rusiya I Dövlət Dumasının üzvü Məhəmməd Tağı Əliyev və digər nüfuzlu şəxslər qətlə yetirilmişdir. Şamaxının ən nüfuzlu axundlarından olan Axund Molla Cəfər Qulu Yuxarı Qala məscidinə sığınmış 400 nəfərə qədər qadın, uşaq və qocaları qorumaq üçün onlarla bərabər olur. Ermənilər məscidə soxularaq Heç kəsə aman vermirilər, Axund Molla Cəfər Qulunun isə diri-diri saqqalını, dilini, burnunu və qulaqlarını kəsərək işgəncə ilə öldürürlər.

Cəbrayılbəylilər ailəsinə mənsub, dövrünün tanınmış şəxsiyyəti, Şamaxı şəhərinin pristavı, 42 yaşlı Cəbrayıl bəy Qəni bəy oğlu Cəbrayılbəyli 1918-ci il 9 oktyabr tarixində FTK-ya verdiyi izahatda qeyd edirdi: “Səhər tezdən, yəni 18 mart səhər saat 6-dan şəhər ermənilər və molokanlar tərəfindən əhatəyə alınmış, 3 istiqamətdən top, pulemyot və digər silahlarla atəşə tutulmuş, bir neçə məhəllə yandırılmışdı. Axşam müsəlmanlar (Azərbaycanlılar) təslim oldu. Bundan sonra bütün müsəlman əhali tərksilah edildi. Bundan sonra ermənilər tərəfindən qətl və qarətlər başladı.”⁴⁵

1918-ci il Mart soyqırımını və Şamaxı qırğınları haqqında zamanında isti-isti yazılmış əsərlərin böyük bir qismi sovet

---

⁴⁵ Solmaz Rüstəmovə-Tohidi. Şamaxı. Mart-iyul 1918. Azərbaycan qırğınları sənədlərdə. Rus dilində. Bakı, 2013, səh. 295

dönəmində məhv edilmiş, nəşrinə icazə verilməmişdir. O dövrdən günümüzə gəlib çatan şeirlərindən Cəfər Cabbarlının “Dur ey xar olan millət”, Məhəmməd Hadinin “Şühadəyi-hürriyyətimizin ərvahinə ithaf”, Hacı Səlim Səyyahın “Mart ayı” və b. adlı əsərlər ədəbi müstəvidə zaman-zaman təhlil olunmuş və bədii-estetik məcrada dəyərləndirilmişdir. Eyni mövzuya həsr edilmiş və indiyədək tədqiqatlardan kənarda qalmış şeirlərdən biri də Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin yazaraq “Övraqi-nəfisə” jurnalının 1919-cu il üçüncü sayında dərc etdirdiyi “Annamə” adlı mənzuməsidir.

Məlumdur ki, Cəmo bəy 1918-ci il Mart soyqırımı dövründə Şamaxıda olmasa da, əzizlərinin, yaxınlarının şahidi olduğu hadisələr haqqında FTK-ya izahat vermiş, qırğınlardan az sonra ziyarət etdiyi doğma şəhərinin ürəkparçalayan mənzərəsini nəzmə çəkmişdir. Cəmo bəyin Şamaxı qırğınlılarına həsr etdiyi nəzm parçası “*Annamə*” adlansa da müəllif xəyallarında yaşatdığı atasına müraciət edirdi. Ehtimal etmək olar ki, sərlövhə ilə məzmun arasındakı ziddiyyət mürəttib diqqətsizliyinin nəticəsidir və şeirin adı “Atama” olmalı idi. Cəmo bəyin qəm-qüssəyə bələnmiş hüznü əsəri yalnız atası Adil bəyin ruhuna deyil, həm də bütün hürriyyətsevər kişilərə və insanlığa ünvanlanmışdır:

*Nə bənə böylə bir məlal içrə,
Atacan durmusan xəyal içrə,
Yenə düşmüşmü yadına vətənin?
Könlünü dərdləndiriyormu sənin?
Görmək istərmisin vətən gülünü?
Dinləmək istədinmi bülbülünü?*

*Bən də sən tək
xəyalə taldım isə,*

*Vətənə doğru azim
oldum isə.*

*Vətəni görcək
olmadım xürrəm,*

*Daha da artdı
dildəki qüssəm.*

*Yüzümə gül-
mədi yuca dağlar,*

*Hər tərəf
sanki yaş töküb ağlar.*

*Yoxdur imdi o
gəzdigin gülşən,*

*Vətənin olmuş
iştə beytülhəzən.*

*Boş qoyub
köyləri, qaçıb insan,*

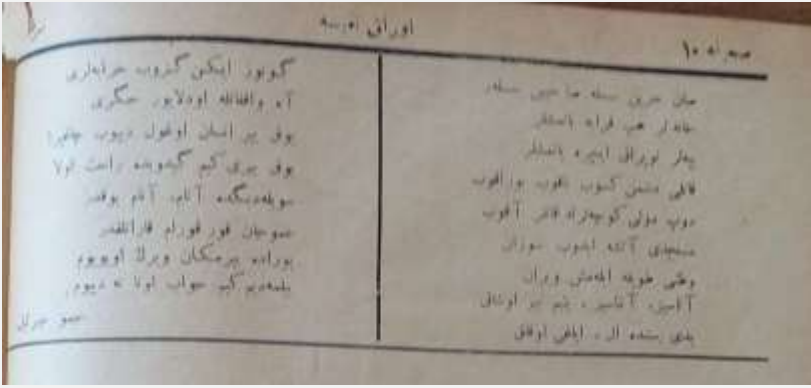
*Sanki səhradır
ol gözəl Şirvan.*

Müəllif ağırlı-acılı düşüncələrlə gülüstanı, Semiramidanın asma bağlarını xatırladan Şamaxıda, Şirvan elində baş verən hadisələri, törədilən vəhşilikləri təsvir edir, vətənin qəm evinə bənzədiyini, evlərin sahibsiz qaldığını, hər tərəfin göz yaş töküb ağladığını, o gözəl Şirvanın səhraya çevrildiyini atasının ruhu qarşısında, kədər, qüssə, göz yaşları içərisində dilə gətirir.

Tarlalar içrə yox əkinçiləri,

Boylu sünbüllərin biçinçiləri.

***Yel vurarkən zərif sünbüllər,
San həzin səsilə sahibin səslər.
Xanələr həp qarayə batmışlar,
Yiyələr toprak içrə yatmışlar.
Qanlı düşmən kəsüb, yaxıb buraxıb,
Dopdolu küçələrlə qanlar axıb.
Məscidi atəşə edib suzan,
Vətəni topla eyləmiş viran.***

Şair son beytləri ilə sanki ermənilərin Şamaxıda qəddarlıqla törətdikləri soyqırımını faciəsinin ağ-qara boyalarla geniş panoramasını yaratmışdır. Milli qırğınlar nəticəsində tarlalar əkinçilərsiz, taxıl zəmiləri biçinçilərsiz, zərif sünbüllər sahibsiz, evlər qaraya bürünmüş, yiyələri torpaq altına köçmüş, qanlı düşmən gördüklərini kəsmiş və yandırmış, müqəddəs yerləri, məscidləri viranəyə çevirmiş, vətəni topla xaraba qoymuşdur:

***Atasız, anasız, yetim bir uşaq,
Yeddi sinində, əl-ayağı ufaq.
Günüz ikən gəzib xərəbələri,
Ahu-əfqanla odlayor cigəri.***

*Yox bir insan: “oğul!” – deyib çağıra,
Yox biri kim, gedüb də rahət ola.
Söylədikdə: atam-anam yoxdur,
Əmucan qorxuram, qaranlıqdır.
Burada bir məkan verin uyuyum,
Bilmədim kim, cavab ona nə deyum.*⁴⁶

Müharibələrin və soyqırımlarının nəticəsində həmişə ən ağır zərbələr uşaqlara dəyir. Müharibə uşaqları yetim, kimsəsiz qoyur, gənc ata-analarını əllərindən alır. Müharibə uşaqları sapand daşı kimi həyatın qaranlıq ziqzaqlarına atır, acı taleyin ümidinə buraxır. Müəllif əsərdə təsvir etdiyi yeddi yaşlı yetim uşağın ürəkdağlıyan, acınacaqlı taleyinin timsalında onun minlərlə həmyaşıdlarının həyatında, yaddaşında müharibələrin, soyqırımların buraxdığı sağalmaz dərin yaraları, silinməz izləri nişan verirdi...

Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin “Yeni Yıldız” jurnalının 1922-ci il ikinci sayında “Cəmo Cəbrayılbəyli” imzası ilə sağlamlıq probleminə həsr olunmuş “İctimai hifzi-səhhətdən” adlı məqalə və “Cəmo C.” imzası ilə “Sənsən” adlı lirik şeiri yayınlanıb.

*Ey dilbərim, ey gülruxum, ey cahi-cəlalım,
Sənsən bana dirilik gətirən, ey pəri, sənsən!*

---

⁴⁶ Cəmo Cəbrayıl. Annamə. “Övraqi-nəfisə” jur., Bakı, 1919, № 3, səh. 9-10

Sözlük: *azim – yola düşən, yollanan; xürrəm – şad, şən; qəsəm – andiçmə; beytülhəzən – qəm evi; köylər – kəndlər; suzan – yandırmaq, atəşə qarq etmək; sinində - yaşında.*

ۛۛ سەن سەك! ۛۛ

ای دلبرم، ای گلرخم ای جام جلام،
سەن سەك بىگادىر بىلىك كىنەرنەن ای بىرى سەن سەك!
ای عشق سەمەندە كۆزەن شانلى ھىلام،
شوجىرلەرڭ جەملەنىڭ دلبرى سەن سەك!

يېڭ دردە، بلا آتەنە سوقايدەن سەن
يېڭ دەورلو صفامنىڭ مەظھرى سەن سەك
قان آغلاتوب عاشقۇرە باشاش كۆزەن سەن
يەر باقى، نەھەر عاشقۇڭڭ از بىرى سەن سەك!

ای نورساچان گون كىبى آفاقى ايشىقلات:
روح عالمىڭ نورساچان اختىرى سەن سەك.
بو كەسەت دە نەم روحمى، الھام ایلە آڭگلات
صنعت بارانان قوۋەرڭ جوھرى سەن سەك.

يەر شەر ملاحەت سەك آمان بىندن اوزاشما،
اشعارە باقىن قابىلەرڭ رەھبىرى سەن سەك
عشقڭ ايشىغى ایتسە يورە گلردە تەجلى،
ھې آڭلار اودم: خەلقڭ ھەردە فەرى سەن سەك!

حەم. ج.

*Ey eşq səmasında gəzən şanlı hilalım,
Şu cürmlərin cümləsinin dilbəri sənsən!*

*Bin dərdə, bəla atəşinə sövq edən - sən,
Bin dürlü səfa mənbəinin məzhəri sənsən.*

*Qan ağladıb aşıqlərə bəşəş gəzən sən,
Bir bax, yenə hər aşıqinin əzbəri sənsən!*

*Ey nur saçan, gün kibi afaqi işıqlat,
Ruh aləminin nuri saçan əxtəri sənsən.*

*Bu kəsalətdə bənim ruhumu ilham ilə anlat,
Sənət yaradan qüvvələrin cövhəri sənsən!*

*Bir şeiri-mələhətsən, aman bəndən uzaşma,
Əşarə yaxın qəblərin rəhbəri sənsən.*

*Aşıqin işığı etsə yürəklərdə təcəlli,
Hər anlar o dəm: xilqətin hər dəftəri sənsən!⁴⁷*

---

⁴⁷ Cəmo C. Sənsən. “Yeni yıldız” jur., 1922, 10 kanuni sani, № 2, səh. 3

Sözlük: *Gülruş – gülüzlü; Cürmlər – planetlər; Məzhər – təzahür; Bəşəş – şad, şən; Afaqi – üfüqləri; Əxtər – ulduz; Kəsalət – sıxıntı; Əşar – şeirlər; Təcəlli – təzahür etmə*

Cəmo bəyin “Sənsən” şeiri onun məhəbbət mövzusunda yazdığı və bizə bəlli olan ilk poeziya nümunəsidir. Əsərin yazılma tarixi məlum olmasa da, ehtimal etmək mümkündür ki, müəllif bu şeiri 1902-ci ildə dağıntılar altından xilas etdiyi, doğma əmisi qızı, sonralar ailə qurduğu, həyat yoldaşı Şəfiqə xanım Əli Əşrəf qızı Cəbrayılbəyliyə həsr etmişdir.

Şairin “Ey dilbərim, ey gülruhum, ey cahi-cəlalım”, “Ey eşq səmasında gəzən şanlı hilalım” – deyə müraciət etdiyi Şəfiqə xanımın vəsf olunan gül üzlü çöhrəsi, ulduz kimi nur saçan siması yüksək poetik ustalıqla tərənnüm edilmiş və onun lətif hiss və duyğular çələngindən süslədiyi cazibədar sevgi portreti misralar arasından aydın görünür. “Sənsən” şeirini şairin öz sevgilisinə sevgi bəyannaməsi də adlandırmaq olar. Bəlli olduğu kimi 1920-ci illərin əvvəllərində ustası, xanəndə Yavər Kələntərini konsert zamanı Cəmo bəy tar, skripka ilə müşaiyyət etmişdir. Ehtimal etmək olar ki, şair “Sənsən” şeirini Yavər xanımın Muğam üstdə oxuması üçün yazmışdır.

Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin 1918-ci ilin təxminən sentyabr-oktyabr aylarında qələmə aldığı “Vətənim” adlı şeiri ilk nəşrindən sonra dillər əzbəri olmuş, uzun onilliklər Türkiyədə fərqli sərlövhlər altında imzasız yayınlanmış və son 35 ildə isə özgə müəllifin adı ilə tanınmış və məşhurlaşmışdır...

***

III. “VƏTƏNİM”DƏN “AZƏRBAYCAN MARŞI”NADƏK

Şeir də insan kimidir – yaranır, yaşayır, yaddaşlaşır... Bəzi şeirlər müəllifinin sağlığında unudulur... bəziləri isə müəllifindən sonra da sevilir, ürəklərdə yuvalanır, müəllifini yaşadır, neçə-neçə nəsillərin yaddaşına həkk olur. Özgə ad, özgə imza ilə yaşayan şeirlər də var... Onlardan sonuncusu haqqında – “Vətənim” şeirinin tarixi və taleyi üzərinə çökmüş sirr pərdəsini qaldırmaq, həqiqət işığının qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirməsinə nail olmaq, haqqın, ədalətin bərpasına çalışmaq, əsərin əsil, həqiqi, halal müəllifini müəyyən etmək niyyətilə arxivlərdə araşdırmalar aparmaq zərurəti yarandı.

Professor Şamil Cəmşidov “Kitabi-Dədəm Qorqud” (1999) abidəsi üzərində çalışarkən çətin oxunan və oxunması mümkün olmayan sözləri bərpa etmək üçün “Zahiri oxşarlıq – məntiqi uyarlıq” tədqiqat üsulunu seçmişdisə, XX yüzilliyin koynonim imzalarının müəyyənləşdirilməsi üçün belə metod çox yumşaqdır və ya yetərli hesab olunmur.

İstiqlal gününə bərabər tutulan Bakının qurtuluş günü (M.Ə.Rəsulzadə) xalq tərəfindən toy-bayram kimi qarşılandı. Qafqaz İslam Ordusunun şərəfinə dualar, alxışlar səsləndirilir, mahnılar qoşulur, şeirlər yazılırdı. Xalq sevgisinin, sevincinin aşılıb-daşdığı, milli birliyin, dövlətçiliyin, vətənin öyüldüyü, vəsf edildiyi günlərdə Cəmo bəy də qələminə sarıldı, qəlbindən keçən coşğun poetik duyğular selini kağıza köçürdü, marş

motivləri üzərində düzənlədiyi şeirinin adını “Vətənim” qoydu. Bu şeirində vətənin (Azərbaycanın) şərəfli tarixini, “Al rəngli bayrağını” (Cümhuriyyətin bayrağı 1918-ci il 9 noyabra qədər al rəngli idi – A.R.), qəhrəman övladlarını qeyri-adi bir sevgi, atəşin bir məhəbbətlə tərənnüm edirdi. Cəmo bəyin “Vətənim” əsəri həqiqətən zamanında yazıldı və çox uğurlu poeziya nümunəsinə çevrildi. Müəllif şeirin misralarını dodaqaltı zümzümə etməkdən yorulmaz, uşaqlar üçün vətənpərvərlik mövzusunda sevilən nəğmə ola biləcəyini düşünərək mətni Üçüncü ali-ibtidai məktəbdə birgə işlədiyi müəllim yoldaşı Üzeyir bəy Hacıbəyliyə də təqdim etdi.

Ağa Həsən Mirzəzadə Cəmo bəylə həmin ərəfədə görüşündə vətən, məktəb, maarif, çocuqlar haqqında yazılmış şeirlər, nəğmələr toplayıb nəşr etdirmək niyyətində olduğunu, hətta bu mövzuda Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Ağa Əli Nəseh, Məhəmməd Hadi, Əli bəy Hüseynzadə, Əli Abbas Müznib, Əli Yusifzadə və b. şairlərin əsərlərindən poetik nümunələr seçdiyini də bildirdi. Dərsliklərin çatışmadığı, nadirəyə çevrildiyi bir zamanda poeziya toplusunun xüsusilə rüşdiyyə məktəblərinin şagirdləri üçün əlavə oxu vəsaiti olaraq əhəmiyyəti və gərəkliliyi xüsusi vurğuladı...

C.Cəbrayılbəyli yenicə yazdığı “*Vətənim*” şeirinin əlyazmasını Ağa Həsən Mirzəzadə üçün oxudu:

Azərbaycan, Azərbaycan!

Ey qəhrəman övladın vətəni!

- و وطنیم :
 آذربایجان ، آذربایجان
 ای تهرمان اولادکت و وطنی
 سنده له اوتری تمان تۆکه که جمله ظفرین .
 سندن اوتری جان ویرمگه هامو طخوتی .
 آل رنگلن باراقینلا مسود یا شا .
 منیلرجه جان توربان اولدی
 سینه کت قرب محمدان اولدی
 قوقین دیرکه ایدنه افراد
 صوره بیهیلوان اولدی .
 سن اولماکت کلاکتان
 سن هر دم جان توربان
 سنه بر جوتیم همیت
 سینه سنده دوتمش مکال
 ناموسوس مفضل ایتگه
 قورائروس بلمگه
 جمله نتمنج لر محتاج در
 آذربایجان آذربایجان
 شاتن و وطن .

Səndən ötrü qan tökməgə cümlə hazırıq.
Səndən ötrü can verməgə hamu hazırıq.
Al rəngli bayrağınla məsud yaşa.
Minlərcə can qurban oldı,
Sinə hər bə meydan oldı,

*Hüququn dərk edən əfrad,
Hərə bir pəhlivan oldı.
Sən olasan gülüstan,
Sənə hər dəm can qurban.
Sənə bir çox məhəbbət,
Sinəmdə dutmuş məkan.
Namusuvi hiفز etməgə,
Toprağuvi bəsləməgə,
Cümlə gənclər möhtacdır.
Azərbaycan, Azərbaycan!
Şanlı vətən...*

Cəmo bəy “Vətənim” şeirinin ilk əlyazmasında tarix qeyd etməsə də, yalnız “Al rəngli bayrağımla məsud yaşa” misrasındakı “Al rəngli bayraq” ifadəsinə əsasən demək olar ki, şeir 1918-ci ilin 9 noyabr tarixinə – Üç rəngli milli bayrağımızın təsdiqinə qədərki, dövrdə yazılmışdır. Cəmo bəyin böyük bacısının nəvəsi Gülsüm Nüsrət qızı Əfədzadə də bu şeirin əlyazması olan vərəqin ətəyinə 1918-ci ildə yazdığını qeyd etmişdir.

“Vətənim” şeir nümunəsinin yenicə yaradılmış Xalq Cümhuriyyətinin adı - “Azərbaycan” sözünün təkriri ilə başlaması Ağa Həsən Mirzəzadəni çox sevindirdi. Çünki, o Abbas Səhhətın “Məktəb” jurnalının 1914-cü il 1 fevral tarixli 2-ci sayında çap olunmuş “Vətən” adlı 8 bəndlik şeirinin adını dəyişərək tərtib etdiyi topluya “Azərbaycan” adı ilə daxil etmişdi. Şeirin ilk mənbədəki birinci misrasında “Qafqasiya” sözünü “Azərbaycan”la əvəzləyərək yazmışdır: “Azərbaycan ölkəsidir vətənim, Simurğun sayəsində məskənim.”

Etiraf edilməlidir ki, Cəmo bəyin “Vətənim”i ilə Abbas Səhhətin “Vətən” şeri arasında xəfif, duyğusal, ruhi bir səsleşmə mövcuddur. Bu da təbiidir, əvvəla Abbas Səhhət Cəmo bəyin ən yaxın dostu və müəllimi idi. Digər tərəfdən isə hər iki şair şeirlərini sevgili vətənə - Azərbaycana böyük məhəbbət hissilə həsr etmişdilər.

“Milli nəğmələr” adlı almanaxın nəşrini yaxın dostların gözlədiyi günlərdə kitabdakı şeirlərin toplayıcısı və tərtibçisi, tanınmış nasir, istedadlı publisist, pedaqoq, mühərrir Ağa Həsən Mirzəzadə ömrünün çox gənc vaxtında - 27 yaşında təəssüflər olsun ki, vərəm xəstəliyinin əzablı ağırları ilə dünyasını dəyişdi. Ədəbi ictimaiyyət üçün ağır itki olan Ağa Həsən Mirzəzadə haqqında “Azərbaycan” qəzeti dərc etdiyi başsağlığı-bildirişdə yazırdı: “Qafur Rəşad Mirzəzadə kəmalı yas və təhəssürlə öz sevgili qardaşı, müəllim və mühərrir Ağa Həsən Mirzəzadənin ölüm xəbərini qöv-m-əqrəba və dost-aşnalarına xəbər veriyor. Təşyiye-cənazə bu gün çəharşənbə günü, səbh saat 10-da Nijni Tazəpirski küçədə 25 nömrəli evdən götürülüb Tazəpir məscidinə aparılacaqdır.”⁴⁸

Həmin gün, noyabr ayının 20-də səhər saatlarında Tazəpir məscidinin ətrafı sıxlıq idi. Cümhuriyyətin qurucuları, görkəmli ziyalılar, şairlər, teatr işçiləri, maarif xadimləri, mətbuat nümayəndələri sırasında mərhumun yaxın dostları – Cəmo bəy Cəbrayılbəyli, Əmin Abid Mütəllibzadə, Əli Rai Yusifzadə, Əli Abbas Müznib və b. yas mərasiminə, mərhumu son mənzilə yola salmağa gəlmişdilər. İstedadlı bir publisistin, yazarın,

---

⁴⁸ “Azərbaycan” qəz., 1918, 20 təşrinə-sani (noyabr), № 45

ədibin gənc yaşında dünyasını dəyişməsi hamını ağrıdırdı, göynədirdi, insanlarda təəssüf hissi doğururdu...

Ağa Həsən Mirzəzadənin vaxtsız vəfatı “Milli nəğmələr” kitabının nəşrini müvəqqəti də olsa təxirə saldı. Topulunun tezliklə çap ediləcəyinə imidlər nisbətən sozalmağa başlamışdı.

Cəmo bəyin “Vətənim” şeirinin çapından əvvəl ona dahi sənətkarımız Üzeyir Hacıbəyli marş bəstələdi və bu yeni musiqi “Vətən marşı” adı ilə istiqlal çəşğusunu yaşayan mühitdə, xüsusilə məktəblərdə, şagirdlər arasında populyarlaşdı...

Bakıdakı Birinci Realnı məktəbin tanınmış pedaqoqu, sevimli müəllimi Abdulla Şaiqin təşəbbüsü ilə “Vətən marşı”nı səsləndirmək, ifa etmək üçün həmin məktəbin 7-10 yaşlı şagirdlərindən ibarət, 30 nəfərlik xor dəstəsi yaradıldı. Məqsəd Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir illiyi münasibətilə may ayının 28-də keçiriləcək teatrlaşdırılmış musiqili bayram tədbirlərinə qatılmaq, Realnı məktəbin milli istiqlalımıza fərqli töhfəsini təqdim etmək idi.

Məşqlərə Cəmo bəy özü nəzarət edir, Üzeyir bəy isə uşaqlardan ibarət xor kollektivinə birbaşa dəstəyini əsirgəmir. Məktəblilərin marş oxuyarkən əllərində tutmaq üçün üçrəngli, mini bayraqlar və taxtadan düzəldilmiş “silahlar” da hazırlandı...

Azərbaycan istiqlalının bir illik bayram tədbirləri 28 may 1919-cu ildə Cümhuriyyət qurucuları tərəfindən Bakı şəhərində gözləndiyindən daha tənənəli və möhtəşəm keçirildi. Küçələr - binaların eyvanları xalçalar, kilimlər, üç rəngli, ay-ulduzlu milli bayraqlar ilə süslənmişdir. Aktyorlar, müğənnilər bir-birindən baxımlı, maraqlı teatrlaşdırılmış səhnələr nümayiş etdirirdilər.

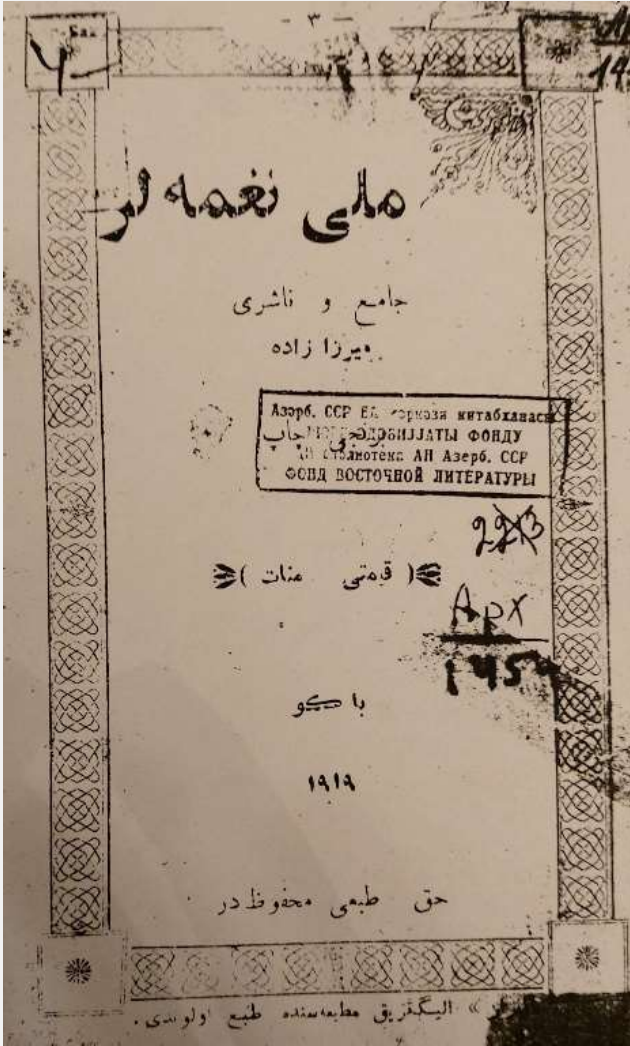
Xüsusilə zərb musiqi alətlərinin – nağara, qoşanağara, qaval, təbil, eləcə də zurna, şeypur səsləri dalğa-dalğa ətrafa yayılırdı... Parlament binasının pəncərəsindən eyniadlı küçəsindən keçən böyük izdihamın şahidi olan, unudulmaz sevinc hissi ilə bayram nümayişini seyr edən şair-publisist Əli Yusif yazırdı: “...Bu aralıq otuz nəfərə qədər on yaşından yeddi yaşınadək çocuqların bir çoxu başı açıq, ayaq yalın, əllərində təxtədən kəndi sənətlərinə yapılma silahlar, ağac başına taxılmış mini-mini milli bayraqlar ilə kəməli-ciddiyyətlə keçirdilər... Bir cıncıraq (qumrov) sədası qədər lətif səslərlə marş oxuyurlardı. Mən yalnız “Şanlı Vətən” dediklərini anlaya bildim. Pək müəssir (təsirli) bir mənərə idi.”⁴⁹

Dövrün nüfuzlu qəzetində dərc edilən bu məlumat dövlət himninin yaradılması haqqında müsabiqəyə göndəriləcək, dahi Üzeyir Hacıbəylinin bəstələdiyi, son misraları “Şanlı vətən, şanlı vətən” misrası ilə bitən “Vətən marşı” haqqında ilk və ən dəyərli fakt idi.

İstiqlal bayramında Realnı məktəbin çocuklardan ibarət 30 nəfərlik xor kollektivi uca səslə “Şanlı Vətən, Şanlı Vətən!” deyərək Parlaman küçəsindən keçən nümayişçilərə qoşulması tədbiri müşaiyət edənlərin qəlbini qürur hissi ilə doldurur, Cümhuriyyət qurucularına sevgini, “Şanlı Vətən”ə iftixar hissini və gələcəyə inamı artırırdı.

---

⁴⁹ Əli Yusif. “Pəncərə öntündə yarım saat”, Bakı, “Azərbaycan” qəzeti, 1919, 30 mayıs, № 191

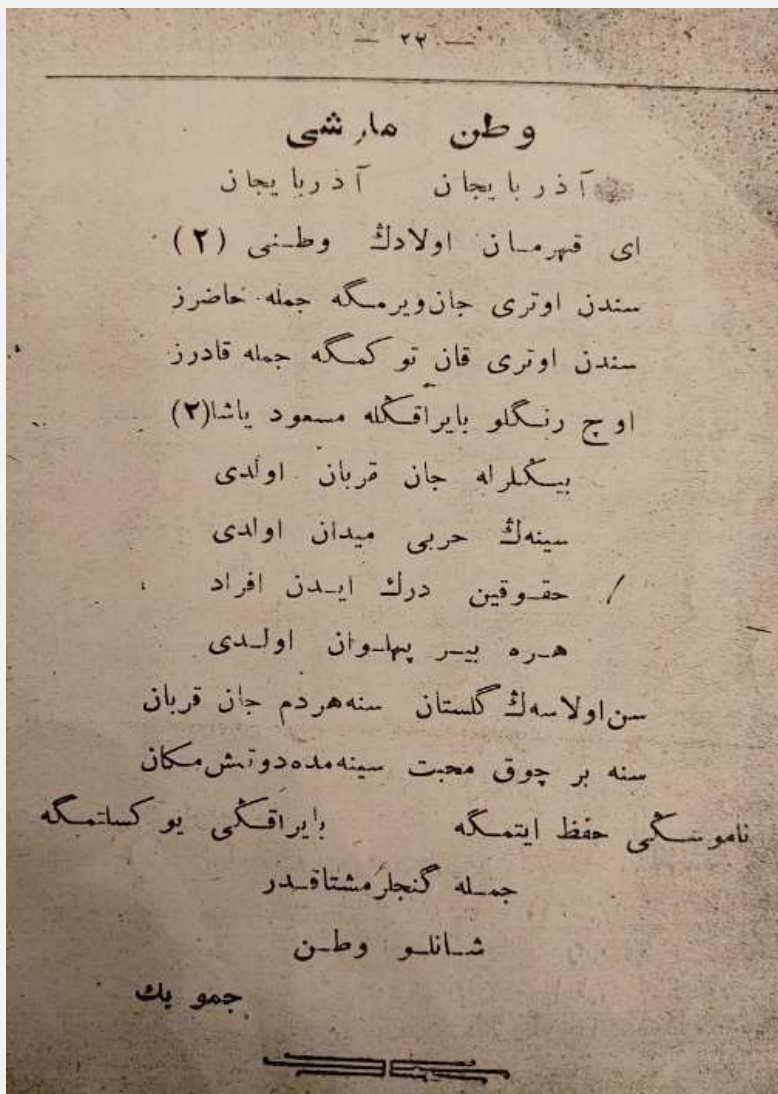
İnsanların
vətənpər-
vərlik
hissini coş-
duran,
torpağı,
bayrağı
namus
qədər mü-
qəddəs,
qudsal
dəyərlərlə
bərabər
tutan milli
marş
Azərbay-
canda az bir
zamanda ən
çox oxunur
və sevilir, 7-
10 yaşlı
uşaqların
repertuarın-
dan Əskəri

birliklərin auditoriyasına qədər uğurlu yol keçir.

Publisist, tərcüməçi, pedaqoq Qafur Rəşad Mirzəzadə kiçik qardaşı Ağa Həsən Mirzəzadənin (1891-1918) toplayıb tərtib etdiyi və çox gənc yaşında dünyasını dəyişdiyi üçün başa

çatdıra bilmədiyi “*Milli nəğmələr*” toplusunu onun unudulmaz xatirəsini əziz tutmaq üçün “İran” mətbəəsində nəşr etdirir.

Q.R.Mirzəzadə şeirlər üzərində qismən dəyişiklik və redaktə işi aparsa da adını kitabda qeyd etməyə lüzum görmür, dünyadan nakam köçmüş və kiçik qardaşı Ağa Həsənin zəhmətinə “şərik” çıxmağı özünə rəva bilmədi. “Milli nəğmələr”in ilk nüsxələri kitabxanalara, məktəblərə və müəlliflərə - o cümlədən Cəmo bəy Cəbrayılbəyliyə hədiyyə edildi...

Cəmo bəyin “Milli nəğmələr” kitabında “*Vətənim*” şeiri Qafur Rəşadın redaktəsindən sonra bu şəkildə verilmişdir:

VƏTƏN MARŞI

Azərbaycan, Azərbaycan,

Ey qəhrəman övladın vətəni (2)

Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız,

Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadیرiz,

Üç rəngli bayrağınla məsud yaşa (2)

Binlərlə can qurban oldu,

Sinə hər bə meydan oldu

Hüquqin dərk edən əfrad,

Hərə bir qəhrəman oldu.

Sən olasan gülüstan,

Sənə hər dəm can qurban.

Sənə bir çox məhəbbət,

Sinəmdə tutmuş məkan.

Namusunu hifz etməyə,

Bayrağını yüksəltməyə,

Cümlə gənclər müştəqdir.

*Şanlı Vətən!*⁵⁰

---

⁵⁰ Cəmo bəy. Vətən marşı. “Milli Nəğmələr”, Bakı, 1919, səh.22

“Vətənim” şeirinin sərlövhəsinin dəyişdirilərək “Vətən marşı” adlandırılması və ikinci, beşinci misraların sonunda mötərizədə (2) yazılaraq marşın nəqaratının nişan verilməsi təbii idi. Üzeyir Hacıbəylinin bəstəsindən sonra bu əsər musiqi uyarlığı ilə də ürəklərdə və yaddaşlarda özünə yer tapdı. Topluya Gənc Osmanlı hərəkatının görkəmli nümayəndəsi, TənziMAT ədəbiyyatının yazarı, şairi, dövlət adamı Namiq Kamalın (1840-1888) “Vətən marşı” adlı şeiri də (s.11) daxil olunmuşdur.

Etiraf edilməlidir ki, Qafur Rəşad əziz dostu Cəmo bəyin “Vətən marşı” şeiri üzərində peşəkarlıqla redaktə işi aparmış, hər sözü, hər kəlməni öz yerinə oturtmağı bacarmışdır. Üçüncü misra ilə dördüncünün yerini dəyişmiş, “Səndən ötrü qan tökməgə cümlə hazırıq. Səndən ötrü can verməgə hamu hazırıq” əvəzinə “Səndən ötrü can verməgə cümlə hazırız, Səndən ötrü qan tökməgə cümlə qadırız” şəklində düzəliş etmişdir. Doqquzuncu misrada “pəhlivan” sözünün yerinə doğru olaraq “qəhrəman” kəlməsi yazmış, “Toprağuvı bəsləməgə, Cümlə gənclər möhtacdır” yerinə “Bayrağını yüksəltməgə, Cümlə gənclər müştəqdir” şəklində redaktə və əlavələr etmişdir. Qafur Rəşadın yeni redaktəsində Cəmo bəyin “Vətən marşı”na olunan düzəliş və əlavələr şeirin məntiqini, bədii-estetik siqlətini artırmışdır. Dil-üslub məsələlərində Osmanlı türkcəsinin sərf-nəhvinə (hazırız, qadırız) üstünlük verilmişdir. Türkiyə musiqisində milli marş sözü himn mənasında da işlədilmişdir. Məsələn: “İstiqlal Marşı”. Üzeyir bəy Hacıbəylinin leksikonunda da belədir: “Vətən Marşı”, “Milli Marş”, “Azərbaycan Marşı”...

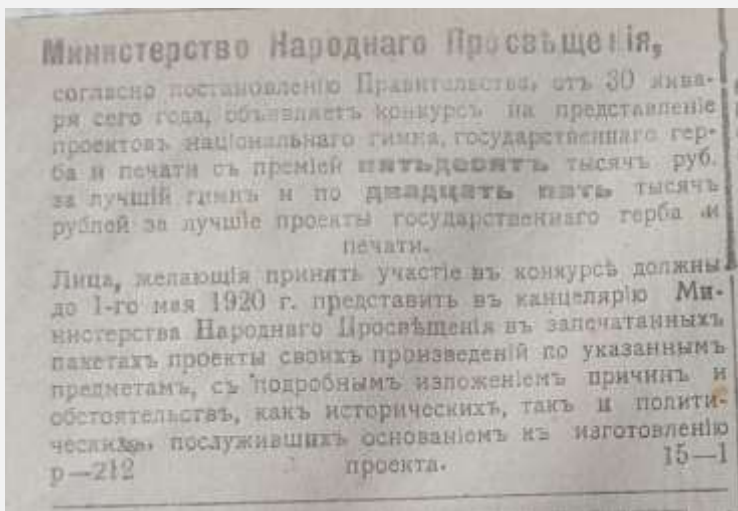

(Azərbaycanın dövlət gerbi və milli himni. "Azərbaycan" qəz., (rus dilində) 1919, 20 noyabr, № 45)

Sözləri Cəmo bəy Cəbrayılbəyliyə, musiqisi Üzeyir bəy Hacıbəyliyə məxsus olan "Vətən marşı" (1919) ədəbi-mədəni

ictimaiyyət tərəfindən dövlət himninin yaradılması istiqamətində örnək, mayak timsalında qarşılanmaqla yanaşı hökumətin bu sahəyə diqqətini artırdı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Maarif Nazirliyi “Azərbaycan” qəzetinin 14.11.1919-cu il tarixli sayında **dövlət himninin yaradılması** üçün müsabiqə elan etdi. Müsabiqədə himnin mətninin və musiqi notunun 1920-ci il 1 fevral tarixinədək Maarif Nazirliyinin Kargüzarlıq şöbəsinə göndərilməsi və qalibə 15 000 manat verilməsi nəzərdə tutulurdu.

Lakin, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası Maarif Nazirliyinin milli himnin yaradılması haqqında təklifini **1920-ci il 30 yanvar** tarixində nəzərdən keçirərək layihə mətnlərinin və notlarının 1920-ci il may ayının 1-nə qədər

(Xalq Maarif Nazirliyi. “Azərbaycan” qəz., (rus dilində)
1920, 19 fevral, № 33)

Maarif Nazirliyinin dəftərxanasına təqdim edilməli olduğunu və mükafatın həcmi artıraraq *müsabiqə qalibinə 50 min manat* verilməsinin nəzərdə tutulduğunu Bakı, Tiflis, İstanbul qəzetlərində türk və rus dillərində bəyan edirdi.

Dövlət himninin (milli marşın) yaradılması uğrunda ilk təşəbbüslər, örnəklər ziyalıların yaradıcı, vətənevər kəsimindən gəldi. 1918-ci ilin sentyabr ayından – Bakının qurtuluşundan sonra gənc Cümhuriyyətin tanınmış istiqlalçı şairləri, gənc ədibləri, istedadlı musiqiçiləri himn (milli marş) yaradıcılığı istiqamətində siyasi arenada ilk addımlarını atdı.

Azərbaycan Cümhuriyyəti milli istiqlalının birinci ildönümü münasibətilə 1919-cu il may ayının 28-də keçirilməsi nəzərdə tutulan təntənəli tədbirlərdə ifa olunması, musiqinin səsləndirilməsi üçün ölkəni, vətəni, bayrağı, ordunu tərənnüm edən əsərlər, nəşr nümunələri mətbuat orqanlarında intişar tapmağa başladı.

Akademik İsa Həbibbəyli himn və marşın janr olaraq fərqi qeyd etməklə yanaşı, ilk Azərbaycan milli marşının yaradıcılarını da oxuculara tanıtmışdır: “Himn daha çox ümumi xarakter daşıyır, marşlar isə konkret sahəni əhatə edir. Təntənəli üslubda yazılan, ictimai həyatın ayrı-ayrı sahələrinə aid olan, həyəcan və səfərbərlik ifadə edən şeir, yaxud mahnıya marş deyilir. Əslində marşlar sahə himnləridir. Məsələn: Əsgər marşı, məktəblilər marşı və s.

...Azərbaycanda marşların ilk nümunələrini XX əsrin əvvəllərində romantik şairlər yaratmışdır. Hüseyn Cavid və Məhəmməd Hadi Azərbaycan milli marşlarının yaradıcılarıdır. H.Cavidin “Şeyda” pyesində (1916)... “Mətbəəçilər marşı”...

Məhəmməd Hadinin vaxtilə “Azərbaycan” qəzetində (23 aprel 1919) dərc olunmuş “Əsgərlərimizə, könüllülərimizə” adlı şeiri güclü vətənpərvərlik, həyəcan və səfərbərlik duyğuları aşılayan ilk təsirli ordu marşlarından biridir.”⁵¹

Eyni müqəddəs məramı xidmət edən Cəfər Cabbarlının “Sevimli Ölkəm”⁵², Hacı Kərim Sanılıının “Azərbaycan”⁵³, Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin “Vətən marşı”⁵⁴, Xədicə Xanımın (Seyidzadə - A.R.) “Tazə Milli marş”⁵⁵, Əliabbas Müznibin “Azərbaycan”⁵⁶ və digər musiqi mətnləri insanlara vətənpərvərlik ruhu aşılamaq, milli hiss və duyğuları coşdurmaq, birliyə, bütövlüyə səsələmək, ölkənin düşmənlərinə qarşı amansız mübarizə aparmaq əzmini, qüdrətini yüksəltmək amalı və amacı ilə yazılmışdır. Şübhəsiz ki, bu və ya digər nəşr olunmuş əsərlərin içərisində imzasız, müəllifi bəlli olmayan və eyni zamanda əsas məramı, qayəni əks etdirməyən, sönük ruhlu yazılarla yanaşı uğurlu nümunələr də az deyildir. Onlardan bir qismi Bakı, Gəncə şəhərlərində müstəqilliyin bir illiyi münasibətilə keçirilən İstiqlal bayramında səsləndirilmişdir.

---

⁵¹ İsa Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, Nurlan, 2007, səh.495-496

⁵² Cəfər Cabbarlı. “Sevimli Ölkəm”, “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 1919, 1 kanuni-sani, № 92

⁵³ Hacı Kərim Sanılı. “Azərbaycan”, “Mahnılar”, Bakı, “Novruz” mətbəəsi, 1919, səh. 4-6

⁵⁴ Cəmo bəy Cəbrayılbəyli. “Vətən marşı”, “Milli nəğmələr”, Bakı, “İran” mətbəəsi, 1919, səh. 22

⁵⁵ Xədicə Xanım (Seyidzadə - A.R.). “Tazə Milli marş”, “Evraqi-nefise” dergisi, Bakı, 1919, 28 mayıs, № 3, səh.11

⁵⁶ Əliabbas Müznib. “Azərbaycan”, “Evraqi-nefise” dergisi, Bakı, 1919, 16 təmmuz, № 5, səh.1

Nazirlər Şurasının “Azərbaycan Cümhuriyyətinin milli himninin hazırlanması haqqında” qərarı ziyalılar və sənət adamları tərəfindən böyük maraq və sevinc hissi ilə qarşılandı. Azərbaycanın Milli Marş müsabiqəsinə qatılanlardan biri də Türkiyənin ünlü və istedadlı sənətçisi, dahi bəstəkar İsmayıl Zühdi bəy idi.

İsmayıl Zühdi bəy (1877-1924) Bolqarstanın şərqində, Qara Dəniz sahilinin 15 km-də yerləşən Aydos şəhərində dünyaya gəlmiş, atası nalbənd Əhməd Ağa vəfat etdikdən sonra anası Ayşə xanımla on yaşında Türkiyənin İzmir şəhərinə köçmüşlər. Burada İzmir Sənaye Məktəbinin musiqi bölümünə daxil olan, əvvəlcə davul, trampet çalmağı öyrənən

gənc İsmayıl bəy sonralar dövrün görkəmli macar pianoçusu Aleksandro Voltandan (Macar Təvfik Beyden) pianino dərsləri alır. 1896-cı ildə Sənaye məktəbini uğurla bitirən İsmayıl Zühdi bəy müəllim olaraq həmin məktəbdə fəaliyyətə başlayır, gənclərə böyük həvəslə dərs deyir, yeni musiqi qrupu yaradır və ilk musiqi əsərlərini bəstələyir. Ahmet Sayın araşdırmalarına əsasən Türkiyədə “Avrupa musiqi kultürünün klasik

formlarından “sonat” və “senfoni” gibi eserleri ilk besteleyen de İsmail Zühtü Bey olmuşdur”⁵⁷.

İsmayıl bəyin musiqi qrupu müxtəlif tədbirlərdə, toplanılarda, yarışlarda konsertlər verirdi. Bəstəkar olaraq da gündəndən tanınan və sevilən Zühdi əfəndi repertuarlarını tez-tez yeniləyir və az bir zamanda vətənpərvər şərqləri ilə Türkiyədə məşhurlaşır.

Zühdi bəy Eskişeherde olduğu müddətdə Mehmet Akif Ersoyun “İstiqlal Marşı”nı Osman Zeki Üngördən öncə bestelemiş və bu marş Ankarada, Büyük Millet Meclisində, rəsmi və siyasi mərasimlərdə üç il orkestr ilə ifa edilmişdir.

Milli marş, dövlət himni sahəsində yetərinə təcrübəsi, səriştəsi, peşəkarlığı olan Türkiyənin böyük bəstəkarı İsmayıl Zühdi bəy Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin 1919-cu il noyabr və 1920-ci il fevral aylarında mətbuatda elan etdiyi və “milli himnin yaradılması məqsədilə müsabiqə qalibinə 50 min manat” mükafat verəcəyi məlumatı ilə bilgiləndikdən sonra musiqi müsabiqəsinə qatılmaq qərarına gəlir.

Bəstəkar İsmayıl Zühdi bəy təxminən 1920-ci ilin fevral-aprel aylarında “Azərbaycan” adlı milli marş bəstələyərək yarış üçün Azərbaycan Cümhuriyyətinin Maarif Nazirliyinin Dəftərxanasına ünvanlayır. Azərbaycanlı Əli Kamalın tərtib etdiyi və İstanbulun Orxaniyyə mətbəəsində bəstəkarın vəfatından dörd il sonra nəşr edilən “İstiqlal uğrunda” adlı şeirlər məcmuəsində yer alan “*Azərbaycan*” himninin mətni belədir:

---

⁵⁷ Ahmet Say "İsmail Zühtü Bey" Sanattan Yansımalar, <http://www.sanattanyansimalar.com/yazarlar/ahmet-say/ismail-zuhtu-bey/735/>

آذربایجان

هلال آرتق تولدی دییه
سه وینمیشدی دوشمان یینه .
هلال برکن ایکی اولدی
سلام بزدن ایکینجی یه .

آذربایجان ، آذربایجان

آلفیشلادق سنی جاندن .

آنامز بر ، بابامز بر

آذربایجان ئوز قارده شدور؛

ذاتاً برز ، فقط یارین

بتون بتون برله شیلر .

آذربایجان ، آذربایجان

بیلدک خیال دکل توران .

اسماعیل زهیری

بو منظومه ، مشهور بسته کار ازمیرلی اسماعیل زهیری بک مرحوم کدر .
آذربایجان ترک اعلان استقلال اتجسی اوزرینه جوشان قیبتلی صنعتکار ،
بو منظومه یی یازارقی بسته له مش ، ازمیرده و آناتولیتک مختلف برلرنده کندی
طلبه سینه تدریس ایتشدر . اخیراً آنقره موسیقی مکتبی مدیری اولان
موسی ایه ، ملی بسته لری ایله بالماسه غربی آناتولوده بیوک شهرت
قازانمیشدی . وفات ایتدیکی زمان ازمیرده کندیسه بیوک براحفال پایامش
و جنازه سی طیاره ایله یوکسلره چیقارلشدر . آذربایجان جانن عاشق اولان
بو بیوک استاد ی هر آذری تورکی حرمتلره یاد ایتمک عبور بتمه در .

“AZƏRBAYCAN

Hilal artıq soldu deyə,

Sevinmişdi düşmən yenə.

Hilal birkən iki oldu,

Salam bizdən ikinciyə.

Azərbaycan, Azərbaycan,

Alqışladıq səni candan.

*Anamız bir, babamız bir,
Azərbaycan öz qardaşdır.
Zatən biriz, fəqət yarın,
Bütün, bütün birləşiriz.*

*Azərbaycan, Azərbaycan,
Bildin xəyal degil Turan.”⁵⁸*

Azərbaycan istiqlalını sevgi, sayğı ilə vəsf edən İsmayil Zühdi bəy şeirin birinci bəndində iki ciddi məsələni vurğulamağı zəruri hesab etmişdir: Birinci beytdə “Hilal” obrazı Azərbaycanın və Türkiyənin istiqlal rəmzi kimi təqdim edilir və müharibənin odu-alovu içərisində çırpınan və müstəqilliyi uğrunda mücadilə aparan xalqımızın çətin, müşkül durumuna düşmənlərin sevinməsinə diqqəti cəlb edir... Lakin düşmənin sevinci uzun çəkmir və gözündə qalır. İkinci beyt birinci ilə bədii təzad təşkil edir: “Hilal birkən iki oldu, Salam bizdən ikinciyə.”

İ.Zühdi bəyin bu misralarını Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin (1923-2003) məşhur “Bir millət, iki dövlət” deyiminin ilkin variantı da hesab etmək olar. İstiqlalına, hilalına sahib çıxmış, ikinciyə - Azərbaycana salam söyləyən bəstəkar yığcam sözlərin verdiyi geniş və dərin mənə ilə Azərbaycan – Türkiyə qardaşlığının, dostluğunun himnini yaratmışdır.

Və yaxud ikinci bənddəki “Anamız bir, babamız bir” sözləri xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin “Azərbaycan –

---

⁵⁸ İsmayil Zühdi. Azərbaycan. “İstiqlal uğrunda” (şiirler mecmuesi), İstanbul, Orxaniyyə metbeesi, 1928, sah. 147

Türkiyə” şeirinə məzmunu, ruhu ilə necə də səsləşir. “Azərbaycan öz qardaşdır” – Türkiyə ilə Azərbaycan “öz” yəni əsas, əsil qardaşdır. Bu qardaşlığı pozmaq, silmək, zəiflətmək mümkünsüzdür. Yüz il əvvəl söylənmiş fikirlər bu gün də aktualdır və böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İsmayıl Zühdi bəyin “Azərbaycan” himninin yazılmasından bir əsrdən də çox vaxt keçməsinə baxmayaraq türk insanının qəlbində bir istək, bir məslək əbədi yaşam haqqı qazanmışdır - Azərbaycan – Türkiyə qardaşlığı dönməz və sarsılmazdır!

Milli marşın nəqarat hissəsində “Azərbaycan, Azərbaycan, Bildin xəyal degil Turan” misralarında türk xalqlarının hələ o vaxtlardan ideali olan böyük Turan birliyinin tərənnümü və xatırladılması təsadüfi deyildir. İ.Zühdi bəy bir kəlmə ilə himndə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Türk dünyasının, Turan gerçəkliyinin bir parçası olduğunu vurğulamış və nişan vermişdir.

Məlum olduğu kimi Azərbaycan Nazirlər Şurasının “Azərbaycan Cümhuriyyətinin milli himninin ... layihəsinin hazırlanması haqqında” 1920-ci il 30 yanvar tarixli qərarı bir neçə həftə sonra “Azərbaycan” qəzetində⁵⁹ dərc edilmişdir. Şərtlərə görə müsabiqə iştirakçıları milli himn layihəsinin əsasını təşkil edən milli-mənəvi və siyasi rəmzləri şərh etməklə mətni və notu 1920-ci il 1 may tarixinə qədər Maarif Nazirliyinin dəftərxanasına ünvanlamalı idi. Çünki dövlət himni İstiqlalımızın ikinci ildönümünədək – 1920-ci il 28 may tarixinədək Cümhuriyyət Parlamentində təsdiq edilməli idi... Lakin

---

⁵⁹ “Azərbaycan” qəzeti (rusca). 19 fevral 1920-ci il, № 33

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin rus-bolşevik işğalçı ordusu tərəfindən istila edilməsi (27.04.1920) bir çox böyük, işıqlı ideallarla yanaşı milli himn sahəsində müsabiqəni yekunlaşdırmaq və qərar qəbul etmək arzusunu da yarımçıq qoydu.

Çoxsaylı məqalələrdə, məruzələrdə, monoqrafiyalarda, tədqiqat işlərində, dissertasiyalarda bu gün də yer alan “Cümhuriyyət hökuməti dövlət himnini təsdiq etmişdir” tipli düşüncələr həqiqətə söykənmir və reallığı əks etdirmir.

Böyük türk bəstəkarı, çoxsaylı musiqi əsərlərinin müəllifi İsmayıl Əhməd Ağa oğlu Zühdi bəy 1924-cü il 11 avqust tarixində İzmir şəhərində ürək çatışmazlığından vəfat etmişdir.

Onun vəfatından dörd il sonra İstanbulda nəşr edilən “İstiqlal uğrunda” kitabında İsmayıl Zühdi bəyin bəstələdiyi “Azərbaycan” himninin sonrakı taleyi barədə yazılmışdır: “Bu mənsumə məşhur bəstəkar, İzmirli İsmail Zühdi bəy mərhumdur. Azərbaycanımızın elani-istiqlal etməsi üzərinə coşan qiymətli sənətkar bu mənsuməyi yazaraq bəstələmiş, İzmirdə və Anadolunun müxtəlif yerlərində kəndi tələbəsinə tədris etmişdir. Axirən Ankara Musiqi Məktəbi müdiri olan mumaileyh (*Mumaileyh – yuxarıda adı vurğulanan – A.R.*), milli bəstələri ilə bilxassə Qərbi Anatoluda böyük şöhrət qazanmışdı. Vəfat etdiyi zaman İzmirdə kəndisinə böyük bir ihtifal (təntənə) yapılmış və cənazəsi təyyarə ilə yüksəklərə çıxarılmışdır. Azərbaycana candan aşıq olan bu böyük ustadı hər Azəri türkü hörmətlərlə yad etmək məcburiyyətindədir.”⁶⁰

---

⁶⁰ “İstiqlal uğrunda” (Şiirlər mecmuesi), İstanbul, Orxaniyyə metbeəsi, 1928, səh. 147

Bu dəyərli qeydlərin müəllifi, “Yeni Qafqasiya” dərgisinin (1923-1927) yazarı, “İstiqlal uğrunda” (1928) adlı şeirlər məcmuəsinin tərtibçisi Azərbaycanlı Əli Kamal bəy “...qiyətli sənətkar bu mənşüməyi yazaraq bəstələmiş” – xatırlatması ilə bir daha təsdiqləmişdir ki, İsmayıl Zühdi bəy “Azərbaycan” himnini yalnız bəstələməmiş, həm də onun sözlərini yazmışdır. Ə.Kamal bəyin qeydlərinin sonuncu cümləsi olduqca ibrətamizdir: “Azərbaycana candan aşıq olan bu böyük ustadı (İsmayıl Zühdi bəy nəzərdə tutulur – A.R.) hər Azəri türkü hörmətlərlə yad etmək məcburiyyətindədir.”

Təəssüflə vurğulanmalıdır ki, Azərbaycan xalqı 70 illik Sovet rejimi dövründə milli dəyərlərindən və milli istiqlalından uzaq düşdüyü üçün onu candan sevən İsmayıl Zühdi bəylərin xidmətlərini layiqincə dəyərləndirmək imkanlarına malik olmamışdır. Azərbaycanın dövlət atributlarından biri – milli marş sahəsində İsmayıl Zühdi bəyin böyük şövq və zövq ilə yaratdığı “Azərbaycan” himni Türkiyə - Azərbaycan dostluğunu, qardaşlığını təcəssüm etdirən ədəbi-mədəni və mənəvi sənət abidəsidir.

...Bu günlərdə Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrünün istedadlı və cəfəkeş tədqiqatçısı ***Dilqəm Əhməd***in “Teleqraf.com” saytında “Qərrib vətən, binlər yaşa” – Himnimizin sözlərinin fərqli versiyası” (20.01.2024) adlı məqaləsi yayınlanmış, ona Ankarada yaşayan tarixçi Qiyas Şüküroğlunun “Öz dilek” dergisində çıxmış “Azərbaycan marşı”nın surətini göndərdiyini yazmaqla yanaşı şeiri tam şəkildə yayınlamışdır. ***Dilqəm Əhməd*** yazır:

“Ankarada yaşayan dəyərli tarixçimiz Qiyas Şüküroğlu mənə maraqlı bir material göndərdi. Bu materialda Azərbaycan dövlət himninin sözləri fərqli şəkildə idi. Müstəqillikdən bu yana himnimizlə bağlı müxtəlif iddialar səslənsə də, yazılar yazılsa da, müəllifinin kim olması ilə bağlı konkret mövqe ortaya qoyulmayıb. Çünki Cümhuriyyət dövründə bir kitabçada çap olunan himnin sözlərinin altında sadəcə “Cəmo bəy” yazılıb. Ona görə də bəziləri bu imzanın Cümhuriyyət dövründə müəllim işləyən şamaxılı Cəmo bəy Cəbrayılbəyliyə aid olduğunu düşünür. Digərləri isə “Cəmo” adının “Cavad Əhməd Məhəmmədəli oğlu” olduğunu yazırlar. Mühacirətdə çıxan broşuralarda himnin mətni verilsə də, müəllifinin kim olduğu yazılmayıb. Halbuki mühacirlər bu məsələni daha dəqiq bilərdilər, amma nədənsə bu barədə heç bir qeyd yazmayıblar.

Halbuki Əhməd Cavadın bir çox şeirləri mühacirət mətbuatından sağlığında dərc olunub...

Şübhəsiz ki, himnimizin sözlərinin Əhməd Cavada aid olduğu artıq qəbul olunub, dəqiq bir mənbə ortaya qoyulmadıqca, digər adlar sadəcə versiya olaraq qalacaqdır.

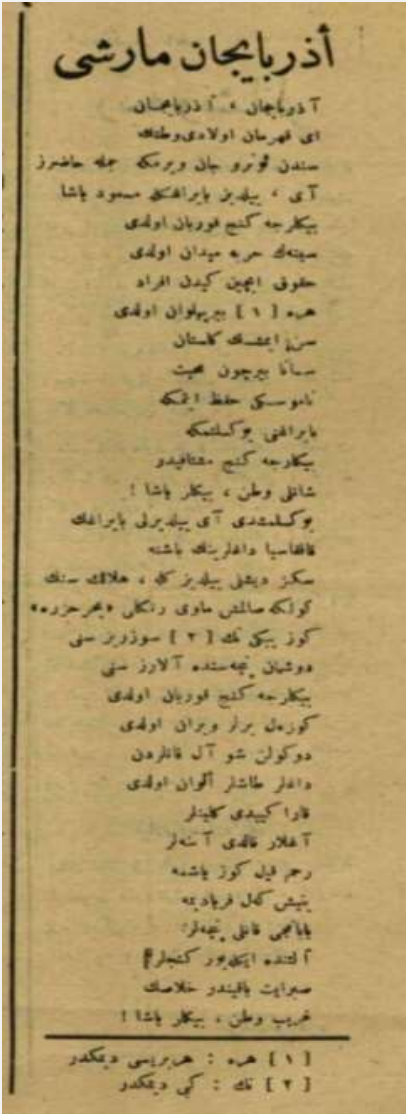
Maraqlıdır ki, himnimizin sözləri mühacirətdə çıxan broşuralarda və Türkiyədə çap edilən bəzi marş kitablarında kiçik nüanslar xaric, demək olar ki, eynidir. Amma Qiyas bəyin “*Öz dilek*” adlı jurnalından əldə etdiyi

mətn xeyli fərqlidir. Jurnalın 28 təşrinə-əvvəl (oktyabr) 1341-ci

ildə (1925) çıxan 22-ci sayında əski əlifbada verilmiş “Azərbaycan marşı” bu şəkildədir:

“Azərbaycan,
Azərbaycan
Ey qəhrəman övladı
vətənin
Səndən ötrü can
verməyə cümlə hazırız.
Ay, yıldız bayrağınla
məsud yaşa
Binlərcə gənc qurban
oldu
Sinən hər bə meydan
oldu
Hüquq üçün gedən
əfrad
Hərə bir pəhləvan
oldu
Sən imişsən gülüstan
Sənə bir çox məhəbbət
Namusunu hişf etməyə
Bayrağın
yüksəltməyə
Binlərcə gənc
müştəqdir
Şanlı vətən, binlər
yaşa!
Yüksəlmişdi ay-
yıldızlı bayrağın
Qafqasiya dağlarının
başına

*Səkkiz dişli yıldızınla, hilalın sənin
Kölgə salmış mavi rəngli “Bəhri-Xəzərə”.
Göz bəbəyi tək süzəriz səni
Düşman pəncəsində alarız səni
Binlərcə gənc qurban oldu
Gözəl yerlər viran oldu
Tökülən şu al qanlardan
Dağlar, daşlar əlvan oldu
Qara geydi gəlinlər
Ağlar qaldı annələr
Rəhm qıl göz yaşına
Yetiş, gələ fəryadıma
Yabancı qanlı pəncələr
Altında inliyor gənclər
Səbir et yaxındır xilasın
Qərib vətən, binlər yaşa!”*

Göründüyü kimi mətnin sözləri xeyli fərqlidir, sanki sonradan əlavə olunub. Marş, jurnalın 1925-ci il sayında dərc olunduğu üçün, bəlkə də, mühacirlərdən kimsə mətnin sonuna işğalı ifadə edən sözlər artırıb və bu şəkildə təqdim edib.”⁶¹

Öncə onu vurğulayaq ki, “Öz dilək” dərgisinin 1341-ci il (Miladi təqvimilə 1923-cü il - A.R.) 22-ci sayının üz qabığının və “Azərbaycan marşı” şeirinin surətini mənə göndərdiyi üçün istəkli dostum **Dilqəm Əhməd** təşəkkür edirəm. Dilqəm bəyin də qeyd etdiyi kimi “Vətən marşı” üzərində “əməliyyat” aparmaqda, ixtisar və əlavələr etməkdə məqsəd bəlkə də “işğalı

---

⁶¹ Dilqəm Əhməd. “Qərib vətən, binlər yaşa” – Himnimizin sözlərinin fərqli versiyası”, “Teleqraf.com” saytı, 20.01.2024

ifadə edən sözlər artırıb” oxucuda bu mövzuda mövcud təsəvvürü daha da genişləndirmək olmuşdur.

“Öz dilek” (1923) dərgisindəki “Azərbaycan marşı” ilə “Milli nəğmələr” (1919) toplusundakı “Vətən marşı”nı müqayisəli təhlil etsək çox maraqlı məqamlara üzləşə bilərik.

Əvvəla, “Vətən marşı” ilk dəfə olaraq “Azərbaycan marşı” adlandırılır və müəyyən vaxtlarda fərqli dəyişiklik olsa da, bu sərlövhə ilə daha çox tanınıb və yayılıb.

İkincisi, ola bilsin ki, “Vətən marşı”nı əvvəllər əzbər bilən mühacir-şair sonralar onu yaddaşına güvənərək bərpa etmiş və ona öz misralarını da əlavə edərək “Azərbaycan marşı” adı ilə “Öz dilek”də çaplatmışdır.

“Vətən marşı” 17 misradan ibarətdir. “Azərbaycan marşı”nda onlardan 15 misra verilib, 7 misra üzərində əlavə və düzəlişlər edilib (yaddaşa əsasən). “Vətən marşı”na 17 yeni misra əlavə olunub. “Azərbaycan marşı” şübhəsiz ki, “Vətən marşı”nın təsiri altında yazılıb və bu şeiri sözün geniş mənasında nəzirə də adlandırmaq olar. “Vətən marşı”ndakı 3 misra: “Səndən ötrü can verməgə cümlə hazırız”, “Sənə hər dəm can qurban” və “Sinəmdə tutmuş məkan” misraları “Azərbaycan marşı”na daxil edilməmişdir. Eyni zamanda Cəmo bəyin “Vətən marşı”ndakı “Binlərlə can qurban oldu” misrası cüzi dəyişdirilərək “Binlərcə gənc qurban oldu” şəklində, daha dəqiq ifadə edilərək “Azərbaycan marşı”nda eyni sətir iki dəfə verilmişdir.

Əlbəttə, bütün dəyişiklik və əlavələri uğurlu hesab etmək çətinidir. Amma bəzi məqamlar olduqca təəccüb doğurur. “Azərbaycan marşı” şeirindəki “Hərə bir *pəhləvan* oldu” misrasındakı “*pəhləvan*” sözü “Milli nəğmələr” kitabındakı Cəmo bəyin “Vətən marşı”nda “qəhrəman” kimi çap edilib. Amma

unutmaq olmaz ki, həmin söz Cəmo bəyin “Vətənim” adlı ilk əlyazma variantında *“pəhləvan”*dır. Marşa əlavələr, düzəlişlər edən və imzasız “Öz dilək” (1923) dərgisində yayınladan bəlkə Cəmo bəyin əlyazmasından xəbərdar olan ən yaxın dostudur?! Bəlkə Əmin Abid Gültəkindir? Suala dəqiq, birmənalı cavab vermək hələlik müşkül məsələ olsa da, demək olar ki, dərginin həmin sayında “Cəmal Gültəkin” imzası ilə “Qarsdakı xətaya” adlı yazı verilmişdir. Bəs “Cəmal Gültəkin” kimdir?... Əmin Abidə aidiyyəti varmı?...

Marşın misralarında: “Ey qəhrəman övladın vətəni” - “Ey qəhrəman övladı vətənin”; “Üç rəngli” – “Ay, yıldız”; “Hüququn dərk edən” – “Hüquq üçün gedən”; “Hərə bir qəhrəman” - “Hərə bir pəhləvan”; “Sən olasan” – “Sən imişsən”; “Cümlə gənclər” – “Binlərcə gənc” və s. əvəzlənmələr yer almışdır.

Bu fakt da çox maraqlıdır ki, 1992-ci il 27 may tarixində Azərbaycan Milli Məclisində “Azərbaycan marşı”nın mətni müzakirə edilərkən deputat Sultan Məmmədovun “Ey qəhrəman övladın vətəni” misrasına etiraz edərək “Vətən övladın yox, övlad vətənidir” etirazına komissiya sədri, professor Firudin Cəlilov (“Öz dilək” (1923) dərgisində çap edildiyi kimi) “Ey qəhrəman övladı vətənin” şəklində düzəliş edildiyini bildirmiş, lakin, məlum olduğu kimi bu düzəliş çoxluq tərəfindən təsdiqlənməmişdir.

Bizim üçün adı naməlum qalan şairin Cəmo bəyin “Vətən marşı”na 17 misra əlavə etməsi deməyə əsas verir ki, nəzirə müəllifi yetərinə poetik duyğuya, məntiqi düşüncəyə malik, şeirin incəliklərinə dərinədən bələd olan vətənpərvər, istiqlal fədaisi, cümhuriyyət mücahididir. Cümhuriyyətin süqutu, Azərbaycanın işğalı, yurdsevər insanların qəhr edilməsini ürək ağrısı, könül hayqırtısı ilə təsvir etmişdir.

Azərbaycanlı **Əli Kamal** bəyin 1928-ci ildə tərtiblədiyi və “Bir müqəddimə” yazaraq İstanbulun Orxaniyyə mətbəəsində çıxan “İstiqlal uğrunda” adlı şeirlər məcmuəsində **Cəmo bəy Cəbrayılbaşının “Vətən marşı”** şeiri vətəndən uzaqlarda növbəti dəfə “**Azərbaycan**” adı ilə imzasız nəşr edilmişdir.

Öncə şeirlər məcmuəsi haqqında onu qeyd edək ki, “İstiqlal uğrunda” kitabı “Azərbaycan istiqlal və hürriyyət qəhrəmanlarına ithaf olun”muşdur. Toplu “Bayrağı təsyir (seyr etmə)”, “Vətən sevgisi”, “Türk qardaşlığı”, “Qəhrəman mücahidlərə”, “Şanlı istiqlal mücadiləsi”, “Rəmuzi parçalar”, “Mücadilə şərqiləri”, “Milli cihad cüzbələri (parçalar)” adı doqquz fəsildən ibarətdir. Əmin Abid Mütəllibzadənin “G.T”, “G.Təkin”, “Azərbaycanlı Gül Təkin” imzalı şeirləri məcmuədə dominantlıq təşkil edir. Onun “İstiqlal uğrunda” toplusunun müxtəlif bölmələrində 20 şeiri, bir-iki beytlik 8 epiqrafı fəsillərin önündə verilmiş, Gül Təkinə həsr olunmuş Gülsərənin “Türkün səsi” (Gül Təkin bəyə), Nəfiyə Şükrinin “Qardaş sevgisi” (Azərbaycanın milliyyətpərvər şairi Gül Təkin bəgə) və Məsud Səfvətin “Sevgili Azərbaycana” (Gül Təkinə) adlı lirik əsərlər topluda yer almışdır.

Professor Bədirxan Əhmədli istiqlal şairi Əmin Abid Gültəkin haqqında çap etdirdiyi “Bir istiqlal yolçusu” adlı monoqrafiyasında yazır: “Gültəkinin istiqlal şeirləri Türkiyədə “Yeni Qafqasiya” jurnalının ayrı-ayrı saylarında dərc olunmasına baxmayaraq, əsasən bir mənbədə cəmləşir. Azərbaycan tədqiqatçılarının da istifadə etdiyi bu mənbə 1928-ci ildə İstanbulda çıxmış “İstiqlal uğrunda” adlı şeirlər məcmuəsində

dərc edilmişdir. Burada Gültəkindən başqa daha bir neşə istiqlal şairinin şeirləri toplanmışdır.”⁶²

“İstiqlal uğrunda” məcmuəsində ikinci ən çox əsərləri dərc edilən müəllif Əhməd Cavaddır. Onun “Ə.Cavad” imzası ilə 9 şeiri, 2 epiqrafı topluya salınmışdır. Həm Gül Təkinin, həm də Əhməd Cavadın şeirləri İstanbulda nəşrə başlayan “Yeni Qafqasiya” jurnalının 1923-1925-ci illərdə çıxan saylarından toplanmışdır.

Cəmo bəyin “Vətənim” (ikinci adı “Vətən marşı”) şeiri “Yeni Qafqasiya” jurnalında dərc olunmadan üçüncü dəfə 1928-ci ildə “İstiqlal uğrunda” məcmuəsində “Azərbaycan” adı ilə imzasız nəşr edilmişdir.

Faktlara söykənərək demək olar ki, toplunun tərtibçisi Kamal (Azərbaycanlı Əli Kamal – A.R.) qeyd edilsə də, gerçək toplayıcı Əmin Abid Mütəllibzadə - Gül Təkin idi.

Əmin Abid filologiya elmləri doktoru, professor Bədirxan Əhmədlinin araşdırmalarına əsasən 1918-1927-ci illər Türkiyədə olmuş, burada Pedaqoji texnikumu bitirmiş, İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsində təhsil almış, 1927-ci ildə Bakıya qayıtmışdır. Cümhuriyyət dövrünün fəal tədqiqatçısı, tanınmış türkoloq Əli Şamil isə yazır: “Əmin Abidin Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində saxlanan istintaq materialları ilə tanış oldum. Burada sənəddə

---

⁶² Bədirxan Əhmədov. “Bir istiqlal yolçusu”. Bakı, “Elm”, 2003, səh. 74-75

Əmin Abidin İstanbul Universitetində oxuyarkən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və başqa mühacir siyasi xadimləri ilə tez-tez görüşdüyü, onların toplantılarında iştirak etdiyi, “Yeni Qafqasiya” dərgisində antisovet şeir və məqalələr çap etdirtdiyi yazılıb.”⁶³

Əmin Abid “Yeni Qafqasiya” jurnalında milli istiqlal, vətənpərvərlik ruhlu şeirlərini ilk dəfə “G.T”, “Azərbaycanlı Gül Təkin” imzası ilə çap etdirsə də, həqiqi ad və soyadından istifadə etməmişdir. Bu konspirasiya sırf təhlükəsizlik baxımından, Azərbaycana qayıtdıqdan sonra təqib olunmamaq üçün idi. Ehtiyatlanmaq üçün örnək də var idi. 1926-cı ildə Almas İldırımın “Dağlar” şeiri əvvəlcə “Həyat”da, sonra isə “Yeni Qafqasiya” jurnallarında çaplandıqdan sonra o Dağıstana sürgün edildi. Ona görə də Əmin Abid Gül Təkin əziz dostu Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin “Milli nəğmələr” kitabında “Vətən Marşı” adı ilə nəşr edilən şeirini “*Azərbaycan*” adlandıraraq və cüzi dəyişiklik edərək “*İstiqlal uğrunda*” toplusuna imzasız olaraq daxil etmişdir.

---

⁶³ Əli Şamil. Uzaqlığı doğuran misralar və ya “Gültəkin” kimdir. Gültəkin – Əmin Abid. “Buzlu cəhənnəm”, Bakı, “Günəş” nəşriyyatı, 1999, səh.13

آذربایجان

آذربایجان ... آذربایجان! ..
ای قهرمان اولادک وطنی!
سندن اوتری جان ویرمکه جمله حاضرز
سندن اوتری قن دوکمه جمله قادرز .
اوج رنگلی بایراغکه مسعود پاشا!

بیکلرجه جان قوریان اولدی ،
سینهک حرره میدان اولدی ،
حقوقدن کیجهن عسکر
هره بر قهرمان اولدی .
سن اولاسک گلستان ،
سکا مردم جان قوریان!
سکا بر جوق محبت
سینه مده دوغمن مکان .
ناموسکی حفظ اتمکه ،
بایراغکی بو کسکتمکه
جمله کتخلر متناقدر!
شانی وطن ، شانی وطن!
آذربایجان ... آذربایجان! ..

148

Məcmuənin 148-ci səhifəsində *Cəmo bəyin* “*Vətənim*” şeirinin imzasız çap olunan tam mətni belədir:

“AZƏRBAYCAN

Azərbaycan... Azərbaycan!..

Ey qəhrəman övladın vətəni!

Səndən ötrü can verməgə cümlə hazırız,

Səndən ötrü qan tökməgə cümlə qadirikiz,

Üç rəngli bayrağınla məsud yaşa!

*Binlərlə can qurban oldu,
Sinən hər bə meydan oldu
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu.
Sən olasan güliüstan,
Sənə hər dəm can qurban.
Sənə bir çox məhəbbət,
Sinəmdə dutmuş məkan.
Namusunu hifz etməgə,
Bayrağını yüksəltməgə,
Cümlə gənclər müştəqdir.
Şanlı Vətən, **Şanlı Vətən!**
Azərbaycan... Azərbaycan!..⁶⁴*

Cəmo bəyin “Vətənim” şeirinin bu versiyasında da cüzi dəyişiklik edilmiş, “Vətən marşı” adı “Azərbaycan” sərlövhəsi ilə əvəzlənmişdir. Marşın mətnində nəqaratın kəmiyyətini göstərən rəqəmlər ixtisar edilmiş, 8-ci misra: “Hüquqin dərk edən əfrad” sətiri “Hüququndan keçən əsgər” kimi redaktə olunmuş, mətnin sonunda “Şanlı Vətən” söz birləşməsi iki dəfə təkrarlanmış, birinci misra “Azərbaycan... Azərbaycan!..” şeirin sonuna tamamlayıcı nitq vasitəsi olaraq əlavə edilmişdir.

---

⁶⁴ “İstiqlal uğrunda” (Şeirlər məcmuəsi). İstanbul, Orxaniyyə mətbəəsi, 1928, səh.148

“Azərbaycan”
şeyri Cəmo bəyin
Türkiyədə, İstanbul
mətbuatında imzasız
olsa da, çap edilən
əsərinin növbəti vari-
antı idi. Bu əsərə
Cümhuriyyət döv-
ründə Üzeyir bəy
Hacıbəyli marş bəs-
tələsə də, himn ola-
raq Parlament tərə-
findən təsdiqlənmişdir. Ona görə də
Cümhuriyyətin siyasi
mühacirlərinin marş
haqqında müəyyən
məlumatları olsa da, bu barədə informasiya qıtlığı da özünü
bürüzə verirdi.

“Azərbaycan” (“Azərbaycan marşı”) şeyrinin sonrakı illər
Türkiyədə imzasız olaraq geniş yayılmasında “Öz dilək” və
“İstiqlal uğrunda” məcmuəsi “start meydançası” rolunu oynadı.

Cəmo bəyin “Vətən marşı” şeyri növbəti dəfə 1944-cü ildə
Berlin şəhərində nəşr edilən *“Azərbaycan” qəzetəsi* tərəfindən
çapa hazırlanan və çap olunan *“Gənc yaradıcılar”* adlı
kitabçasında yer almışdır. Burada müəlliflərin 25 şeyir, hekayə
və oçerki verilmişdir. Kitabça Azərbaycanda 1928-1938-ci
illərdə işlədilmiş latın qrafikası ilə nəşr olunmuşdur. Burada

“M.B.”-nin “Kazımın sərgüzəşti”, Cümləqayğının “Qorxmaz və dönməz” oçekləri, Qaynarın “Pambıqdan qorxan”, Əli Şərqlinin “Xatirələrim”, İsmayıl Hüseynoğlunun “Gülnaz” hekayələri, Əsiri Şirvaninin “Şərqə”, Şuşalının “Doğulduğum yerin türküsü”, Almas İldırımın “Bir quş olsaydım” (Bu şeir indiyədək A.İldırımın kitablarına daxil edilməyib-A.R.), “Bir səs gəlir uzaqdan”, S.Şirvanın “Ana”, Əhməd Cavadın “Milli bayrağımıza”, Azərizadənin “Vətən”, M.Bəylinin “Üç rəngli bayrağım”, Cəlil Yurdaqulun “İstiqlal” və digərlər poeziya nümunələri ilə yanaşı Cəmo bəyin “Azərbaycan” şeri də imzasız olaraq “Azərbaycan” qəzetinin “Gənc yaradıcılar” kitabçasına daxil edilmişdir. Toplunun 3-cü səhifəsində “Azərbaycan” qəzeti adından “Ön söz” verilmiş, ardınca “Azərbaycan” şeri Milli Himn kimi ilk dəfə təqdim olunmuşdur. Kitabçanın “Ön söz”ündə yazılır: “Hörmətli oxucularımıza təqdim etdiyimiz “Gənc yaradıcılar” bizim Azəri türk gənclərinin bu sahədəki ilk addımlarıdır. Qəhrəman Azəri türk legionerlərinin orqanı olan “Azərbaycan”ın nəşr etdiyi bu “Gənc yaradıcılar” dəxi, hər ilk addımdakı səhvlərdən uzaq deyildir. Lakin, səhvlərinə baxmayaraq, “Gənc yaradıcılar”ın Azəri qardaşlarımız tərəfindən yaxşı qarşılanaçağına şübhə etmirik. Çünki gənc qüvvələrimizin yaratdıqları “Gənc yaradıcılar” vətəndən uzaqda keçən bu günlərdə vətənimizin azadlığı, millətimizin istiqlalı uğrunda çarpışan qüvvələrimizin öz məhsullarıdır. Pis də, yaxşı da olsa, bir millətin öz məhsulu özünə daha artıq xoş gələr.

“Azərbaycan” qəzetəsi

Ön söz

Hörmətli oxucularımıza təqdim etdiyimiz „Gənc jərədiçilər“, bixim, azəri tyrk gənçlərinin bu cəhəddəki ilk addımlarıdır.

Qəhrəman azəri tyrk legionerlərinin orqanı olan „Azərbaycan“ın nəşr etdiyi bu „Gənc jərədiçilər“ dəxi, hər ilk addımdakı məvələrləndən dəjildir.

Lakin, səhvərinə haqqıjaraq, „Gənc jərədiçilər“ lərin azəri qərdəslərimiz tərəfindən jəqqs qərdəslənəcəyənə gyyəbə etmirik.

Cyunki, gənc qyvətərimizin jərədiçilərə „Gənc jərədiçilər“ vətəndən uzaqda keccən bu gyyənlərdə, vətənimizin azadlıq, millətimize istiqlal uğrunda cərpəyən qyvətərimizin öz məsullarıdır.

Pis də, jəqqs də olan, bir millətin öz məsulu özünə dəxi artıq xəj gələr.

„Azərbaycan“ qəzetəsi

AZƏRBAYCAN

(Milli gimn)

Azərbaycan... Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız,
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadiriz.
Üç rəngli bayrağınla məsud yaşa!

Minlərcə can qurban oldu, Sinən hərbi meydan oldu, Öz canından keçən əsgər, Hərə bir qəhrəman oldu. Sən olasan gyləstən, Sənə dəlin can qorhan,	Sənə bir coğ məhəbbət Sinəmə tutmaq məkan. Namusunu bife etməyə, Bayrağın jəksəltməyə Cümlə gənçlər məstəqdar. Şanlı vətən, şanlı vətən!
--	---

Azərbaycan... Azərbaycan!

“AZƏRBAYCAN

(Milli gimn)

*Azərbaycan... Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız,
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadiriz,
Üç rəngli bayrağınla məsud yaşa!*

*Minlərcə can qurban oldu,
Sinən hərbi meydan oldu
Öz canından keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu.*

*Sən olasan gülüstan,
Sənə daim can qurban.*

*Sənə bir çox məhəbbət,
Sinəmdə tutmuş məkan.
Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə,
Cümlə gənclər müştəqdir.
Şanlı Vətən, Şanlı Vətən!
Azərbaycan... Azərbaycan!..⁶⁵*

1944-cü ildə “Azərbaycan” qəzetinin “Gənc yaradıcılar” kitabçası çap ediləndə Məcid Musazadə Berlin şəhərində yaşayır, legionerlərin nəşr işlərinə rəhbərlik edirdi. Onun nəzarətdə saxladığı “Azərbaycan” qəzetinin “Gənc yaradıcılar” adlı toplusunda İstiqlalçı şairlər Əhməd Cavadın, Almas İldırımın şeirləri ilə yanaşı Cəmo bəyin “Vətən marşı”nın “İstiqlal uğrunda” məcmuəsində olduğu kimi “Azərbaycan” adı ilə imzasız nəşri və şeirin başlığından sonra mötərzədə (Milli gimn) yazılması təsadüfi deyildir. “Azərbaycan” şeirinin mətni Cümhuriyyət dönəmində rəsmi olaraq dövlət himninin sözləri kimi təsdiq olunmasa da, həmin dövrdə populyar olduğu və iftixar hissi ilə xalq tərəfindən sevildiyi bəlli olur.

Burada da iki mısra da – 8-ci və 11-ci sətirlərdə cüzi düzəliş edilmişdir. Cəmo bəyin “Vətənim” və “Vətən marşı”nın 8-ci mısrası - *“Hüququn dərk edən əfrad”* variantı “Öz dilək” (1923) dərgisində “Azərbaycan marşı”nda *“Hüquq üçün gedən*

---

⁶⁵ “Azərbaycan” (Milli gimn). “Gənc yaradıcılar”, Berlin, 1944, səh.3

afrad”, “İstiqlal uğrunda” (1928) məcmuəsindəki “Azərbaycan” şeirində “Hüququndan *keçən əsgər*”, “Gənc yaradıcılar” (1944) kitabçasındakı “Azərbaycan (Milli himn)” şeirində isə “*Öz canından keçən əsgər*” şəklində, fikrimcə daha mükəmməl formada getmişdir. Vətən, istiqlal uğrunda “öz canından keç”-mək, şəhid olmaq, millətin qəhrəmanına çevrilmək, millətin sevimlisi zirvəsinə yüksəlmək hər bir vətənpərvər oğulun müqəddəs arzusudur.

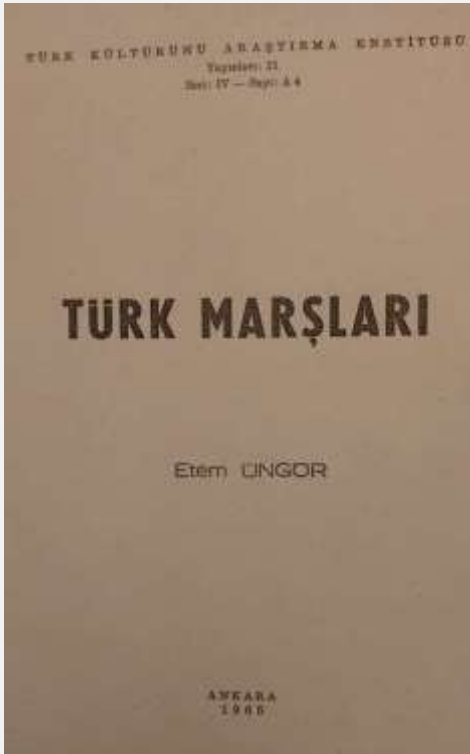
Əvvəlki nəşrlərdə getmiş, on birinci misradakı “hər dəm” kəlməsi “Gənc yaradıcılar” (1944) kitabçasında “*daim*” sinonimi ilə əvəzlənmişdir.

Cəmo bəyin “Vətən marşı”nın “Azərbaycan” adı ilə ilk dəfə “Gənc yaradıcılar” kitabçasında Milli himn adlandırılması dövlətçilik tariximiz üçün böyük hadisədir.

Musiqişünas *Etem Üngörün “Türk Marşları”* kitabı Ankaradakı Türk Kültürü Araşdırma İnstitutunun 1965-ci il 11-ci sayında (Seriya-4, sayı A 4) yayınlanıb.

Etem Ruhi Üngör (1922-2009) Türk musiqişünası, çalğı alətləri kolleksioneri, pedaqoq və tədqiqatçı-yazardır. O 2007-ci ildə Atatürk Kültür, Dil və Tarix Qurumu tərəfindən müəyyən edilən “101 Türk Böyüyü” arasında yer almış, 2008-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisi onu “Üstün xidmət ödəli” ilə təltif etmişdir.

Etem Ruhi Üngörün 30-dək əsərlərindən birincisi üç bölümdən ibarət “Türk Marşları” əsəridir. Kitabın üçüncü bölümü “Milli marşlarımız – Marş bəstəkarlarımız” adlanır.

Türkiyə Cümhuriyyətinin “İstiqlal marşı” da bu bölümün “B” bəndinə daxildir. “C” bəndində “Yabancıların Besteledigi Türk Marşları” (səh.74) yer alır. Bu kitabda Üzeyir Hacıbəylinin iki marşı (notu və mətni ilə), müxtəsər tərcümeyihalı və şəkli verilmişdir. Tərcümeyi-halda yazılırdı: “Üzeyir Hacıbəyli (1885-1948). Azərbaycanın ən böyük bəstəkarı

Üzeyir Hacıbəyli Qarabağın Şuşa ilçəsində 18 eylül (sentyabr) 1885-də dünyaya gəlmişdir. İlk təhsilini orada görmüş, sonra Tiflis civarında bulunan Qori Müəllimlər məktəbində oxumuş və 1904-də buradan məzun olmuşdur.

1905 yılından etibarən başkənd Bakıda milli mətbuatda çalışmaya başlamışdır. 1907-də Füzulinin “Leyla-Məcnun”u opera olaraq besteledi. Bu əsəri onun bütün Türk aləmində tanınmasını saxladığı kimi Azərbaycan opera səhnəsinin də təməlini sağlamışdır. Bu başarı gənc bəstəkarı yeni əsərlər yaratmaya təşviq etmişdir.

Çeşidli əsərləri arasında bunlar zikr edilə bilir, sıra ilə bu 7 opera: “Leyla və Məcnun” (1907), “Şeyx Sənan” (1909), “Rüstəm və Zöhrab” (1910), “Şah Abbas və Xurşidbanu” (1912), “Əsli və Kərəm” (1912), “Leyla və Harun” (1915). Üç musiqili komediya: “Ər və arvad (Qarı və qoca), “O olmasın, bu olsun” (“Məşdi İbad”. 1910), “Arşın Mal Alan” (1913). Ayrıca 4 mənzum pyes, xalq musiqi alətləri ilə çalınan 2 fantezi və kantatlar.

Milli Azərbaycan Hökuməti zamanında (1920) “Azərbaycan Milli Marşı”nı bəstələmişdir...

Daha sonra Azərbaycan Musiqi məktəbini qurdu. 1927-də Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının rektoru oldu.

Xalq musiqisinin üzərinə əyilərək, xarakteristik çalğılar olan, tar və kamançalardan meydana gələn orkestralar qurdu. Bu orkestralarda çalınmaq üçün xalq musiqisi motivləri üzərinə bəstələr yaptı, fəqət nə yazıq ki, bunlar, xarakteristik səslər atılaraq tempereman üzərinə qurulmuş əsərlər olduğu üçün tam dəyərini bulamamışdır.

Qurduğu yüz nəfərlik xorlara əsərini oxutmuşdur. Daha sonra da Azərbaycan Kompozitorlar Birliyinin başına gətirildi. Son zamanlar “Azərbaycan Xalq Musiqisinin əsasları” və “Azərbaycan Musiqi Tarixi” adlı əsərlərini meydana gətirmişdir. Çeşidli musiqi sahələrində fəaliyyət göstərən bəstəkar çeşidli xarakterli marşlar da bəstələmişdir. 23 kəsım (noyabr) 1948-də Bakıda vəfat etmişdir.”⁶⁶

---

⁶⁶ Etem Üngör. Üzeyir Hacıbəyli. Türk Marşları. Ankara, 1965, səh.151

Üzeyir bəy Hacıbəyli haqqında yazanda Etem Üngör Azərbaycan Milli Şurasının sədri, milli dövlətçiliyimizin ideoloqu Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin (1884-1955) Ankarada yaratdığı Azərbaycan Kültür Dərnəyinin orqanı olan “Azərbaycan” dərgisinin 1952-ci il 1 noyabr tarixli 8-ci sayında çap etdirdiyi “Böyük kompozitor Hacıbəyli Üzeyir” məqaləsindən geniş faydalanmışdır. Onun təqdim etdiyi yığcam və dolğun Üzeyir Hacıbəylinin Türk oxucularını yetərincə bilgiləndirir. O, Üzeyir Hacıbəylinin “Azərbaycan Milli Marşı” və “Azərbaycan Marşı” əsərləri arasındakı fərqi görə bilmək qədər məlumatlıdır. Bu məsələdə E.R.Üngör mötəbər sənədlərə və faktlara söykənir.

Musiqi tədqiqatçısı “Milli Azərbaycan Hökuməti zamanında (1920) “Azərbaycan Milli Marşı”nı bəstələmişdir” düşüncələrini sərgiləyəndə də yanılmaz.

Etem Üngör kitaba ilk dəfə “Azərbaycan Milli Marşı”nın notunu, 6 misralıq mətnini və çox böyük dəyər kəsb edən qeydlərini əlavə etmişdir:

“AZƏRBAYCAN MİLLİ MARŞI.

Beste: Üzeyir Hacıbəyli.

***Vurulur meydanda sinc-ü təbl,
Düzülün əsgərlər səfbəsəf.
Giriniz meydana sanki şir,
Dilinizdə olsun bu zikir
Ya Allah, ya Allah, ya Allah!
Mədədə yet, Hüve kəbir.***

Azərbaycan Milli Marşı

Beste : Üzeyir Hacıbəyli

20

VURULUR MEYDAN, DA... SƏCƏ... TƏRL... DƏ... LƏN... AĞ... KƏP... LƏR... SƏF... Hİ... SƏF

GİRİLİR MEYDAN, HƏ... SƏN... HƏ... DİL... NƏ... Dİ... CƏ... MİN... Bİ... Zİ... LƏR... YA... AL... LƏH

YA... AL... LƏH... YA... AL... LƏH... MƏ... DƏ... VƏ... T... YA... AL... LƏH... MƏ... DƏ... VƏ... T... HƏ... VƏ... RƏ... SƏ... BƏ

Vurulur meydanda sən-ü tebl
Dizilir ankerter səf be səf
Girilir meydana sənki şir
Dilində olan bu zikir

Ya Allah, ya Allah, ya Allah
Mədədə yet (Hüvə kəbir)

Milli Azərbaycan Halk Maarif Naziri, Nəzif Yusifbəyli; zamanın hökumətindən yazılı olaraq tələp etdiyi hususlardan bəziləri qeydlərdir:

"Azərbaycan Milli Marşı"nın tənzim və seçimi üçün bir konkurs açılmışdır. Marşların son kəməl tarixi üçün 1 şubat 1920 günü münasibdir.

Seçiləcək olan münasib marşın bəstəkarına 15.000 ruble (Manat) ilə mükafatlandırılmalıdır.

Konkursa iştirak nisbətinin fazla olması üçün Bakı və Tiflis qəzetlərində geniş çapda bəhslər yayılmalıdır. V.S...

Təklif, Bakıda yayımlandı, 14 Kəssim 1919 tarixi və 246 sayılı "Azərbaycan" qəzetini ilə halka duyurularaq açılan yarışmada Milli Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin əsəri birinciliyi qazanmışdır (1920).

Azərbaycan Dövlət Tiyatrosunu döndərən, Milli Dövlət erkəni və halk hümrunda bir dəfə çaldırılmışdır. Sonradan okullarda öyrətilməsinə başlanılan istidilil marşı, vukis bulan istidilidan sonra yazıl edilmişdir. Notası Türkiyə'de ilk dəfə yayılmışdır.

Milli Azərbaycan Xalq Maarif naziri Nəsim Yusifbəyli zamanın hökumətindən yazılı olaraq tələb etdiyi xüsuslardan bəziləri bunlardı: **"Azərbaycan Milli Marşı"**nın tənzim və seçimi üçün bir konkurs açılmalıdır. Marşların son qəbul tarixi üçün 1 şubat (fevral) 1920 günü münasibdir. Seçiləcək olan münasib marşın bəstəkarını 15000 ruble (manat) ilə mükafatlandırılmalıdır. Konkursda iştirak nisbətini çox olması üçün

Bakı və Tiflis qəzetlərində geniş çapda elanlar yayınlamalı və s...

Təklif, Bakıda yayınlanan, 14 kasım (noyabr) 1919 tarix və 246 sayılı “Azərbaycan” qəzeti ilə xalqa duyurularaq açılan yarışmada ünlü Azərbaycan bəstəçisi Üzeyir Hacıbəylinin əsəri birinciliyi qazanmışdır (1920).

Azərbaycan Dövlət Teatrosunu dolduran, Milli Dövlət ərkanı (yüksək vəzifəli şəxslər) və xalq hüzurunda bir dəfə çalınmışdır. Sonradan məktəblərdə öyrədilməsinə başlanan İstiqlal Marşı, vüqu bulan (baş verən) istiladan sonra yasaq (qadağa) edilmişdir. Notu Türkiyədə ilk dəfə yayınlanmaqdadır.”⁶⁷

Etem (Hətəm) Üngörün bəzi qeydlərinə münasibət bildirmək yerinə düşərdi. O, “Azərbaycan Milli Marşı” deyəndə şübhəsiz ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət himnini nəzərdə tutur və himnin müsiqisi həqiqətən də həmin dövrdə bəstələnmişdir. Himn üçün birinci müsabiqənin elanı Nəsim Yusifbəylinin “Azərbaycan Xalq Maarif naziri” işlədiyi dövrdə deyil, Rəşid Xan Qaplanovun Maarif və Dini Etiqad naziri (14 aprel 1919–22 dekabr 1919) vəzifəsində olduğu dövrə təsadüf edir. Müsabiqə elanı rus dilində çıxan “Azərbaycan” qəzetinin 246-cı sayında deyil, 146-cı sayında dərc edilmişdir.

Himn üçün birinci müsabiqə elanının tələbləri 1 şübat (fevral) 1920-ci ilədək yerinə yetirilmədiyi üçün 5-ci Hökumət Kabinəsinin Maarif və Dini Etiqad naziri Həmid bəy Şahtaxtinski (22 dekabr 1919 - 5 mart 1920) Nazirlər Kabinəsinin

---

⁶⁷ Etem Üngör. Türk Marşları. Ankara, 1965, səh.193

1920-ci il 30 may tarixli iclasında yeni təkliflə çıxış etmişdir. Nəticədə, Nəsib bəy Yusifbəylinin rəhbərlik etdiyi hökumət qərar qəbul etmişdir. Nazirlər Kabinəsinin müvafiq qərarına əsasən Xalq Maarif Nazirliyi “Azərbaycan” (rus dilində) qəzetinin 1920-ci il 19 fevral tarixli 33-cü sayında müsabiqə üçün Milli Himn layihəsi barədə elan dərc etdirərək ən yaxşı himn müəllifi üçün 50 000 (əlli min) manat mükafat veriləcəyini və müsabiqədə iştirak etmək arzusunda olanlar himn layihəsini çap edilmiş formada, geniş izahat ilə bərabər 1 may 1920-ci il tarixinədək Xalq Maarif Nazirliyinin dəftərxanasına göndərməyi bəyan edirdi.

Cümhuriyyət Hökuməti 27 aprel 1920-ci ildə süqut etdiyi üçün Milli Himn müsabiqəsini başa çatdırmaq mümkün olmamışdır. Ona görə də Etem Üngörün “...yarışmada ünlü Azərbaycan bəstəçisi Üzeyir Hacıbəylinin əsəri birinciliyi qazanmışdır (1920)” – mülahizəsi həqiqəti əks etdirmir.

“Azərbaycan Milli Marşı”nın mətnini digər yöndən təhlilə cəlb etsək, şeirin aşıladığı mənanı, məzmunu qabartmalı olsaq, görürük ki, bu müsiqi milli marşdan, istiqlal marşından daha çox hərbi marşın formatına uyğundur:

“Düzülün əsgərlər səfbəsəf.

Giriniz meydana sanki şir,

Dilinizdə olsun bu zikir

Ya Allah, ya Allah, ya Allah!”

Göründüyü kimi marşın sözləri əsgərlərə müraciətlə başlanır, mübarizəyə atılacaq döyüşçüləri ruhlandırmağa, onları düşməndən qorxmamağa, şir kimi meydana girməyə, Allaha sığınmağa çağırışdır. Dünyavi dəyərlərə qapılarını açan,

demokratik düşüncəli Cümhuriyyət qurucuları doğurdanmı əsgəri marşı Xalq Cümhuriyyətinin himni elan etməyə hazırlayırdılar?! Bu suala birmənalı cavab vermək əlbətdə çətinidir...

E.R.Üngörün “Türk Marşları” kitabına daxil etdiyi Üzeyir Hacıbəylinin ikinci əsəri **“Azərbaycan Marşı”** adlanır. Marş çap notu üzəriddə latın əlifbası ilə Osmanlı Türkcəsinə uyğunlaşdırılmış mətndən ibarətdir. “Azərbaycan Marşı”nda “Beste: Üzeyir Hacıbəyli” yazılsa da, sözlərin müəllifinin adı qeyd edilməmişdir. Ehtimal etmək olar ki, Etem Üngör marşın mətnini “İstiqlal uğrunda” (1928) kitabından götürdüyü üçün şairi müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkmişdir. Amma marşın notunun tapılması, əldə edilməsi ən böyük uğur, əsl kəşf, Azərbaycan mədəniyyəti üçün misilsiz töhfədir.

Hiss olunur ki, Etem Ruhi Üngör “Azərbaycan Marşı”nın notu və mətni üzərində düşünmüş, işləmiş və təkmilləşdirmişdir.

Marşın sözləri birmənalı olaraq **Cəmo bəy Cəbrayılbəyliyə** məxsusdur. **“Milli nəğmələr”** (1919) kitabındakı **“Vətən marşı”** İstanbulda nəşr olunan “İstiqlal uğrunda” (1928) şeirlər məcmuəsindəki “Azərbaycan” və “Türk Marşları”ndakı (1965) “Azərbaycan Marşı”nın mətnləri eyni müəllifə məxsusdur. “Vətən Marşı” Cəmo bəy imzası ilə nəşr edilsə də, Türkiyədə yayınlanan son iki kitabda şeirin müəllifi qeyd olunmamışdır. Nədənini düşünmək o qədər də müşkül məsələ deyil.

Etem Üngörün təqdimatında **“Azərbaycan Marşı”**nın mətni belədir:

“AZƏRBAYCAN MARŞI

Azerbaycan Marşı

Beste : Üzeyir Hacıbeyli

21 *S* MAESTRO

A. ZER-BAY-CAN AN A. ZER-BAY-CAN SON EY KAHRAMAN EYLƏRDƏ ŞANLI VƏTƏNİ
SƏN-DƏN ÖTRÜ CƏN VƏR-MƏ-GE CÜMLƏ HƏ-Tİ-RİZ ÜÇ RƏNKLİ BAYRAĞI-BLA MƏSUD YA-ŞA
SƏN-DƏN ÖTRÜ KAN DÖK-MƏ-GE CÜMLƏ HƏ-Tİ-RİZ ÜÇ RƏNKLİ BAYRAĞI-BLA MƏSUD YA-ŞA
SƏN- LƏN- CƏ CƏN KƏR-BAN O-L-DU Sİ-NƏN HƏR RƏ MƏT-SAN Sİ-DU SƏN D- İA-SAN GÜ- L- LİL- TƏN
ƏF- Kİ- NƏN-DƏN ÖTRÜ CƏN HƏ-ŞƏN HƏ-ŞƏN HƏR RƏ MƏT-SAN Sİ-DU SƏN D- İA-SAN GÜ- L- LİL- TƏN
SƏN- LƏN- CƏ CƏN KƏR-BAN O-L-DU Sİ-NƏN HƏR RƏ MƏT-SAN Sİ-DU SƏN D- İA-SAN GÜ- L- LİL- TƏN
HƏ-MƏ-ŞƏ- İBİ MƏ- ZƏT-MƏ- GE BAY- RA- ĞI- BI YÜR- SƏLT- MƏ- GE
CÜMLƏ GƏNCLƏR HƏ-ŞƏN... F- TİR ŞAN- LI VƏ- TƏN ŞAN- LI VƏ- TƏN

Azerbaycan Azerbaycan
Ey kahraman evladın şanlı vatanı
Senden ötrü can verməğe cümle hazırız
Senden ötrü kan dökmeğe cümle kadırız
Üç renkli bayrağınla mesud yaşa
Binlerce can kurban oldu sinen harbe meydan oldu
Hukukundan geçen asker, here bir kahraman oldu
Sen olasan güllistan, sana her dem can kurban
Sana bir çok muhabbet, sinende tutmuş mekân
Namusunu hifsetmeğe, bayrağın yükseltmeğe
Cümle gençler mügtaktır, şanlı vatan şanlı vatan
Azerbaycan Azerbaycan

Azerbaycan, bəstiriyetməsi kəşfətmeden öncəki yıllarda bu marş Azerbaycan Harbiyeli-
da her sətən ötrə bəstəlmədən ötrə söylənmişdir. Əf.
Notası Türkiyə'də ilk dəfə yayımlanmışdır.

Azerbaycan... Azerbaycan!..

Ey kahraman evladın **şanlı** vatanı!

Senden ötrü can verməğe cümle hazırız,

Senden ötrü kan dökmeğe cümle kadırız,

Üç renkli bayrağınla mesud yaşa!

*Binlerle can kurban oldu, sinen harbe meydan oldu,
Hukukundan geçen asker, here bir kahraman oldu.
Sen olasan güliüstan, sana her dem can kurban.
Sana bir çok muhabbet, sinende tutmuş mekan.
Namusunu hifzetmeğe, bayrağını yükseltmeğe,
Cümle gencler müştaktır, şanlı vatan, şanlı vatan
Azerbaycan, Azerbaycan.”*

Şeirin sonunda Etem Üngörün belə bir qeydi var:

“Azerbaycan, hürriyetini kaybetmeden önceki yıllarda bu marş Azerbaycan Harbokulunda (Hərbi məktəbdə) hər sabah derse başlamadan önce söylenmekte idi. Notası Türkiyede ilk defa yayınlanmaktadır.”⁶⁸

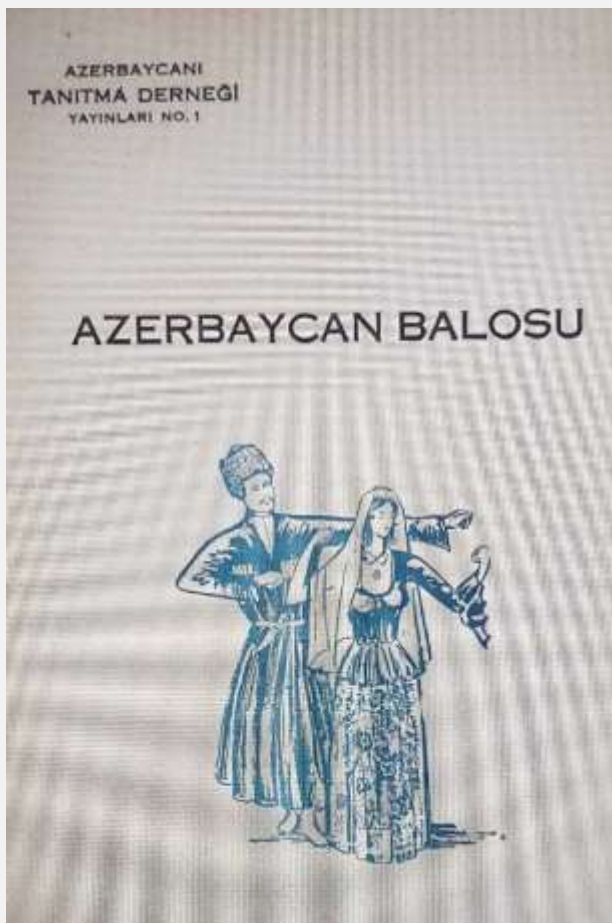
Əvvəlki nəşrlərdən fərqli olaraq Etem Üngör ilk dəfə marşın musiqisinə uyğun gələn və yerinə düşən ikinci misraya “şanlı” sözünü əlavə edərək: “Ey kahraman evladın **şanlı** vatani” yazır. “Sinende tutmuş mekan” misrasında “**m**” əvəzinə “**n**” hərfinin yer alması güman edirəm ki, bilərəkdən yazılmış və orfoqrafik yanlışlığın nəticəsidir.

Etem bəy “...bu marş Azerbaycan Harbokulunda (Hərbi məktəbdə) hər sabah derse başlamadan önce söylenmekte idi” – düşüncəsini vurğulamaqla musiqinin “hərbi marş” olduğuna işarə etmir, hərbi məktəb kimi dövlət qurumunda da hər səhər sevilə-sevilə səsləndirilməsini “Azərbaycan marşı”nın tanınması, yayılması və şöhrət qazanması kimi dəyərləndirir.

---

⁶⁸ Etem Üngör. “Azərbaycan Marşı”. Türk Marşları. Ankara, 1965, səh.194

“Vətənim” (“Azərbaycan marşı”) şeiri gənclərdə vətənpərvərlik hissini qabartmaq, dövlətçilik duyğusunu oyatmaq, “namusunu hifz etmək, bayrağını yüksəltmək” əzmini, iftixarını yaşatmaq, təbliğ etmək üçün yazılmış və Cümhuriyyətin qurulmasının birinci ildönümündə - İstiqlal bayramında Bakıda 30 nəfərlik

uşaqlardan ibarət xor kollektivinin ifasında ilk dəfə nümayiş iştirakçılarına təqdim edilmişdir.

Türkiyədə Cəmo bəyin “Azərbaycan” əsərinin üçüncü nəşrini Ankarada 15 mart 1965-ci ildən fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Tanıtma Dərnəginin təsis etdiyi **“Azərbaycan Balosu”** (Azərbaycan rəqsi) adlı dərgi gerçəkləşdirdi. Jurnalın 19.02.1966-cı il tarixli birinci sayında “Azərbaycan, Azərbaycan” adlı imzasız şeir birinci verilmişdir. Dərgidə Sənan Qarabağlının “Ergenekon” Türküsü”, İsmayıl Zühdi bəyin “Azərbaycan”, Əhməd Cavadın “Milli bayrağımıza”, Hüseyn Cavidin “Marş” (“İblis”dən), Gültəkinin “Sevgili Bakıya”, Almas İldırımın “Türküm”, Əli Taşkəndin “Qurban olduğum” (Azərbaycan istiqlalına), Abay Mirzənin “Yadıma düşdü”, Kərim Yayıcılığın “Göygöl” (Əhməd Cavadın “Göygöl” şeirinə nəzirə), Həmid Sönməzin “Vurğunam Azərbaycanıma”, Şükri Qayanın “Nereliyim ben” adlı vətən, istiqlal, azadlıq mövzulu şeirləri yer almışdır.

“Azərbaycan Balosu” dərgisində verilmiş Əhməd Cavadın “Milli bayrağımıza”, İsmayıl Zühdi bəyin “Azərbaycan” və imzasız “Azərbaycan, Azərbaycan” şeirləri “İstiqlal uğrunda” şeirlər məcmuəsindən olduğu kimi, mətnə əlavə və düzəliş edilmədən götürülmüşdür.

“Azərbaycan Balosu” dərgisində yer alan “Azərbaycan... Azərbaycan” şeirini təqdim edirik:

“AZƏRBAYCAN, AZƏRBAYCAN...

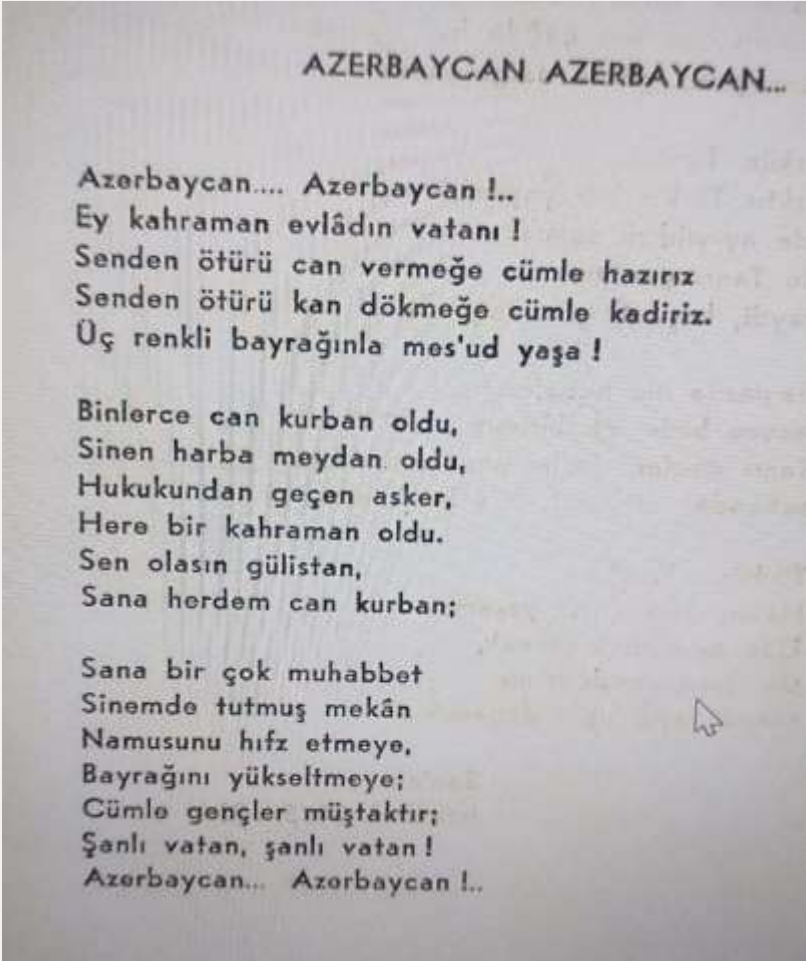
Azərbaycan... Azərbaycan!..

Ey kahraman evladın vatanı!

Senden ötrü can verməğe cümle hazırız,

Senden ötrü kan dökmeğe cümle kadırız,

Üç renkli bayrağınla mesud yaşa!

*Binlerle can kurban oldu,
Sinen harbe meydan oldu,
Hukukundan geçen asker,*

*Here bir kahraman oldu.
Sen olasan gülüstan,
Sana herdem can kurban.
Sana bir çok muhabbet,
Sinemde tutmuş mekan.
Namusunu hıfz etməye,
Bayrağını yükseltməye,
Cümle genclər müştaktır,
Şanlı vatan, şanlı vatan!
Azerbaycan... Azerbaycan!..”⁶⁹*

Araşdırma apardığımız Türkiyə nəşrlərindən (“İstiqlal uğrunda” – 1928, “Türk marşları” – 1965 və “Azerbaycan Balosu” – 1966) bəlli olduğu kimi Cəmo bəyin “Vətənim” şeiri fərqli adlarla (“Azərbaycan”, “Azərbaycan Marşı”, “Azərbaycan... Azərbaycan...”) nəşr edilsə də, imzasız çap olunmuşdur. Əhməd Cavadın həm “İstiqlal uğrunda” məcmuəsində, həm də “Azerbaycan Balosu” dərgisində əsərləri yer alsada, heç kəsin ağına gəlməmişdir ki, “Azərbaycan” (“İstiqlal uğrunda” – 1928), “Azərbaycan Marşı” (“Türk marşları” – 1965) və “Azərbaycan... Azərbaycan...” (“Azerbaycan Balosu” – 1966) şeirinin boş qalmış imza yerində Əhməd Cavadın adını qeyd etsin...

Ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarından başlayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə, fəaliyyətinə, atributlarına maraq artdı. Milli istiqlal dövrümüzün şərəfli tarixini

---

⁶⁹ “Azerbaycan Balosu” dərgisi. “Azərbaycan... Azərbaycan”. Ankara, 19.02.1966, № 1, səh.3

tanınmış, təcrübəli tədqiqatçılar, mütəxəssislərlə yanaşı, sahənin spesifik xüsusiyyətlərini bilməyən, dövrün Azərbaycandilli (ərəb əlifbalı) mətbuatı, arxivi ilə tanış olmayan diletantlar da “tədqiq” etməyə səy göstərdilər.

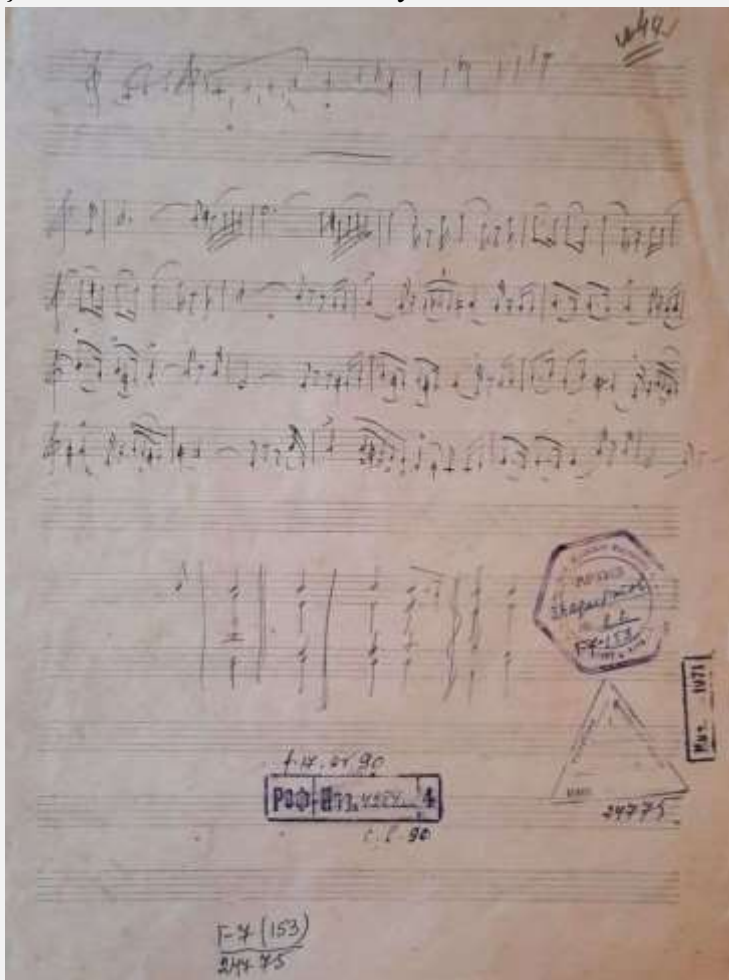
Cümhuriyyət dövrünün cəfəkeş, fədakar tədqiqatçılarında biri, sənətşünas Mövsüm Əliyevin “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 16 oktyabr 1987-ci il tarixli 42-ci sayında dərc etdirdiyi “Üzeyir Hacıbəyovun baletləri” adlı məqaləsində yazır: “1919-cu ilin fevralın 27-də Azərbaycan dilində çıxan “Azərbaycan” qəzetinin 124-cü nömrəsində verilən məlumatda qeyd edilir ki, Üzeyir Hacıbəyli “Azərbaycan” və “Dağıstan” baletlərini yazmaqdadır... o, 1918-ci ilin sentyabrından 1920-ci il aprelin 28-dək Azərbaycan burjuva respublikasının rəsmi orqanı olan “Azərbaycan” qəzetinin (Azərbaycan dilində) redaktoru işləmişdir. Həmin illərdə də bəstəkarlıq fəaliyyətini davam etdirən Ü.Hacıbəyov “Milli Azərbaycan marşı” və “Azərbaycan marşı” əsərlərini bəstələmişdir.”⁷⁰

Öncə onu vurğulayaq ki, həqiqətən qeyd olunan mənbədə Üzeyir Hacıbəylinin “Azərbaycan” və “Dağıstan” baletlərini yazdığı bildirilir və “Hər iki oyunun Hacıbəyli bəradərləri (qardaşları-A.R.) müdiriyyəti tərəfindən səhnə üçün hazırlanmaqda” olduğu diqqətə çatdırılır. M.Əliyevin yığcam təqdimatından belə də anlamaq olar ki, adları çəkilən baletlərlə marşların sıx əlaqəsi var. Reallıq ondan ibarətdir ki, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən

---

⁷⁰ Mövsüm Əliyev. “Üzeyir Hacıbəyovun baletləri.” Bakı, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1987-ci il, 16 oktyabr, №42

Ü.Hacıbəylinin “Azərbaycan” və “Dağıstan” baletləri mətnsizdir və burada “Milli Azərbaycan marşı” və “Azərbaycan marşı” əsərlərinin sözləri verilməyib.

İkincisi isə Üzeyir Hacıbəyli “Azərbaycan” qəzetinin “1918-ci ilin sentyabrından” deyil, 1919-cu il yanvar ayının 16-dan, qəzetin 89-cu sayından müvəqqəti müdir vəzifəsində

fəaliyyətə başlamışdır. M.Əliyevin Azərbaycan Cümhuriyyətini “burjua respublikası” adlandırması sovet rejiminin terminologiyasından qaynaqlandığı üçün başadüşüləndir.

Məqalə müəllifi baletlərin mühafizə olunduğu məkan haqqında qeyd edir ki, “Azərbaycan” baletinin not yazısı AMEA Əlyazmalar İnstitutunda, “Dağıstan” baletinin not yazısı isə Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyində saxlanılır.

Əməkdar mədəniyyət işçisi, tarix elmləri namizədi Qubad Qasimov sənətsünas Mövsüm Əliyevin məqaləsinə tezliklə reaksiya verir. O, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti (1987, 27 noyabr, №48) redaksiyanın poçtuna ünvanladığı müraciətində qeyd edir ki, “Ü.Hacıbəyovun “Azərbaycan” xoreoqrafik miniatürünü... Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinə mən vermişəm “Dağıstan” balet miniatürünü isə Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyi tərəfindən mərhum dirijor Əşrəf Həsənovdan alınmasında şəxsən iştirak etmişəm.”⁷¹

Qubad Qasimov “Azərbaycan” xoreoqrafik miniatüründən 2 səhifəni nümunə olaraq qəzetdə dərc etdirmişdir.

Beləliklə, Mövsüm Əliyevin və Qubad Qasimovun yazılarından bəlli olur ki, dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəylinin “Milli Azərbaycan marşı” və “Azərbaycan marşı” əsərləri Cümhuriyyətin süqutundan sonra da etibarlı şəkildə mühafizə olunmuş, bəstəkarın vəfat etməsinə baxmayaraq onun miniatür

---

⁷¹ Qubad Qasimov. “Redaksiyanın poçtundan”. Bakı, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1987-ci il, 27 noyabr, №48

baletlərinin not yazıları mötəbər arxivə və muzeyə təhvil verilmişdir. Şübhəsiz ki, Etem Üngör “Türk Marşları” kitabına bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin “Azərbaycan Milli Marşı”nı və “Azərbaycan Marşı”nı daxil edərək müəllifin not yazılarının surətini əldə edərək marşların çap nüsxələrini hazırlamışdır.

Sənətsünas Mövsüm Əliyev Cümhuriyyət dövrü ilə əlaqədar tədqiqatlarını üfüqi və şaquli istiqamətlərdə genişləndirərək eyni mövzuya 3 ildən sonra yenidən qayıtmışdır. 1990-cı ilin aprel ayında “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc etdirdiyi “Tarixin “ağ səhifələri” adlı məqaləsində Üzeyir Hacıbəylinin marşları ilə bağlı öncəki araşdırmalarına sovet dönəmində ilk dəfə olaraq müəyyən aydınlıq gətirərək fikrini daha da konkret ifadə etmişdir. Tədqiqatçı-alim yazır: “Bildiyimiz kimi, 1918-1920-ci illərdə qısa ömür sürmüş Azərbaycan istiqlal dövründə böyük bəstəkarımız birpərdəli “Azərbaycan” və “Dağıstan” baletlərini yazmış... həmin illərdə bəstəkarlıq fəaliyyətini davam etdirən *Ü.Hacıbəyov “Milli Azərbaycan marşı” (sözləri Əhməd Cavadındır) və “Azərbaycan marşı” (sözləri Cəmo Cəbrayılbəylinindir)* əsərlərini bəstələmişdir. O, 1920-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan Demokratik Respublikasının dövlət himni üçün elan olunmuş müsabiqədə birinci mükafatı almışdır. *Azərbaycan Respublikasının dövlət himni (sözləri Əlabbas Müznibindir)* İstiqlal dövründə təntənəli surətdə səsləndirilmişdir.”⁷²

---

⁷² Mövsüm Əliyev. “Tarixin “ağ səhifələri”. Bakı, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1990-cı il, 20 aprel, №14

Mövsüm Əliyev 70 illik sovet rejimi dövründə Üzeyir Hacıbəylinin “Azərbaycan marşı”nın, yəni “Milli Nəğmələr” (1919) kitabındakı “Vətən marşı”nın sözlərinin Cəmo Cəbrayılbəyliyə məxsus olduğunu mətbuat vasitəsilə ilk dəfə bəyan etmişdir. O, “Milli Azərbaycan marşı”nın sözlərini Əhməd Cavadı aid etdiyi halda, Azərbaycan Respublikasının dövlət himninin sözlərini Əlabbas Müznibin yazdığı qənaətinədir. Təbii ki, Mövsüm Əliyevin “O, (Üzeyir Hacıbəyli-A.R.) 1920-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan Demokratik Respublikasının dövlət himni üçün elan olunmuş müsabiqədə birinci mükafat almışdır” mülahizəsinə bu yazının müəllifi şərik çıxmır. Çünki, onun Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər Kabinetinin 1920-ci il 30 yanvar tarixli qərarından və himn üçün müsabiqənin müddətinin 1 may tarixinədək uzadılmasından məlumatsızlığı bəlli olur.

M.Əliyevin “Milli Azərbaycan marşı”nın sözlərini Əhməd Cavadın, Azərbaycan Respublikasının dövlət himninin sözlərini Əlabbas Müznibin yazdığını bildiren mülahizələri suallar doğurur və bu məsələləri araşdırmaq bizim mövzumuzdan kənara çıxdığı üçün gələcək tədqiqatçıların ixtiyarına buraxırıq.

Azərbaycanın dövlət himni kimi sonralar təsdiqlənən, musiqisi Üzeyir Hacıbəyliyə, sözləri Cəmo bəy Cəbrayılbəyliyə məxsus olan “Azərbaycan marşı” ilk dəfə doğma vətəninə tanınmış bəstəkar Aydın Əzimovun aranjimanında 1989-cu il 17 noyabr tarixində, “Milli Dirçəliş günü”nün bir illiyi münasibətilə Bakının Azadlıq meydanında keçirilən mitinqdə Milli azadlıq hərəkatının fəallarından biri – xalq şairi Vaqif

Səmədoğlunun təqdimatı ilə izdiham qarşısında səsləndirilmişdir. Yüz minlərlə insan birlik rəmzi olan yumruğunu yuxarı qaldıraraq “Azərbaycan marşı”nı xor və simfonik orkestrin ifasında əzəmətli, ecazkar, qəlbləri rıqqətə gətirən musiqisini sayğı duruşu ilə dinləmişdir. Bu tarixdən sonra “Azərbaycan marşı” Dövlət Radiosu və Televiziyası vasitəsilə hər gün himn əvəzi olaraq bütün dünyaya yayınlanmışdır. Az vaxt içərisində bu marş xalq arasında sevilmiş və məşhurlaşmışdır. “Azərbaycan marşı”nın bəstəkarı birmənalı olaraq Üzeyir bəy Hacıbəyli qəbul edildiyi halda, sözlərin müəllifi haqqında bunu söyləmək çətin olmuşdur... Bu çətinliyin səbəbləri onunla bağlıdır ki, “Azərbaycan marşı”nın (“Vətən marşı”nın) Türkiyədə nəşr edilən mənbələrində şeirin müəllifinin adı qeyd edilməmişdir. Nəticədə, araşdırma aparmaq, faktlara, sənədlərə istinad etməklə mətn müəllifini müəyyənləşdirmək əvəzinə bəzi aydınlarımızın “Nə fərqi var ki...?!” prinsipinə söykənərək çox mühüm və məsul məsələyə qeyri-ciddi yanaşmasının nəticəsi olaraq ciddi yanlışlığa yol verilmiş, himnin sözlərinin əsl, həqiqi müəllifi “unudularaq”, digər görkəmli istiqlal şairinin adı onun əvəzinə qeyd edilmişdir...

“Azərbaycan marşı”nı Azərbaycana ilk dəfə kim və necə gətirmiş? Yanlışlığın kökü və səbəbləri haradan qaynaqlanır?

2011-ci ilin fevral ayında “Bakı xəbər” qəzetinin əməkdaşı İradə Sarıyeva mənə müraciət edərək Azərbaycan dövlət himninin mətn müəllifi haqqında mətbuatda gedən mübahisələrə münasibət bildirməyi xahiş etmişdir. Müsahibəmdə bildirmişdim ki, himnin sözlərinin Əhməd Cavada aid edilməsi yetərinə əsaslandırılmayıb, “Cəmo bəy” imzasının ona

məxsusluğu şübhə doğurur və istiqlal şairinin 1919-cu ildə nəşr edilən “Dalğa” kitabında indiki himnimizin mətni daxil edilməyib. Müsahibənin sonunda isə İradə xanıma tövsiyə etmişdim ki, xalq şairi Vaqif Səmədoğlu ilə görüşün, o himnin sözlərinin Əhməd Cavada məxsus olduğunu necə, hansı arqumentə güvənərək əsaslandırır?

Qəzetin növbəti sayında İradə Sarıyeva “Məşhur himnimizin müəllifi ilə bağlı AMEA aliminin tam yeni fikrinə reaksiya verildi” adlı yazısında vurğulayırdı: “Xatırladaq ki, qəzetimizin ötən sayına açıqlamasında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi, filologiya elmləri namizədi Asif Rüstəmli himnimizin sözlərinin Əhməd Cavada aid olmadığını bildirmişdi. A.Rüstəmlinin sözlərinə görə Ə.Cavadın müəllif kimi qəbul edilməsi heç bir faktla əsaslandırılmayıb. Üstəlik Ə.Cavadın o dövrdə nəşr olunan heç bir kitabında himnin mətni olmayıb.”⁷³

İ.Sarıyeva ilə müsahibəmdən sonra həqiqətən müxtəlif qəzet və saytlardan reaksiyalar gəldi. Ən birincisi sabiq millət vəkili, xalq şairi Vaqif Səmədoğlunun fikirləri maraqlı idi. Qəzetin mövqeyinə əsasən “bu məsələyə V.Səmədoğlu aydınlıq gətirdi. O, (V.Səmədoğlu-A.R.) bildirdi ki, bu, əsaslandırılmış şəkildə olub: “İndi hər kəs bir söz danışır (hörmətli V.Səmədoğlu “hər kəs” deyəndə şübhəsiz ki, ilk növbədə məni nəzərdə tuturdu-A.R.). Biri deyir, sözləri Cəmo bəy yazıb,

---

⁷³ İradə Sarıyeva. “Məşhur himnimizin müəllifi ilə bağlı AMEA aliminin tam yeni fikrinə reaksiya verildi”. Bakı xəbər” qəzeti, 2011, 24 fevral, s.15

başqa birisi deyir Əhməd Cavad yazıb. Hətta mətni Üzeyir bəyin özünün də yazdığını deyənlər var. Mən də fikrimi bildirim. 1968-ci ildə Maestro Niyazi Türkiyədən “Azərbaycan” adlı jurnal gətirmişdi. Mənə zəng vurub bu barədə danışdı və görüşdük, o həmin dərgini mənə verdi. Bu jurnal bütövlükdə Mustafa Kamal Atatürkün vəfatının ildönümünə həsr olunmuşdur. O mərasimdə çıxış edənlər sırasında Mustafa Vəkilov da var idi. “Azərbaycan marşı”ndan danışmışdı və jurnalın əvvəlində indiki himnimizin sözləri və notu çap olunmuşdu. Onun bəstəkarı kimi Üzeyir Hacıbəyovun, mətn müəllifi kimi isə Əhməd Cavadın adı qeyd olunub. Mən o vaxt həm o mətni köçürdüm, həm də notu. Sonra jurnalı Niyazinin özünə qaytardım. Uzun müddət sonra notu Aydın Əzimova verdim, o musiqinin üstündə işlədi...

Bilirsiniz, Meydan hərəkatı dövründə, əvvəllər mitinqlərdə Üzeyir Hacıbəyovun “Koroğlu” operasından “Uvertüra” səsləndirilirdi. Aydın Əzimov o vaxtkı “Azərbaycan marşı”nı işləyəndən sonra o səsləndirilməyə başladı. Milli Məclis qəbul edəndə o artıq məşhur idi. Hər kəs də mətn müəllifinin, “Azərbaycan” jurnalında qeyd edildiyi kimi, Əhməd Cavad olduğunu bilirdi. Düşünürəm ki, bunu problem etməyə dəyməz. Kimin üçün maraqlıdırsa (Düşünürəm ki, bu işarə də ilk növbədə mənə şamil olunur-A.R.) buyurub araşdırsın, müəllifin kimliyini təsdiqləsin.”⁷⁴

---

⁷⁴ İradə Sarıyeva. “Məşhur himnimizin müəllifi ilə bağlı AMEA aliminin tam yeni fikrinə reaksiya verildi”. Bakı xəbər” qəzeti, 2011, 24 fevral, s.15

İlk növbədə bugünkü Dövlət Himnimizin mətninin və notunun üzə çıxarılmasında, Azərbaycana gətirilməsində, işlə-nib hazırlanmasında, yayınlanmasında və milyonların sevgisini qazanmasında müstəsna xidmətləri olan böyük aydınlarımızdan Maestro Niyazinin və xalq şairi Vaqif Səmədoğlunun ruhları şad olsun, adları qarşısında ehtiramımızı bildiririk. Görkəmli bəstəkarımız, hörmətli Aydın Əzimova isə möhkəm cansağlığı və yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

Xalq şairi Vaqif Səmədoğlunun ötən əsrin 60-80-ci illərinə aid xatirələri dəqiq olmasa da çox dəyərlidir. Güman edirik ki, o vaxt diqqət və həssaslıq göstərilib “Azərbaycan marşı” (“Vətən marşı”) dövrüyəyə gətirilməsəydi, bu gün dövlət himnimizin musiqisi və mətni tam fərqli ola bilərdi. Maestro Niyazi, xalq şairi Vaqif Səmədoğlu və bəstəkar Aydın Əzimov tandeminin bu baxımdan xidmətləri misilsiz və unudulmazdır.

Keçək xalq şairinin incələmələrinə: 1. “1968-ci ildə Maestro Niyazi Türkiyədən “Azərbaycan” adlı jurnal gətirmişdi. Mənə zəng vurub bu barədə danışdı və görüşdük, o həmin dərgini mənə verdi. Bu jurnal bütövlükdə Mustafa Kamal Atatürkün vəfatının ildönümünə həsr olunmuşdur. O mərasimdə çıxış edənlər sırasında Mustafa Vəkilov da var idi.

“Azərbaycan marşı”ndan danışmışdı və jurnalın əvvəlində indiki himnimizin sözləri və notu çap olunmuşdu. Onun bəstəkarı kimi Üzeyir Hacıbəyovun, mətn müəllifi kimi isə Əhməd Cavadın adı qeyd olunub.”⁷⁵

---

⁷⁵ İradə Sarıyeva. “Məşhur himnimizin müəllifi ilə bağlı AMEA aliminin tam yeni fikrinə reaksiya verildi”. Bakı xəbər” qəzeti, 2011, 24 fevral, s.15

Ankaradakı Azərbaycan Kültür Dərnəyində çalışan dostlar ilə uzun müddət “Azərbaycan” jurnalını vurğulanan sayını axtarsaq da təəssüf ki, araşdırmalar nəticəsiz sonuclanmışdır. Tam məsuliyyətlə diqqətə çatdırmaq istəyirəm ki, “Azərbaycan” dərgisinin 1952-1995-cı illərdə yayımlanan saylarında “Azərbaycan marşı” və Mustafa Vəkiloğlunun (Mustafa bəy Türkiyədə “Vəkiloğlu” soyadı ilə tanınırdı-A.R.) Mustafa Kamal Atatürkün vəfatı münasibətilə çıxışı yer almamışdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan” dərgisinin 1952-ci il 1 noyabr tarixli 8-ci sayında nəşr etdirdiyi “Büyük Kompozitör Hacıbəyli Üzeyir” adlı məqaləsində də (Bu məqalə eyni dərginin 1985-ci il 223-cü və 1998-ci il 324-cü saylarında da yayımlanmışdır-A.R) Cümhuriyyətin himni və “Azərbaycan marşı” haqqında məsələyə toxunulmamışdır.

Vaqif Səmədoğlunun “...jurnalın əvvəlində indiki himnimizin sözləri və notu çap olunmuşdu” fikirləri “Azərbaycan” dərgisinə aid deyil, bu informasiya yalnız Etem Üngörün “Türk marşları” (1965, s.194) kitabına uyğun gəlir. Aradan uzun illərin keçməsi səbəbindən görünür xalq şairimiz “Azərbaycan” dərgisi ilə Etem Üngörün “Türk marşları” kitabını dəyişik salmışdır.

Vaqif Səmədoğlunun fikrinin digər hissəsində deyilir: “Onun (“Azərbaycan marşı”nın-A.R.) bəstəkarı kimi Üzeyir Hacıbəyovun, mətn müəllifi kimi isə Əhməd Cavadın adı qeyd olunub”. Burada da fikrin birinci hissəsi doğru, ikinci hissəsi isə yanlışdır: “beste Hacıbəyli Üzeyir” yazılsa da, “mətn müəllifi kimi Əhməd Cavadın adı qeyd olun”mayıb.

Əhməd Cavad xüsusilə 1920-1992-ci illərdə Türkiyə mətbuatında ən çox çap olunan, tanınan və sevilən şairlərimizdəndir. Onun yalnız “Azərbaycan” dərgisində “Neden Yarandı” (1.05.1952 - sayı.2. səh.14), “Kalk” (1956 - sayı. 46-47. səh.19), “Sen Ağlama” (1956 - sayı. 49 - səh.8), “Milli Bayrağımıza” (1956 - sayı. 50-51 - səh. 6), “Bir Gül Ektim” (1956 - sayı. 52-53 - səh.13), “Bismillah” (1973 - sayı. 207. səh.14) və b. şeirləri, ona həsr edilən nəzirələr çap olunmuş, dəyərli şair Servet Gürcanın tərtibində 1990-cı ildə Ankarada, “Göktuğ” nəşriyyatında Əhməd Cavadın “Çırpınırdı Qara dəniz” kitabı nəşr edilmişdir. Türkiyədə 1992-ci ilə qədər çıxan elə bir kitab, məcmuə və dərgi yoxdur ki, orada “Vətən marşı” (“Azərbaycan marşı”) Əhməd Cavad imzası ilə çap olunsun.

İlk dəfə 1992-ci ildən sonra Prof.Dr. Əli Saləddinin tərtibində Əhməd Cavadın kitablarında şairə məxsus olmayan “şeirlərin” sayı çoxaldılmışdır. Hacı Kərim Sanılının “Azərbaycan” (1919), Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin “Vətən marşı” (1919), Cəfər Cabbarlının “Olsun qoy” (1923) şeirləri indiyədək heç bir əsas, fakt, arqument olmadan Əhməd Cavadın kitablarına, seçilmiş əsərlərinə daxil edilmişdir.

2. Xalq şairi Vaqif Səmədoğlu mü sahibəsində ikinci məqama da diqqəti yönəltdi: “Bu jurnal (Ankarada çıxan “Azərbaycan” dərgisi nəzərdə tutulur-A.R.) bütövlükdə Mustafa Kamal Atatürkün vəfatının ildönümünə həsr olunmuşdur. O mərasimdə çıxış edənlər sırasında Mustafa Vəkilov da var idi. “Azərbaycan marşı”ndan danışmışdı...”

Türkiyə mətbuatında V.Səmədoğlunun bu mülahizəsi üzrə uzun müddət axtarışlar aparılmış və müəyyən nəticələr əldə

edilmişdir. Bəlli olmuşdur ki, həqiqətən Mustafa Kamal Atatürkün vəfatının ildönümünə həsr edilmiş mərasimdə Mustafa Vəkiloğlu çıxış etmişdir. Amma vurğulanan dərgi “Azərbaycan” yox, **“Mücahit”** adlanır (Bu dərginin tam elektron vesiyası bizdə var-A.R.).

<i>Mücahit</i>	
AYLIK İCTİMAİ FİKİR MECMUASI	
YIL: 8	Cilt: V — Sayı: 55 - 56
	Mart - Nisan 1963
İÇİNDEKİLER	
Türkiye Cumhuriyetinin Yıl Dönümü	Cengiz GÖRGÜL
Büyük Atatürk	Mustafa VEKİLOĞLU
Türk Azadlığı	Cabbar ERTÜRK
Hüdaşerifin Dili	Murad TUREK
Bulgaristan'daki Afrikalı Öğrenciler	M. V.
Düşüncüm Ki (Şiir)	H. CAVID
Boşun-Büyük Memişim (Şiir)	Hamit DÖNMEZ
Ankara'da 27 Nisan Töreni	Ömer KARASLAN
Unuttuğumuz İnsanlar	Yavuz Bülent BAKİLER
Sevda Ayda Azerbaycan Salmeninde	N. H.
Sevda Aydan'a (Şiir)	Tevfik BAYRAM
Azerbaycan'ın Yan Günü	Galiş ERDEM
Cavida Sənə Anlayış	M. H. TÜRKÜKÜL
Haberler	★

Fiyatı: 200 Kır.
Baskı ve Dizi KARDEŞ MATBAASI
ANKARA — 1963

“Mücahit” dərgisi (Aylıq ictimai fikir məcmuəsi. 8-ci il. Sayı 55-56. Mart – Nisan (aprel) 1963). Bu sayda Hüseyn Cavidin “Düşündüm ki” (“Azər” poemasından), Tofiq Bayramın

“Sevda Aydana”, Yavuz Bülent Bakülerin “Unutduğumuz insanlar” şeirləri verilmiş, bir sıra maraqlı yazılarla yanaşı məcmuə Cümhuriyyətin sabiq daxili işlər naziri Mustafa Vəkil-oğlunun Qazi Mustafa Kamalın ölümünün 25-ci ildönümü münasibətilə yazdığı “Böyük Atatürk” məqaləsi ilə açılır.

Məqalədə müəllif Azərbaycan xalqının Atatürkə hər zaman ümidlər bəslədiyini dilə gətirir, vəfat etdiyi gün Xosrov bəy ilə birlikdə Azərbaycan adından güllərdən ibarət çələng (əklil) hazırladıb matəm kortecinə qoşulduqlarını qeyd etmiş, Atatürkün beynəlxalq aləmdə müdrik siyasətinə yüksək dəyər vermişdir. Mustafa Vəkiloğlu bu məqaləsində V.Səmədoğlunun qeyd etdiyi kimi “Azərbaycan marşı”ndan danış”mamışdır.

“**Mücahit**” dərgisinin 55-56-cı birləşmiş sayının 9-cu səhifəsindən başlayaraq Xalq Cümhuriyyətinin süqutunun 43-cü ildönümü münasibətilə “Ankarada 27 Nisan Töreni” adlı mərasim “Türk Ocağında” keçirilmiş, ilk çıxışçı Mustafa

Vəkiloğlu, ondan sonra isə Osman Qocaoğlu, Dr.Fəthi Tofiqoğlu, M.Zihni Hızal, Şükrü Böyükxan, Kamal Karan, Qalib Ərdəm, Mustafa Qayabəy, Taki Aran, Zəki Sofuoğlu, Əli Daşkənd, İhsan Kabadayı, Hüsni Dikeçligil, Yavuz Bülənd Bakülər, Cəmil Doğan, Ülkü Aran, Müzəffər Özdağ, Tofiq Dalğinc və b. hadisəyə münasibət bildirmişdir. Mustafa Vəkiloğlunun şəkli də çap olmuş bu çıxışında “Azərbaycan marşı”-nın adı çəkilməmiş, himn mövzusunda toxunulmamışdır.

“Mücahit”in bu sayında “Sevda Aydan Azərbaycan səhnəsində” adlı maraqlı məqalə, Ankara Dövlət Operası sənətçilərindən soprano səsli Sevda Aydan 1962-ci ilin oktyabr ayında 6 gün Azərbaycanda olmuş, Dövlət Opera və Balet Teatrında konsert vermişdir. Jurnal Sevda Aydanın uğurlu Bakı səfəri haqqında geniş məlumat və onun Maesrto Niyazi, Əfrasiyab Bədəlbəyli, Şəmsi Bədəlbəyli və Tofiq Bayramla birlikdə şəkillərini dərc etmişdir.

“Sevda Aydan Azərbaycan səhnəsində” adlı məqalədə yazılır: “Sevda xanım dostluqlarından çox məmnun qaldığını söylədiyi digər bir çox sənətçi ilə və bu arada Niyazi və Şəmsi Bədəlbəyli ilə danışaraq arkadaşlıq etmişdir. Sevda Aydanın operalarını yönetemedigi (rejissorluq etmədiyi-A.R.) üçün üzüldüyünü bildiren Maestro Niyazi kendi idarəsində (öz rəhbərliyi ilə) ayrı bir konsert verilməsi təklifini irəli sürmüşsə də, nə yazıq ki, bu istək gerçəkləşməmişdir.”⁷⁶

---

⁷⁶ N.H. “Sevda Aydan Azərbaycan səhnəsində”. Ankara. “Mücahid” dərgisi, Sayı 55-56. Mart – Nisan (aprel) 1963

Xalq şairi Vaqif Səmədoğlu “Bakı Xəbər” qəzetinə müsahibəsində ondan başlamışdır ki: “1968-ci ildə Maestro Niyazi Türkiyədən “Azərbaycan” adlı jurnal gətirmişdi. Mənə zəng vurub bu barədə danışdı...” Maestro Niyazinin Türkiyədən gətirdiyi və Vaqif müəllimin vurğuladığı jurnal “Azərbaycan” olmayıb. Maestro Türkiyədən Etem Üngörün “Türk Marşlar” (1965) kitabını və “Mücahit” məcmuəsini gətirmişdir. Türkiyəli dostlarından bu iki hədiyyə Niyazi üçün çox qiymətli idi. “Türk Marşlar”ında, doğma əmisi, dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin “Azərbaycan Milli Marşı” və “Azərbaycan Marşı” əsərləri yer almışdır. “Mücahid” məcmuəsində isə onun Sevda Aydanla görüşləri və şəkilləri verilmişdir. Azərbaycanla Türkiyə arasında birbaşa təmasların olmadığı illərdə 4-5 il əvvəl nəşr edilmiş kitab və jurnalın Niyazi Zülfüqar oğlu Hacıbəyliyə ilk dəfə hədiyyə edilməsi onu sözün yaxşı mənasında həyəcanlandırmış və çox sevindirmişdir.

Maestro Niyazi Türkiyədən qayıtdıqdan sonra niyə məhz Vaqif Səmədoğluna zəng etmiş və bu barədə məhz onunla görüşüb danışmaq qərarına gəlmişdir?!

Bu məsələdə iki məqamı unutmaq olmaz: 1. “Mücahit” məcmuəsində məqalələri, çıxışları və şəkilləri verilən, Cümhuriyyətin sabiq daxili işlər naziri Mustafa Nadir ağa oğlu Vəkilov (Vəkiloğlu) Səməd Vurğun və Vaqif Səməd oğlu Vəkilovların nəslindən idi. Bu barədə “Vəkiloğulları” (2016) adlı kitabında İsmayıl Umudlu yazır: “...1938-ci ildə Atatürk vəfat edəndə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Mustafa bəy Polşadan Ankaraya gəlirlər. Sovetlərlə münasibəti pisləşdirməməkdən ötrü Türkiyə rəsmləri dəfn mərasimində Rəsulzadədən çıxış

etməməsini rica edirlər. Rəsulzadə bundan inciyir və qayıdıb gedir. İnadkar Mustafa bəy qalır. Hamının etirafınca həmin mərasimdə ən məzmunlu çıxışı Mustafa bəy edir və ən gözəl əklil də onun Azərbaycanlılar adından qoyduğu əklil idi... (Çox sonralar dirijor Niyazi həmin nitqin dərc edildiyi jurnalı gizlicə Bakıya gətirib Vaqif Səmədoğluya verir. Vaqif onu Fəxri əmisinə aparır. Fəxri Vəkilov (Fəxri Məmmədrza oğlu Vəkilov 1963–1970-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının səhiyyə naziri vəzifəsində işləmişdir-A.R.) onillər keçəndən sonra sevimli əmisi oğlundan gələn bu xəbər işartısını oxuyub bərk mütəəssir olaraq ağlayır və Vaqifə yaxşı bir qonaqlıq verərək, cibinə də 100 manat xərclik qoyur – bunu rəhmətlik Vaqif Səmədoğlu özü mənə danışmışdı).⁷⁷

Bir da qeyd edək ki, Mustafa Vəkiloğlunun Atatürkün dəfn mərasimində çıxış etdiyi barədə “Mücahit” (1963) məcmuəsinədəki “Böyük Atatürk” məqaləsində məlumat verilməmişdir.

İkinci məqam ondan ibarətdir ki, Vaqif Səmədoğlu milli ruhlu şair, azadfikirli ziyalı və Cümhuriyyət dövrünə rəğbət bəsləyən, ən yaxın qohumlarının repressiya olunduğu sovet rejiminə münasibəti birmənalı olmayan parlaq sima idi. Sovet rejiminin repressiyalardan sıyrılmış dövründə ona etibar etmək olardı. Həm də Vaqif Səmədoğlu musiqiçi idi, notu mükəmməl bilirdi. Uzun illər keçdikdən sonra Vaqif müəllimin jurnal adlarını dəyişik salması təbiidir, burada təəccüblü bir şey yoxdur. Amma, “Azərbaycan marşı”nda mətn müəllifinin

---

⁷⁷ İsmayıl Umudlu. Vəkiloğulları. Apostroff MMC, Bakı, 2016, səh. 380 (584).

Əhməd Cavad olduğunu niyə xüsusi vurğulamışdır?! Əslində isə onun tanış olduğu hər iki mənbədə Ə.Cavadın adı yox idi...

Maraqlıdır ki, professor Teymur Əhmədovun baş redaktor olduğu “Vətən səsi” qəzetinin 1990-cı il 23 may tarixli 5-ci sayı

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 72-ci ildönümünə həsr olunmuş, qəzetin 2-ci səhifəsində “Azərbaycan marşı”nın not yazısı (“Beste: Üzeyir Hacıbəyli” sözləri aydın görünür-A.R.) və “Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Himni” sərlöv-həsi ilə “Azərbaycan marşı”nın (“Vətən marşı”nın) tam mətni dərc edilmişdir. Burada da not və mətnin surəti Etem Üngörün “Türk Marşları” (1965) kitabından götürülmüş, şeirin müəllifi göstərilməmişdir. “Vətən səsi” qəzeti əsas olmadığına görə, himnin sözlərinin müəllifi yerinə “hamının bildiyi adı” populizmə uymadan, həm də doğru olaraq yazmamışdır.

“Odlar yurdu” qəzeti 1990-cı il iyun tarixli 11-ci sayında “ADR: Gerb, Himn” adlı sənətsünas Mövsüm Əliyevin məqaləsini dərc etmişdi. Müəllif bu yazısında fərqli versiyalar irəli sürüb. Əsas məqamları diqqətə çatdırmaq üçün məqaləyə istinad etmək zərurəti var: “Bu günlərdə 28 may ilə əlaqədar bir sıra qəzetlərdə ADR-in dövlət gerbinin təsvirini çap etmişlər. Ancaq təəssüf ki, Dövlət Himni barəsində dolaşıqlığa yol verilir. “Vətən səsi” qəzeti (№ 5. 23.V.1990) Hacıbəyovun “Azərbaycan marşı”nı oxuculara dövlət himni kimi təqdim etmişdir...

Ötən ilin payızında Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin təşəbbüsü ilə “Milli Azərbaycan Marşı” Respublika radio və televiziyası xorunun ifasında lentə alındı və hökumət evinin qarşısındakı meydanda bir milyona yaxın adamın iştirak etdiyi mitinqdə

xalqa çatdırıldı. Qeyd edildi ki, marşın mətninin müəllifi milli şairimiz Əhməd Cavaddır. Mən “İstiqlal uğrunda şeirlər” (İstambul, 1928) kitabında Əhməd Cavadın həmin şeirinə rast gəldim. “Azərbaycan marşı”nın müəllifi isə 1919-cu ildə Bakıda çap olunmuş “Milli nəğmələr” kitabında (tərtibçisi və nəşiri Mirzəzadədir) üzə çıxdı. Həmin kitabın 2-ci səhifəsində (Əslində 22-ci səhifəsində-A.R.) “Azərbaycan marşı”nın sözləri verilmiş və altında qeyd olunmuşdur ki, müəllif Cəmo bəydir. Qulam Məmmədlinin “İmzalar” (Bakı, 1977) kitabına əsasən düşünmək olar ki, bu Cəmo bəy Cəbrayılbəylidir... Ü.Hacıbəyov həmin marşlarla yanaşı ADR-in dövlət himnini də bəstələmişdir. Sözlərin müəllifi Əlabbas Müznibdir. Şeir ilk dəfə “Övraqi-nəfisə” jurnalında (№5, 1919) şap olunmuş və həmin ildə Abdulla Şaiqin tərtib etdiyi “Türk şələngi” kitabına salınmışdır... 70 ildən bəri susdurulmuş ADR himni ikinci dəfə təvəllüd tapmışdır. Onu ifaya istedadlı bəstəkar Aydın Əzimov və Zərifə İsmayılova hazırlamışlar.”⁷⁸

M.Əliyevin bu mülahizələrində bir neçə məqama aydınlıq gətirməyə ehtiyac duyulur. Öncə qeyd edək ki, Mövsüm müəllim Cümhuriyyət dövrü və şəxsiyyətləri haqqında ən geniş məlimata malik nadir ziyayılarımızdan biri olub. Amma təəssüf ki, bu məlumatların müəyyən qismi şifahi informasiyalara əsaslanır və mötəbər sənədlərlə təsdiqini tapmır.

Birincisi, Mövsüm müəllim “Azərbaycan Marşı” ilə “Azərbaycan Milli Marşı”nı bəzən dəyişik salır. Bəstəkar Aydın

---

⁷⁸ Mövsüm Əliyev. ADR: Gerb, Himn. “Odlar Yurdu” qəzeti, 1990, iyun, № 11(466).

Əzimov və dirijor-xormeyster Zərifə İsmayılovanın xor, simfonik orkestr üçün hazırladığı əsər “Azərbaycan Marşı”dır. Bakının Azadlıq meydanında 17 noyabr 1989-cu ildə bir milyonluq mitinq iştirakçıları qarşısında məhz “Azərbaycan Marşı” səsləndirilmişdir (Həmin tarixi hadisənin videosu “Azərbaycan himni Bakıda ilk dəfə” adı ilə “YouTube”də indi də saxlanılır-A.R.). Dövrün milli azadlıq hərəkatının öncülərindən Əbülfəz Elçibəy, Xəlil Rza, Sabir Rüstəmxanlı, Tağı Xalisbəyli, Etibar Məmmədov, Nemət Pənahlı və b. iştirak etdiyi tədbirdə Vaqif Səmədoğlu mitinqi açaraq demişdi: “1920-ci il aprelin 28-dən bəri bu musiqi ana torpağımızda – Azərbaycan torpağında, Bakıda hələ səslənməyib. Xalq da, namus da bunu tələb edir ki, bu üç rəngli bayrağın öz musiqisi səslənsin!!!”⁷⁹

Bugünkü himnimizin sözləri əsasındakı Üzeyir Hacıbəylinin “Azərbaycan Marşı”nı onun “Azərbaycan Milli Marşı” ilə dəyişik salmaq sadəcə olaraq qəbuledilməzdir.

İkincisi, Mövsüm müəllim “Azərbaycan Marşı”nın sözlərinin “Milli nəğmələr” (1919) kitabına əsasən Cəmo bəy Cəbrayılbəyliyə aidliyini vurğulayır, “İstiqlal uğrunda” (1928) şeirlər məcmuəsinə görə Əhməd Cavadə mənsub olduğunu bildirir. Doğurdanmı təcrübəli sənətsünas hər iki kitabda verilən şeirin eyni əsər olduğundan xəbərsiz idi? Və “İstiqlal uğrunda” kitabında “Azərbaycan” adı ilə çap edilən şeirin imzasız olduğu onun diqqətini cəlb etməmişdimi?! Axı həmin

---

⁷⁹ “Azərbaycan himni Bakıda ilk dəfə” <https://www.facebook.com/watch/?v=1236542903068531>

şeyrin müəllif yerində Əhməd Cavadın adı yazılmayıb, imzası verilməyibdi?!...

İlk dəfə məhz Mövsüm Əliyev 1990-cı il 20 aprel tarixli “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc etdirdiyi “Tarixin “ağ səhifələri” və “Odlar yurdu” qəzeti 1990-cı il iyun tarixli 11-ci sayında “ADR: Gerb, Himn” adlı məqalələrində tərəddüdsüz və birmənalı olaraq Üzeyir Hacıbəylinin “Azərbaycan Marşı”nın mətn müəllifinin Cəmo bəy Cəbrayılbəyli olduğunu təsdiqləmişdir. Hətta o, “Milli nəğmələr” (1919) kitabındakı “Vətən marşı”nı yazmış “Cəmo bəy” imzasının kimliyini müəyyənləşdirmək üçün Qulam Məmmədlinin “İmzalar”⁸⁰ kitabına da istinad edərək doğru nəticəyə gəlmişdir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət himninin mətn müəllifinin müəyyən edilməsində ilk doğru, düzgün, fakta söykənərək əsaslandırılmış addımı Mövsüm Əliyev atmışdır. Onun bu xidməti ehtirama layiqdir və unudulmazdır.

Xüsusilə dövlətə aid məsələlərdə fakta biganə münasibət, onu görməzdən keçmək, fakta deyil, fantaziyaya, xülyaya üstünlük vermək, yanlışlıq həqiqət kimi təqdim etmək özü cəmiyyət və millət qarşısında məsuliyyət yaradır.

***

---

⁸⁰ Qulam Məmmədli. İmzalar. Azərənəşr. Bakı, 1977. Səh.107

IV. MİLLİ MƏCLİSDƏ HİMNİN MÜZAKİRƏSİ

Səhvə yol verilərsə, o mütləq düzəldilməlidir.

Heydər Əliyev

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etməmişdən öncə milli bayrağını yenilədiyi kimi, sovet dövründə qəbul edilmiş himni - milli himnlə əvəzləmək barədə düşünür, mübahisələrə son qoymaq üçün 28 mart 1991-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti qərar qəbul edir. Sədr Elmira Qafarovanın “Azərbaycan Respublikasının Dövlət himninin ən yaxşı mətni üçün müsabiqə elan olunması haqqında” adlı imzaladığı sənədlə müsabiqə keçirilməsi üzrə komissiya yaradılmış və aşağıdakı tərkibdə təsdiq edilmişdir:

“Muradəliyev Fazil Qulam oğlu - Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Mədəniyyət və dini əqidə məsələləri daimi komissiyasının sədri (*sədr*)

Bünyadov Ziya Musa oğlu - Azərbaycan Elmdər Akademiyasının vitse-prezidenti, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi

Vahabzadə Bəxtiyar Mahmud oğlu - Azərbaycanın xalq şairi

Qasımzadə Fuad Feyzulla oğlu - M.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müşaviri, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü

Quliyev Tofiq Ələkbər oğlu - Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı İdarə Heyətinin birinci katibi

Əbdürrəhmanov Nadir Qəmbər oğlu - Azərbaycan Rəssamlar İttifaqı Rəyasət Heyətinin üzvü, Azərbaycanın xalq rəssamı

Əzizov Arif Möhübəli oğlu - rəssam, Azərbaycan TKGİ mükafatı laureatı

Kazımzadə Kazım Məmmədəli oğlu - R.Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət Muzeyinin direktoru, Azərbaycanın xalq rəssamı

Məmmədov Aydın Mirsaleh oğlu - Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı yanında respublika bədii tərcümə və ədəbi əlaqələr mərkəzinin sədri, Qarabağa Xalq Yardımı Komitəsi sədrinin müavini

Məmmədova Fəridə Cəfər qızı - Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi

Nəbiyev Bəkir Əhməd oğlu - ədəbiyyatşünas, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ədəbiyyat, dil və incəsənət şöbəsinin akademik katibi

Polad Bülbül oğlu - Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət naziri

Rzayev Anar Rəsul oğlu - Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının birinci katibi

Rüstəmcanlı Sabir Xudu oğlu - «Azərbaycan» qəzetinin baş redaktoru

Talbzadə Kamal Abdulla Şaiq oğlu - ədəbiyyatşünas, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının akademiki

Xəlilov Fərhad Qurban oğlu - Azərbaycan Rəssamlar İttifaqı İdarə Heyətinin sədri, Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi

Cabir Novruz - şair, «Ədəbiyyat qəzeti»nin baş redaktoru»⁸¹

Dövlət himninin ən yaxşı mətni üçün müsabiqəyə təqdim olunacaq işlərin komissiyaya 1991-ci il mayın 25-dək verilməsi nəzərdə tutulurdu.

Qeyd edilən müddətə qədər komissiyaya onlarla himn üçün mətn göndərilsə də Ali Sovetdə özlərini “Kommunist bloku” (“Komblok”) və “Demokratik blok” (“Demblok”) adlandıran siyasi qüvvələrin qarşıdurması nəticəsində qərar qəbul etmək müşkül məsələyə çevrilmişdir.

O vaxt Milli Məclisin Xalq təhsili, elm və elmi-texniki tərəqqi komissiyasının sədri Firudun Ağasıoğlunun fikrincə: “...bir qrup ziyalılar Azərbaycan Sovet himnini keçirmək üçün Səməd Vurğunun sözləri ilə bağlı o himni təsdiqləmək üçün əllərindən gələni eləmişdilər və az qala Ali Sovetin qərarını da çıxartmışdılar. Ancaq siz bir anlıq o mətnin sözlərinə baxsanız, o Səməd Vurğunun ruhuna da söyüşdür. Ona görə bizə görkəmli şairimiz Səməd Vurğunun oğlanları Yusif bəy də, Vaqif bəy də dəfələrlə öz etirazlarını bildirişlər ki, qardaş, bizim atamızın adını hallandırmayın, bizim atamız Səməd Vurğunun sözləri bu himnə yaramır”⁸²

---

⁸¹ *Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri E. Qafarova. Bakı şəhəri, 28 mart 1991-ci il, № 90-XII*

⁸² AR MM Fond-2941, siyahı-1, iş-71, vərəq, 30

Doğrudur, çoxsaylı versiyalar sırasında himn mətni olaraq Səməd Vurğunun məşhur “Azərbaycan” şeirini Üzeyir Hacıbəylinin musiqisi əsasında təklif edənlər də vardı idi və bu ideyanın tərəfdarları az deyildi. 1991-ci il 28 mart tarixindən Dövlət himni qəbul edilən günədək (27 may 1992-ci ilədək-A.R.) komissiya üzvləri dəfələrlə toplanaraq mövzu üzrə qızgın müzakirələr keçirsə də, konsensus əldə etmək mümkün olmamışdır. Mübahisə və müzakirələr Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 27 may 1992-ci il tarixli iclasında da davam etdirilmişdir.

Milli Məclisin 27 may 1992-ci il tarixli iclası saat 10-00-a çağrılsa da, 12-00-da öz işinə başladı. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri İsa Qəmbər (Rəsmi sənədlərdə İ.Qəmbərov-A.R.) olsa da, tarixi iclasa Tamerlan Qarayev sədrlik edirdi. Müzakirələrin gedişatında İsa Qəmbərin tapşırığı ilə Tamerlan Qarayev başqa iş üçün göndərilmiş, iclasın sədrliyi Afiyəddin Cəlilova həvalə olunmuşdur. Dövlət himninin Milli Məclisdə müzakirəsi və təsdiqi məsələsi həmin gün gündəliyə daxil edilməyə də bilərdi. Çünki, hazır deyildi, sual doğuran məsələlər qalmışdı. Deputat Sabir Rüstəmxanlı çox narahatdır və üzünü iclasın sədri Tamerlan Qarayevə tutaraq deyir:

“S.Rüstəmxanlı: Komissiya tərəfindən himn qəbul olunub. Düzdür keçən dəfə biz komissiyaya demişdik ki, bu cür qüsurlu mətnləri heç kimə verməsinlər. Amma çox qüsurlu mətn paylanılıb camaata. Buna baxmayaraq sabah 28 May – Demokratik

---

Qeyd: MM üzvlərinin çıxışından sitat gətirilərkən bu mənbəyə istinad ediləcəkdir – A.R.

Respublikanın 74-cü ildönümüdür. Həmin bayram ərəfəsində Milli Məclisin sonuncu yığıncağına toplaşmışıq. Mən çox arzulayıram ki, bugünkü gün himnin qəbulu ilə başlasın və yeni bu məsələni qabağa çəkək.

T.Qarayev: O məsələ hazır olanda o saat baxarıq, hazır deyil!”

Sabir bəyin narahatçılığı üçün ciddi əsaslar vardı. Milli Məclisin əməkdaşları deputatların tövsiyələrini qulaqardına vurur, tapşırılan işlər yerinə yetirilmirdi. Yalnız saat 13-30-da dövlət himni məsələsinin müzakirəsinə başlanılır. Bu vaxt isə sədr müavini Tamerlan Qarayev iclası tərک etmiş, onu digər sədr müavini Afiyəddin Cəlilov əvəzləmişdir. Söz oyunları, müxtəlif bəhanələr, himnin qəbul edilməməsi üçün törədilən süni maneələr S.Rüstəmxanlıni hövsələdən çıxarır. O əsəbi tonda ucadan deyir: “Biz hamımız ərköyün öyrənmişik. Saat 12-də başlamışıq işə, indi saat 2-nin yarısıdır, “rejim pozulur”. Onda hamının iş rejimini nəzərə alın. Mənim də iş rejimim pozulur. Saat 10-dan gəlib otururam, 2 saat avara qalırıq burada. Gecə saat 9-a, 10-a kimi otururuq burada. Rejimdən söhbət gedə bilməz. Sabah bizim 28 May müstəqil dövlətimizin 74 illiyidir. Fasilədən qabaq bunu arxayın arxayın qəbul eyləyək. Ola bilsin başqa məsələlər olmayacaq. Bəlkə elə danışacayıq fasilədən sonra heç qayıtmayaq Milli Məclisə. Bu çox vacib məsələdir. O ki, qaldı sizə verilən mətn, bu son dərəcə qüsurludur. Orfoqrafiya səhvləri ilə dolu olan, hər misrasında bir səhv olan mətndir. Bunu Ali Sovetin müəyyən adamları himni pozmaq üçün, himnə qarşı əks münasibət doğurmaq üçün qəsdən paylayıblar, bugünkü himnə münasibət pozulsun, himn qəbul olunmasın. Bu

cür riyakarlıqla işləmək olmaz. Tam, bütöv, gözəl mətn var. İki ay bundan əvvəl bunun müzakirəsində yenə bu mətni vermişdilər. Mən fikrimi dedim ki, bunu düzəldin, bu şəkildə camaata vermək olmaz, yenə həmin qüsurlu mətn paylanıb camaata. Mən başa düşürəm, sərhəddəki xəyanətdir, öz içimizdəki pozğunluq işidir, hər yerdə bu işlər davam eyləyir, nədir bu axı?

Ona görə mən xahiş edirəm, himni müzakirə eyləyək, sonra fasilə elan olsun.”

Bəli, Sabir bəyin üsyankar iradlarına cavab verən olmur. Amma onun “fasilədən öncə himnin müzakirəsi” təklifi qəbul edilir. İstiqlaldan, milli müstəqillikdən pafosla danışan dünənki kommunistlərin dövlət himni məsələsinə ikili, biganə münasibəti ən azı təəccüb doğurur. S.Rüstəmخانlının ünvanlı sərt və kəskin ittihamları, ciddi münasibət nümayiş etdirməyə çağırışları mürgülü deputatları səksəndirir: “Ali Sovetin müəyyən adamları himni pozmaq üçün, himnə qarşı əks münasibət doğurmaq üçün (Qüsurlu variantı-A.R.) qəsdən paylayıblar, bugünkü himnə münasibət pozulsun, himn qəbul olunmasın. Bu cür riyakarlıqla işləmək olmaz.”

Əslində Sabir bəyin bu bir cümləlik ittihamları Milli Məclisdəki mənəvi-siyasi durumun bariz mənzərəsini özündə əks etdirir. Gizli qruplaşmalardan, antimilli cərəyanların aktivləşməsindən xəbər verirdi.

İclasda İsmayıl Şıxlı söz alaraq dövlət himninin “Azərbaycan marşı” adlandırılmasının əleyhinə çıxış edir.

Milli Məclisin Təhsil, elm və elmi-texniki tərəqqi komissiyasının sədri Firudin Ağası oğlu Cəlilov çıxışında bəzi

məqamlara aydınlıq gətirərək demişdir: “Hörmətli millət vəkil-ləri, əvvəla bu himn bu gün gündəliyə düşüb, ona görə İsmayıl müəllimin dediyi qeydlər, digər yoldaşların iradları müzakirədə ortalığa çıxmalıdır. Mən bir balaca arayış verim ki, bir qrup ziyalılar Azərbaycan Sovet himnini keçirmək üçün Səməd Vurğunun sözləri ilə bağlı o himni təsdiqləmək üçün əllərindən gələni eləmişdilər və az qala Ali Sovetin qərarını da çıxartmış-dılar. Ancaq siz bir anlıq o mətnin sözlərinə baxsanız, o Səməd Vurğunun ruhuna da söyüşdür. Ona görə biz görkəmli şairimiz Səməd Vurğunun oğlanları Yusif bəy də, Vaqif bəy də dəfələrlə öz etirazlarını bildiriblər ki, qardaş, bizim atamızın adını hallandırmayın, bizim atamız Səməd Vurğunun sözləri bu himnə yaramır. Özləri xahiş edirlər ki, bu məsələ olmasın. Bu arayış bununla bağlıdır. Sizə paylanan mətn əlbəttə çox qüsurudur, çünki bu bir dəfə də bu şəkildə paylanmışdı. O 45-ci ildə Stalinin diktəsi ilə yazılmış himn bütövlükdə baxsanız, izahata ehtiyac yoxdur, Ali Sovetin müvafiq komissiyasının sədri Fazil (Muradəliyev-A.R.) müəllimin xidmətidir ki, o ziyalıları yığdı, dəfələrlə söhbət elədi. Hələ Milli Məclisin komissiyası yaranmamış, bu məsələni dayandırdılar.

Bizim Komissiya yaranandan sonra Milli Məclisin Elm, təhsil və din komissiyası, biz də bu işə qarışdıq və bizim komissiyanın üzvləri də bir-iki nəfərdən başqa qəti əleyhinə oldular ki, həmin himn yaraya bilməz, o sovet himnidir, ona görə biz meydanlarda bütün kütlənin 4 ildə oxuya-oxuya gətirib bura çıxardığı himni qəbul etməliyik. Xalqın qəbul elədiyi himni. Ancaq o himnin özünün də qüsurları var idi. Qeyri professional

şəkildə lentə alınmışdır. Sözlərində bəzi qüsurlar var idi. Mütəxəssislər, yazıçılar, musiqiçilər yığışdılar bu qərara gəldilər ki, bu məsələ dəfələrlə müzakirə olunsun. Mən sizi inandırırım ki, bu himnlə bağlı, bunun sözləri, musiqisi ilə bağlı dəfələrlə müzakirələr olub, professional səviyyədə musiqişünaslar hərf-bəhərf bunu izah ediblər. Əvvəla Fazil müəllim bu prosesi sizə geniş məlumat verə bilər, mən prinsipdən danışırım. Son nəticədə biz bu qərara gəlib çıxdıq ki, Cövdət Hacıyev, Tofiq Quliyev, Aydın Əzimov, Vaqif Səmədoğlu və Vaqif Cəbrayılzadədən ibarət 35 nəfərdən ibarət işçi qrupu yaratdıq. Həmin *Demokratik Cümhuriyyətin dəfələrlə Parlamentdə səsləndirdiyi himnin üzərində işləsintlər*. İkisi şair kimi mətn üzərində, ikisi ağsaqqal bəstəkar kimi, Aydın Əzimov da onun oranjirovkasını, bütün ağırlığını Aydın Əzimov çəkib. Bu qrup işləyəndən sonra qulağı cırmaqlayan sözlər var. Əvvəla bunun özü də orijinal deyil, yəni ilk variant deyil, bu özü də çox qüsurlu variantdır. O sözləri indi siz eşidəcəksiniz:

Azərbaycan, Azərbaycan,

Ey qəhrəman övladı şanlı vətənin.

Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız,

Səndən ötrü can verməyə cümlə qadırız.

“Rəngli bayrağın” burada yazılıb, amma olmalıdır,

“Üç rəngli bayrağınla məsud yaşa.”

Minlərlə can qurban oldu,

Sinə hər bə meydan oldu,

Öz canından keçən əsgər,

Hərə bir qəhrəman oldu.

Sən olasan gülüstan,

Sənə hər an can qurban,
Sənə bir çox məhəbbət,
Sinəmdə tutmuş məkan
və sair.

Son variantı, komissiyanın təqdim elədiyini musiqidə eşidəcəyik...”⁸³

Firidin bəyin emosional çıxışı mübahisəli və diqqətçəkən yönələri ilə maraqlıdır. Onun “siz bir anlıq o (həmin) mətnin sözlərinə baxsanız, o Səməd Vurğunun ruhuna da söyüşdür”, “45-ci ildə Stalinin diktəsi ilə yazılmış himn”, “Demokratik Cümhuriyyətin dəfələrlə Parlamentdə səsləndirdiyi himn” ifadələri pafosdan xali deyildir və gerçək məntiqə söykənmir. Firidin bəyin nəzərdə tutduğu “Vətən marşı”nın (“Azərbaycan marşı”nın) Cümhuriyyət Parlamentində səsləndirildiyi barədə rəsmi və ya qeyri-rəsmi məlumatlara təsadüf edilməmişdir.

Digər tərəfdən Firudin Ağasıoğlu “Azərbaycan marşı”ndakı “Hüququndan keçən əsgər” misrasını “*Öz canından keçən əsgər*” şəklində təqdim etməklə “Gənc yaradıcılar” (1944) məcmuəsindəki versiya ilə razılaşdığına işarə vururdu.

“A.Cəlilov: Bu mətn kim tərəfindən paylanıb?

Deputat: (F.Cəlilov) Onu gərək dəqiqləşdirək. Mən bizim komissiyanın (Milli Məclisin Təhsil, elm və elmi-texniki tərəqqi komissiyası nəzərdə tutulur - A.R.) adından deyirəm komissiya yekdil bu fikrə gəlib ki, həmin bu işçi qrupunun hazırlığı xor, orkestr, simfoniya variantıdır. Bunu Filarmoniya böyükdə tərkibdə mütəxəssislər dinləyiblər. Biz xahiş

---

⁸³ Azərbaycan Respublikası MM Fond-2941, siyahı-1, iş-71, vərəq, 31-32

edirik ki, bu dinlənilən varianta səs verəsiniz. Bu bir tərəfdən bizim milli ənənələrimizi və demokratik respublikanın ənənələrini bərpa etməkdir. Bayrağımızı bərpa elədiyimiz kimi, ikinci tərəfdən də Ü.Hacıbəylinin və Əhməd Cavadın ruhlarına ehtiramdır. İkinci bir arayış da verim. İctimaiyyəti yanıdırlar ki, bunun adı *Azərbaycan marşıdır, bu himndir*, əslində belə deyil. Yəni indi eşidəcəyiniz *himndir, marş deyil*. O vaxt himn sözü dəbdə deyildi. Yəni bunun yazıldığı temp dövlət himni şəkilində yazılıbdır. Marş odur ki, o musiqi altında addımlaya biləsən. Bunun altında addımlamaq mümkün deyil. Bunu professionallar da sübut elədilər müzakirələrdə. İkinci məsələ. Biz həmişə “*Azərbaycan milli marşı*” demişik. Nəzərinizə çatdırım ki, “*Azərbaycan milli marşı*” tamam ayrı bir mətnədir, musiqidir, onu heç kim eşitməyib, çünki yazılmayıbdır. O da Üzeyir Hacıbəyovundur. Amma bu əlimizdə olan və Demokratik Cümhuriyyətin istifadə elədiyi marş bu gün eşidəcəyimizdir. Onun da adı “*Azərbaycan marşı*”dır. Ona görə bir daha komissiyanın adından xahiş edirəm ki, bir az diqqətli olun, çün ki, sabah 28 maydır. Müəyyən tədbirlər, yığıncaqlar olacaq, ki, biz bu gün bunu qəbul eləyək ki, sabah orada o səslənsin. Bu bəstəkarlar, şairlər, ziyalıların bir ildə gərgin mübahisələrlə gəldiyi yekdil nəticədir.” (yenə orada).

Komissiya sədri Firudin Ağasıoğlunun qeyd etdiyi kimi Himnin musiqisi Milli Məclisdən öncə Filarmoniyada mütəxəssislər tərəfindən dinlənilmiş, müzakirə olunmuş və bəyənilmişdir. Bu ziyalıların arasında Cövdət Hacıyev, Tofiq Quliyev, Aydın Əzimov, Vaqif Səmədoğlu, Vaqif Cəbrayılzadə və digər 35 nəfərdən ibarət görkəmli bəstəkar və şairlər yer almışdır.

Firudin bəy “Azərbaycan marşı”nı himn adlandırmaqda haqlıdır. O, “Azərbaycan milli marşı” ilə “Azərbaycan marşı”nı çoxlarından fərqli olaraq dəqiq müəyyənləşdirə bilir. Hiss olunur ki, Etem Üngörün “Türk marşları” kitabındakı Ü.Hacıbəylinin adı vurğulanan hər iki marşından məlumatlıdır. “Azərbaycan milli marşı” tamam ayrı bir mətndir, musiqidir, onu heç kim eşitməyib, çünki yazılmayıbdır” – deməklə F.Cəlilovun aydın təsəvvürə malik olduğu bəllənir.

Amma, “Azərbaycan marşı”nı himn olaraq qəbul etməyi “Əhməd Cavadın ruhuna ehtiram” adlandırması fikri başadüşülən deyildir. Çünki, öncə qeyd etdiyimiz kimi tədqiqatçı Mövsüm Əliyev 1990-cı il iyun ayında “Odlar yurdu” qəzetində dərc etdirdiyi “ADR: Gerb, Himn” məqaləsində “Azərbaycan marşı”nın mətnini “Milli nəğmələr” (1919) kitabındakı “Vətən marşı” ilə müqayisə edərək müəllifin Cəmo bəy Cəbrayılbəyli olduğunu vurğulasa da, F.Cəlilov bu fakta münasibət bildirməyə lüzum görməmişdir. Nəticədə yanlış versiya “Təhsil, elm və elmi-texniki tərəqqi komissiyasının adından Milli Məclis üzvlərinə doğru variant kimi təqdim edilmişdir.

Vaxtilə Azərbaycan KP Astara Rayon Komitəsinin birinci katibi işləmiş, Milli Məclisdə Mənzil kommunal təsərrüfatı komissiyasının üzvü olmuş Sultan İsrafil oğlu Məmmədovun Firudin Cəlilovla dialoqu da çox maraqlıdır:

“Yərdən: (Sultan Məmmədov-A.R.) Əgər biz Azərbaycan himnini qəbul ediriksə, belə tələm-tələsik müzakirəyə çıxarıb qəbul etməməliyik.

Firudin Cəlilov: Sultan bəy tələm-tələsik deyil, bir ildir bu müzakirə olunur.

Sultan (Məmmədov): Nəyə görə deyirəm, biz Konstitusiyanı gündə iki dəfə dəyişirik. Belə olmasın ki, bunu da gələcəkdə dəyişək. Burada bizə verilən mətndə çox ciddi qüsurlar var. Məsələn: “Ey qəhrəman övladın şanlı vətəni!” Mənə elə gəlir ki, övlad vətənin olur, vətən övladın olmur.

Firudin Cəlilov: Elə deyil, “Ey qəhrəman övladı şanlı vətənin!”

Sultan: Sonra burada “can verməyə hazırız, qan tökməyə qadirik”. Mənə elə gəlir ki, biz Azərbaycan dili ilə türk dili arasındakı fərqi nəzərə almalıyıq.

Firudin Cəlilov: Mən Azərbaycan dili üzrə mütəxəssisəm və sizi tam əmin edirəm, mən o sahənin professoruyam, sırf Azərbaycan dilinin qramatik qanununa uyğundur və bu norma bir çox dialektlərimizdə bu gün də işləyir: **gəlidir, gediriz.**”⁸⁴

Birinci katibin hissiyatı onu aldatmır, Sultan bəy “tələm-tələsik müzakirə”ni duyur və xəbərdarlıq edir. Elm və təhsil komissiya sədri ona “bir ildir” müzakirə olunduğunu diqqətə çəkir, amma müəllifi dəqiq müəyyənləşdirilməyən mətnin bir illik müzakirəsi nə dərəcədə effektiv olub?

Himnin mətni Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Mədəniyyət və dini əqidə məsələləri komissiyasında da geniş müzakirə olunub və yekdilliklə qəbul edilib. Komissiyanın sədri Fazil Qulam oğlu Muradəliyevə söz verilərkən o demişdir:

“Fazil (Muradəliyev): Düzdür, belə çıxır ki, bu məsələ tələm-tələsik müzakirəyə verilib, bəlkə də təşkilati tərəfdən belədir ki var. Lakin bu başdan demək istəyirəm ki, bugünkü

---

⁸⁴ Azərbaycan Respublikası MM Fond-2941, siyahı-1, iş-71, vərəq- 33-34

təklifə düz bir il iki aydır ki, hazırlaşırıq. Çox ağır, çox ziddiyətli yol keçmişik bu müddət ərzində. Cürbəcür təkliflər olub, o təkliflərin ilk variantı sözün düzü komissiyada yox, Ali Sovetin sesiyasında yaranmışdır. Yadınıza salmaq istəyirəm ki, sesiya o vaxt qərarı belə vermişdi ki, biz himnin mətni ilə məşğul olacağıq, musiqisi ilə yox. Ona görə də adamlar o səpkidə getdiyinə görə həqiqətən də ictimaiyyətdə belə bir fikir yaranmışdı ki, biz təkcə mətnlə məşğul olmalıyıq. Mətnin üzərində bizim çoxlu şairlərimiz, sənətkarlarımız işləmişdir. Lakin açıq demək istəyirəm ki, heç bir mətn qəbul olunmamışdır. Nəhayət, biz variantların biri kimi təkliflərin içərisində var idi ki, indiki himnin melodiyası və Səməd Vurğunun “Azərbaycan, Azərbaycan” şeiri və ikinci təklif də o idi ki, əgər biz Demokratik Respublikanı, o dövrü özümüzə qaytarırıqsa, şübhəsiz onun rəmzlərini də biz xalqa qaytarmalıyıq. O təklif də oradan yaranmışdı və o vaxt da biz belə bir təkliflə razılaşdıq ki, indi sizin müzakirənizə verilən variant bəlkə də ən məqsədəuyğundur. Söhbət ondan gedir ki, bu əsərin adı “*Azərbaycan Marşı*”dır. Biz belə qərara gəlmişik ki, *əsrin özü necə adlanır, o cür də qəbul olunsun. Lakin o demək deyil ki, bu marşdır. Bu tam mənada himndir. Çünki bilirsiniz himnin öz ritmi, öz tələbləri var və sənətkarlar, şairlər, yazıçılar, bəstəkarlar, musiqişünaslar hamısı hesab edir ki, bu musiqi və onun sözləri himnin tələblərinə tam cavab verir.* Ona görə bu gün biz sizin müzakirənizə bu variantı veririk və çox xahiş edirik iki komissiya adından ki, bu təklif verilir, bu təklif qəbul olunsun və mənə elə gəlir ki, müzakirəyə keçməzdən əvvəl yaxşı olardı ki, bu melodiyanı, himnin bütün variantlarına qulaq

asaq. Bu xorla da çalınacaq, orkestrlə də çalınacaq, ondan sonra müzakirəyə keçək.

A.Cəlilov: Mənim bir sualım var. Fazil müəllim siz orada qeyd etdiniz ki, bunu marş kimi saxlayaq.

Fazil: Bu əsərin özü bu cür adlanır: “Azərbaycan marşı”. Biz onu “Azərbaycan himni” yazsaq düz olmaz. Əsərin özü necə var o cür qalır. Lakin o əsər himn kimi qəbul olunur.

Məgər siz belə qəbul eyləyirsiniz ki, əsərin adını dəyişək?

A.Cəlilov: Biz bəli himn qəbul eyləyirik. Bəli “Azərbaycan himni”ni biz qəbul eyləyirik. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin himni kimi təsdiq olunub.*

Fazil: Demək bizdə, şəxsən komissiyada hələ bir sənəd yoxdur ki, bu himn kimi o vaxt qəbul olunub. Bu əsər himn variantı kimi təqdim olunub. Demək istəyirəm ki, müsabiqə elan olunub və o mayda 20-ci ildə bitməliydi. Özünüz görürsünüz ki, tarix düz gəlmədiyindən ancaq o müsabiqədə bu himn variantı kimi iştirak eləyib. Çünki mən yenə də deyirəm bu tekst çox qüsurlu tekstdir. Elə dediyiniz kimi amma mən bilmirəm ayrı tekst olsaydı, mən musiqisin demirəm. Bəlkə musiqisi layiqdir. Mən o musiqini eşitməmişəm. Mətni himn kimi görmək mənə elə gəlir ki, heç bir şeyi əhatə eləmir.”⁸⁵

Mədəniyyət və dini əqidə məsələləri komissiyasının sədri Fazil Muradəliyev Elm və təhsil komissiyasının sədri Firudin Cəlilovdan daha praqmatik düşüncə sahibidir. O himn məsələsinə “düz bir il iki aydır ki, hazırlaşıırıq” – deyəndə “Azərbaycan

---

⁸⁵ Azərbaycan Respublikası MM Fond-2941, siyahı-1, iş-71, vərəq-35-36

Respublikasının Dövlət himninin ən yaxşı mətni üçün müsabiqə elan olunması haqqında” yaradılmış komissiyanın tarixindən (28 mart 1991) müzakirələrin başladığını nəzərdə tuturdu. Fazil müəllimin “Mətnin üzərində bizim çoxlu şairlərimiz, sənətkarlarımız işləmişdir” fikri təsdiqləyir ki, “Azərbaycan marşı” mətninin üzərində işlənsə də, şeir haqqında “...bu şeir, şeir deyil!” (İ.Şıxlı), “...mətn əlbəttə çox qüsurludur” (F. Cəlilov), “...mətnə çox ciddi qüsurlar var” (S.Məmmədov) və s. söylənsə də, bu “bəsət, zəif” şeirdən yaxşısını yazmaq, misraları daha mükəmməl təkmilləşdirmək mümkün olmamışdır. Komissiyada Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeiri üzərində dirəniş göstərilərsə də, bir qrup deputatın təklifi müsbət nəticələnməmişdir. Fazil Muradəliyevin fikrincə “əsərin adı “Azərbaycan Marşı” olsa da, bu tam mənada himndir. Komissiya sədri əminliklə həmkarları qarşısında vurğulayırdı ki, “musiqi və onun sözləri himnin tələblərinə tam cavab verir.”

İclasın sədri Afiyəddin Cəlilovun Fazil müəllimə ünvanladığı “siz istəyirsiniz bunu marş kimi saxlayaq?” sualına Mədəniyyət və dini əqidə komissiyasının sədri belə cavab verir:

“Fazil: Bu əsərin özü bu cür adlanır. “Azərbaycan marşı”. Biz onu “Azərbaycan himni” yazsaq düz olmaz. Əsərin özü necə var o cür qalır. Lakin o əsər himn kimi qəbul olunur.”

Afiyəddin Cəlilovun “Biz bəli himn qəbul eyləyirik. Bəli Azərbaycan himnini biz qəbul eyləyirik. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin himni kimi təsdiq olunub” fikrinə qarşı çox qısa və yumşaq cavab verir: **“bizdə, şəxsən komissiyada hələ bir sənəd yoxdur ki, bu himn kimi o vaxt qəbul olunub.** Bu

əsər himn variantı kimi təqdim olunub” deməklə Fazil müəllimin “Azərbaycan marşı”nın Cümhuriyyətinin himni kimi təsdiq edilməsi haqqında komissiyada hər hansı bir sənədin olmaması barədə məlumat verməsi də onun dürüstlüyündən, təmkinliliyindən xəbər verirdi.

Gəncədən millət vəkili seçilmiş, Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutunun dosenti Mürşüd Məmmədovun himn haqqında baxışları maraqlıdır:

“Mürşüd Məmmədov: Mən komissiyanın himnlə bağlı apardığı işin lap ilk günlərindən mərkəzində olmuşam. Bütün mübahisələrin, müzakirələrin şahidi olmuşam və dəfələrlə çıxış etmişəm. Sonuncu dəfə də respublikanın görkəmli alimlərinin, şairlərinin, bəstəkarlarının iştirakı ilə bu himnin mətni və musiqisi müzakirə olunub, yəqin ki, bu gün səsləndiriləcək. Camaatı dolaşdıran odur ki, bu gün bu mətni paylayan həmin adam təxribata yol verib. Nəyin bahasına olursa-olsun 45-ci ildəki kommunist himnini saxlamağın naminə bu himni paylayıblar ki, MM üzvlərində çəşqinlik yaratsınlar, İsmayıl bəy. *Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin 1919-cü ildə qəbul etdiyi himn, ya da marş adı ilə gedən bu əsl himndir. Professionallar bunu sübut elədi. Təxribat aparırlar ki, nəyin bahasına olursa-olsun MM bu himnin əleyhinə çıxsın. Sabah 28-dir, bu dəfələrlə müzakirə olunub. Bunu problemə çevirmək lazım deyil. Sabah Cümhuriyyətin ildönümüdür, mən sizin hamınızdan xahiş edirəm bu himnə qulaq asaqlaşın və böyük bayram ərəfəsində qanqaralığa yaratmayın.*”⁸⁶

---

⁸⁶ Azərbaycan Respublikası MM Fond-2941, siyahı-1, iş-71, vərəq-37

Mürşüd bəy də Firudin bəy kimi himnin təsdiqinə tələsir, S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirini qaralamaqdan, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin 1919-cu ildə himni qəbul etdiyini vurğulamaqdan çəkinmir. “Sabah 28 Maydır” ifadəsi bəzən Milli Məclisin üzvlərinə təzyiq kimi istifadə olunur.

Məclisdə İsmayıl Şıxlının emosional, bəzən də əsəbi tonda etdiyi çıxış bir sıra məqamlara aydınlıq gətirir:

“İ.Şıxlı: Mən istəyirəm bir-iki məsələni aydınlaşdıraq. Birincisi mühüm bir məsələnin – böyük dövlət əhəmiyyəti olan məsələnin həllində bu cür tekstin paylanması mən MM-ə hörmətsizlik hesab edirəm. Bunu paylayanlar belə düşünür ki, MM üzvləri heç nə başa düşmür. İkincisi, biz Azərbaycanın mühüm dövlət məsələsini həll eləyirik. Nə Səməd Vurğunun övladlarının, nə Əhməd Cavadın övladlarının arzusunu həll eləmirik. Onları qatmayın bura. Bu camaata pis təsir əyləyir. Vaqif – Vaqif özüdür. Amma Səməd Vurğun yalnız Vaqifin deyil. Ona görə də bu qarşıdurmanın özünün də mən əleyhinəyəm.

Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeiri keçən iclasda biri dedi ki, bu Sitalinə həsr olunmuş şeirdir. Kökündən yanlışdır. Amma Səməd Vurğunun bu “Azərbaycan” şeirinə o qədər mahnılar yazılıb, onu təkcə etik cəhətdən düz hesab eləmirəm. Məzmununa görə yox, Azərbaycanın tərənnümündə də gözəl şeirdir. Amma bu şeirə bir 10-15 mahnı yazılıb. İndi biz bunu himnə gətirsək, o mahnılar yadımıza düşəcək, o diringilər yadımıza düşəcək və himnin sözü öz əhəmiyyətini itirəcək. Bunu obyektiv əsaslandırmaq lazımdır. Yoxsa kimin oğlunun xoşuna gəlmir, hansı oğulun xoşuna gəlir. Məsələ elə deyil,

madəm ki, belədir, ay sizin saqqalınız ağarsın, onu düzəldin, biz də bilək ki, nəyə səs veririk. Biz də əsəbləşməyək. Mən hamınızdan çox xahiş edirəm, bolşevik qoxusu hissini gətirməyin bizə. Keçmişdə dillənə bilmirdik ki, partiyadan çıxaracaqlar. Pıçıldayırdıq ki, KQB xəbər tutacaq, bir yoldaşa söz demirdik ki, bunu xəbər verəcək, qorxurduq. Fikir terroru başlamışdı, indi yenə başlayırıq qardaş, lazım deyil bu. Gəlin bir-birimizi qorxutmayaq. Gəlin fikrimizi açıq deyək. Sabah bizim istiqlal günümüzdür. Gürcülər dünən bayram elədi. Bilirəm vəziyyətimiz ağırdır. Buna baxmayaraq biz bunu qeyd etməliyik. Hətta gerbimiz də hazır olsaydı lap yaxşı olardı. Bu marş sözünü gəlin marş eyləməyək. Onların da ruhuna toxunmayaq. Biz bunu himn kimi qəbul eyləyək. Mətbuata gedəndə xahiş edirəm bu tekst getməsin. Bu tekst getsə şairə hörmətsizlikdir.”⁸⁷

Dəyərli yazığımız İsmayıl Şıxlı da dövlət himninin qəbulunun tərəfdarıdır, amma şeirin mətni onu razı salmır. Məsələnin dövlət əhəmiyyətli olduğunu dəqiq qiymətləndirir, lakin “Sabah bizim istiqlal günümüzdür” düşüncəsinin təsiri altından o da xilas ola bilmir. Hiss olunur ki, mətnin dəyişdirilməsi çoxlarında narazılıq yaradıb. Sabir Rüstəmخانlı da mətnin qüsurlu olduğunu bir daha vurğulayır:

“S.Rüstəmخانlı: Mən İsmayıl müəllimin fikirləri ilə tamamilə razıyam ki, burada tələsikliyə yol verilib. Bu mətn burada qəsdən qüsurlu şəkildə paylanılıb. Bir halda ki, biz Milli Demokratik Cümhuriyyətin simvollarını bərpa edirik, bayraq

---

⁸⁷ Azərbaycan Respublikası MM Fond-2941, siyahı-1, iş-71, vərəq-39

bərpa olunub. Çox məntiqəuyğun bir hadisədir ki, biz o vaxtın himni kimi yazılmış bu musiqini və bu sözləri də qəbul edirik. Mənim Çox tez-tez bu sözləri eşidirik ki, bu sözlər, bu mətn qüsurludur, bəsitdir, Azərbaycan himninə layiq deyil. Şairlər, ədəbiyyatdan başı çıxan adamlar bu mətni diqqətlə oxusalar görərlər ki, bu qısa mətndə Azərbaycanın taleyi bütövlükdə əksini tapıb. Səməd Vurğunun yazdığı himn 40-cı illərin, o müharibədən sonra o romantik dövrə ki, ümumi ölkə bir götürülürdü, sonra Azərbaycan qardaşlıq ailəsində inkişaf edirdi, bir-iki ildən sonra kommunizm quracaq idi. Rus xalqının başçılığı altında gələcəyə gedirdi və s. O mətndə həmin əhval-ruhiyyə ifadəsini tapmışdır. Bu gün bizim heç bir yazılar, nə qədər şeirlər gəlmişdir, biz bunun şahidiyik. Nə qədər şeirlər gəlmişdi, mətnlər vardı. O mətnlərdə biz Azərbaycanı olduğundan tam ayrı cür görürük mətnlərdə. Azərbaycanın bugünkü həm vuruşu var, həm mübarizəsi var, ağrıları var, həm faciələri var. Ona görə deyirlər ki, bəsitdir. Dünyanın elə xalqları var ki, məsələn bir bənövşə haqqında şeir yazıb, ona elə olub ki, bunu milli himn kimi qəbul edib. Bizim “Ay bəri bax” mahnımız var, hamı oxuyur. Bütün xalq bunu əzbər bilir və onu himn kimi qəbul edib! Bu şeir də balaca bir şeirdir, amma Azərbaycanın taleyidir. Bu şeir də milyonlarla adam meydana yığılanda oxuyur, uşaqlar da oxuyur. Mən keçən dəfə komissiyada da demişəm:

“Azərbaycan, Azərbaycan.

Ey qəhrəman övladı şanlı vətənin.

Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!”

– Yəni xalqın fədakarlığı var. Ola bilsin Azərbaycanın nə vaxtsa bir zamanı gələcək, amma bugünkü əhval-ruhiyyəyə bu himn, bu mətn son dərəcə uyğun gəlir və musiqisi də hamımızın yadındadır. Yəni mənim musiqi yaddaşım yoxdur, amma bunu istənilən adam oxuya bilər. Ona görə mən MM üzvlərindən xahiş edirəm, hamısından. Əgər indi gətirib çatdırıla bilsələr, yəqin ki lenti gətirəcəklər, buna qulaq asaq. Biz çox uzadırdıq şeyləri, bu məsələləri. Və bir qəribə məsələ də var ki, nəyə görə uzadıldı bu məsələ? Deməli qeyri-mətni şairlərə qəbul etdirmək mümkün deyil, bəs musiqi mətnini bəstəkarlara? Qəbul etdirmək mümkün deyil. Mənim yanıma gerblə bağlı rayonlardan rəssamlar gəlir, şəkil çəkir, həvəskardır. Bir şəkli göstərib deyir mən bundan gözəl gerb görmürəm. Tahir Salahovun da işi var, o birisinin də işi var: deyir yox ey, görürsən ki rəssamlıqdan xəbəri yoxdur. Ona görə bu tək-cə sənətkarların işi deyil, bu siyasət işidir. Bu yaddaşın işidir, bu tarixi həqiqətin yaddaşındır və biz hamımız sevinməliyik. Allah bizə o xoşbəxtliyi qismət eyləyib ki, 70 ildən sonra unudulan, mətni itirilən, arxivdə heç bir izi qalmayan, hamının unutmuş saydığı bir şey bu gün gəlib bərpa olunur, öz yerini tapır. Bundan böyük nə ola bilər.”⁸⁸

Sabir bəy himn mətninin qüsurlu şəkildə deputatlara paylandığını qeyd etsə də, Azərbaycanın taleyinin, xalqın fədakarlığının, zamanın əhval-ruhiyyəsinin bu qısa mətnə öz əksini tapdığını vurğulamışdır. O, ümumiyyətlə 70 ildən sonra mətnin tapıldığına şükranlığını bildirmişdir.

---

⁸⁸ Azərbaycan Respublikası MM Fond-2941, siyahı-1, iş-71, vərəq-40

Milli Məclisin üzvü Xeyrulla Salman oğlu Əliyev Etika komissiyasından Mədəniyyət və dini əqidə məsələləri komissiyasına keçirilmiş, o sonuncu komissiyanın bütün iclaslarında fəal iştirak etmişdir.

Afiyəddin Cəlilov deputatlardan yenidən qeydiyyatdan keçməyi xahiş edəndə məlum olmuşdur ki, zalda Milli Məclis üzvlərinin cəmi 25 nəfəri iştirak edir. Dəhlizdə gəzənlər, “iş” olanlar iclasa çağrıldıqdan sonra bu rəqəm 28-ə çatır. Yenə də kvorum yoxdur. Vaxtı uzatmaq üçün söz Xeyrulla Əliyevə verilir. O deyir:

“**X.Əliyev:** Mən günün birinci yarısında burada olmamışam, icazə almışdım. Amma dünən belə oldu ki, Gülnarə xanım dedi ki... Elza xanım da olmalıdır. Əvvəli yayılan variant olmasa qəzetdə var. Nə isə bundan sonra söz-söhbəti mən artıq hesab eyləyirəm. Mən nəyə görə biz yerlərdə indiyəcən keçirilən müzakirələrin dəqiq stenoqramını aparmamışıq? Bu çox yüksək aksiyadır. Azərbaycan Respublikasının himnini qəbul eləmək, gerbini qəbul eləmək – bundan da yuxarı məclis bunu qəbul eləmiyəcək. Əgər bundan qabaqkı təşkilatların iş təcrübəsini nəzərə alsaq belə məsələlərə komissiyanın tərkibində nə cür nüfuzlu adamlar olursa-olsun, bundan asılı olmayaraq mətne cavabdeh olur Yazıçılar İttifaqı, musiqiyə isə Bəstəkarlar İttifaqı. Onlar rəyini verir eyni zamanda komissiya da baxır. İndi belə bir halın olmadığı halda dünən siz məni dəvət elədiniz. Mən Tofiq Quliyevlə danışıqda başa düşdüm ki, not yazılıb çoxaldılmayıb. Lazımı səviyyədə ona hər halda biri var ayrı-ayrı bəstəkarların redaksiyası, bir də var yaradıcılıq ittifaqının. Qanunvericiliyi qəbul eyləyiriksə biz bu yaradıcılıq

birliyi ilə hesablaşmalıyıq, eləmiriksə bu ayrı məsələ. Hər halda onlar olmalıdır, rəy verməlidir. Mən axırıncı dəfə Filarmoniya da olanda dedim ki, mən də səs verirəm buna, yenə də səs verirəm. Amma o söz-söhbətlər ki, var, belə deyək ki, zorla qəbul etdirmək istəyirlər, mən onda onu qəbul eləmirəm. Nəyə görə çox primitiv sözlər deyirlər, çox belə səviyyəsiz sözlər deyirlər. Üzeyir Hacıbəyovun da ruhuna toxunar, Əhməd Cavadın da ruhuna toxuna bilər. Əhməd Cavad bizim gözəl, milli şairimizdir. Vətənpərvər şairimizdir. Doğurdan da bu Azərbaycan Respublikasının yaranması yolunda, yaşaması yolunda canından keçən şairlərimizdən, fədailərimizdən. Üzeyir Hacıbəyov da həmçinin. Amma həqiqət belədir ki, 17-ci illə 19-cu illər arasında Üzeyir Hacıbəyov iki marş yazıb. Biri “Milli Azərbaycan marşı”, biri “Azərbaycan marşı”. Bəziləri deyir ki, hər ikisinin mətni və musiqisi özünüdür. Bəziləri deyir yox, birinin mətnini Cəmo Cəbrayılbəyli, birinin mətni də Əhməd Cavad yazıb. Həmin ildə də 19-cu ildə “Övrəqi Nəfisə” jurnalının 5-ci nömrəsində çıxan Azərbaycan şeirində də Əliabbas Müznibin sözlərinə himn yazılıb. Azərbaycan himni, azəri himni həmin himni də qardaşı Ceyhun Hacıbəyli Versal konfransına gedəndə, daha doğrusu gedib aprelin 27-də buradakı hadisələrdən sonra bura qayıtmadığını görəndə Üzeyir Hacıbəyov ötürüb qardaşına, o himn də durur. Ceyhun Hacıbəyli də vəfat edəndə verib Timurçin Hacıbəyliyə, o mətn də var. Ramiz göndərmiş bura, onun kserokopiyası çıxıb “Odlar yurdu” qəzetinin 1990-cı il 11 nömrədə, məndə də var o qəzetin kserokopiyası. Yəni Üzeyir Hacıbəyov adına ağızımıza gələni demək üzr istəyirəm bu ifadəyə görə yersizdir. Necə *Üzeyir*

Hacıbəyov bilmirdi ki, marş nədir, himn nədir? Bunu qəbul eyləyiriksə yenə deyirəm o Əlabbas Müznibin də sözlərindən, Cəmo Cəbrayılbəylinin sözlərindən də yaxşı Əhməd Cavadın sözləridir. Yenə deyirəm bu günləri mənim də ruhuma yatımlı sözlərdir. Amma deyək ki, o zaman bunu elə himn kimi yazıb. Bu böhtandır, niyə biz böhtan atırıq.

Üzeyir Hacıbəyov bilmirdi ki, himn nədir, marş nədir? Çap olunduğu variant vardır ki, bu azəri himni qəbul olunası sözlər deyil, bugünkü sözlərlə hərçənd ki, bəzilərinə xoş gəlir. Amma *bu gün onu qəbul eləyə bilmərik, primitivdir.* Amma deyək ki, “İnternasional” himnində nəqarət yoxdur bəyəm. Niyə ağzımıza gələni deyirik biz. Bütün bunlara baxmayaraq biz o fikrə gəlirik ki, Qəbul eyləyək bunu. Bir il ərzində, bir ildən çoxdur 91-ci ilin fevralın 5-də hamınız bilirsiniz, hamınız deputatsınız orada qərara gəlirlər ki, Himn kimi, musiqi kimi Üzeyir Hacıbəyov bu 45-ci il variantı qalır. Sözlərinə müsabiqə elan olunur. Yaxşı sözlər tapılmadı, xalq şairlərimiz də iştirak elədi, başqaları da... çoxlarını da ona görə ruhdan saldılar ki, şairlər nə eləyirsə-eləsin meydanda bu himni oxuyurlar, bu himni əzbərləyirlər. O proses indi də gedir. Gerb ətrafında rəssamları işlətmək olmur. Zəng eləyirsən deyir ki, onsuz da bilirik ki, bu gerbi, bu sekizi qəbul eyləyəcəksiniz. Biz, qardaş, işləyə bilmirik, mən bilmirəm bizi niyə oynadırsınız? Əgər bu proses gedirsə heç olmasa bunun özünü səviyyəli eləyək. Yenə deyirəm, qoy Bəstəkarlar İttifaqının əlindən rəy çıxmaqla o not çoxaldılsın, mətn də böyründə... nə cür düzəliş eləyirlər eləsinlər. Yazıçılar İttifaqı nətəhəri razılaşır razılaşsın. Çünki Xeyrulla Əliyev sənəd məsələləri ilə nə qədər məşğul olsa da,

nə Bəstəkarlar İttifaqı, nə də Rəssamlar İttifaqı, nə də Yazıçılar İttifaqı, Firudin Cəlilov yoldaş, Firudin bəy deyək ki, nə qədər titulu olsa, məlumatı olsa da, sabah bunun məsuliyyətini siz götürə bilməzsiniz. Həmçinin Rəyasət Heyəti və başqa yoldaşlar. Qanun var, rəsmi təşkilatlar varsa tekstə Yazıçılar Birliyi, oranın rəhbərləri komissiyanın üzvü idi, musuqiyyə də Bəstəkarlar Birliyi rəy verməlidir. Ondan sonra biz onları müzakirə etməliyik. Sonra diliuzunluqla biz müzakirə eyləyə bilərik ki, Yazıçılar Birliyinin rəyi var, Bəstəkarlar Birliyinin rəyi var. Biz də yerdə qalanını müzakirə eləyəciyik. Yoxsa bu aşağıdakıları ələyə-ələyə gəlmişik. Burada onu da keçiririksə keçirək.”⁸⁹

Xeyrulla Əliyev əhatəli çıxışında bir sıra kölgəli məqamlara aydınlıq gətirməyə cəhd göstərmiş, ona məlum olan faktlarla, sənədlərlə həmkarlarını bilgiləndirməyə çalışmışdır. Onun fikrincə himnin mətninə Yazıçılar İttifaqı, musiqisinə Bəstəkarlar İttifaqı cavabdeh olmalı, onların rəylərinə komissiyada baxılmalı idi.

Xeyrulla müəllimə görə himnin sözlərinin “çox primitiv”, “səviyyəsiz” kimi dəyərləndilməsi Üzeyir Hacıbəyovun, Əhməd Cavadın ruhuna toxuna bilər – qənaəti bu məqamda çoxlarından fərqlənir.

X.Əliyev xüsusi vurğulayır ki: “17-ci illə 19-cu illər (1917-1919 nəzərdə tutulur-A.R.) arasında Üzeyir Hacıbəyov iki marş yazıb. Biri “Milli Azərbaycan marşı”, biri “Azərbaycan marşı”. Bu baxış Mövsüm Əliyevə məxsusdur. Xeyrulla müəllim “Milli

---

⁸⁹ Azərbaycan Respublikası MM Fond-2941, siyahı-1, iş-71, vərəq-43

Azərbaycan marşı” deməklə Etem Üngörün “Türk marşları”ndan xəbərsiz olduğunu dolayısı ilə diqqətə çatdırır. “Bəziləri deyir ki, hər ikisinin mətni və musiqisi özünüdür (yəni Üzeyir bəyindir-A.R.) – bu fikir də bəstəkar Sərdar Fərəcova məxsusdur. “Bəziləri deyir yox, birinin mətni Cəmo Cəbrayılbəylinin, birinin mətni də Əhməd Cavadındır. Həmin ildə də 19-cu ildə “Övraqi-Nəfisə” jurnalının 5-ci nömrəsində çıxan “Azərbaycan” şeirində də Əlabbas Müznibin sözlərinə himn yazılıb” – burada da Xeyrulla müəllim M.Əliyevin məlum məqaləsinə istinad edir. Ə.Müznibin “Azərbaycan” şeirinə gəldikdə isə “Bu ölkə” rədifli, səkkiz bəndlik qoşmadır. Ə.Müznibin “Azərbaycan” şeirinə himn bəstələnməsi xəbəri M.Əliyevin bəlli məqaləsindən başqa heç bir ciddi yazıda yer almayıb. Bu fikirləri M.Əliyevdən əxz etdiyini əslində Xeyrulla müəllim gizlətmir, hətta mənbəni də göstərir: “Odlar yurdu” qəzetinin 1990-cı il 11 nömrə”si.

Xeyrulla Əliyevin fikrincə himn üçün Yazıçılar İttifaqı və Bəstəkarlar İttifaqı rəy verdikdən sonra o Milli Məclisin müvafiq komissiyalarında müzakirə edilə bilər. O müvafiq komissiyaların himni yekdilliklə qəbul etdiyini prosedur pozuntusu hesab edərək yenidən əvvələ, başlanğıca qaytarmaq niyyətindədir. Xeyrulla müəllimin Milli Məclisin iki komissiyasının yekdilliklə qəbul etdiyi himnin mətni haqqında “...bu Azəri himni (üçün) qəbul olunması sözlər deyil, bugünkü sözlərlə hərçənd ki, bəzilərinə xoş gəlir. Amma bu gün onu qəbul eləyə bilmərik, primitivdir” – deməsi əslində dövlət himninin Ali Sovetdə qəbul olunmasının pozulmasına hesablanmışdır.

Milli Məclisdə himn mətninin qüsurlu şəkildə paylanması Demokratik blokun üzvlərindən Sabir Rüstəmxanlı “Ali Sovetin müəyyən adamları himni pozmaq üçün, himnə qarşı əks münasibət doğurmaq üçün qəsdən paylayıblar, bugünkü himnə münasibət pozulsun, himn qəbul olunmasın”, Mürşüd Məmmədov: “Təxribat aparırlar ki, nəyin bahasına olursa-olsun MM bu himnin əleyhinə çıxsın” – deyərkən kommunist blokundan olan Xeyrulla Əliyevi nəzərdə tuturdular. O Milli Məclisdə Mirzə Səməndər (Cəfər Cabbarlı “Almaz”) obrazını böyük ustalılıqla canlandırır.

Akademik Firudin Köçərlinin münasibət bildirməsi iclasda Xeyrulla Əliyevə dəstək kimi səslənir. O deyir:

*“F.Köçərli: ...Xeyrulla müəllimin də öz fikri var. Əgər Xeyrulla müəllim təkid eləsə o 45-ci ildə yazılanı da səsə qoya bilərik, köhnə himnimizi... Amma iki komissiyanın sədri burada çıxış elədi, komissiyanın rəyini bildirdi. Yəni bu komissiyaların çağırdığı mütəxəssislərin gəldiyi ortaq məxrəci bildirdi. Deyəsən kvorum yavaş-yavaş düzəlir... Afiyəddin bəy biz öncə, mənə elə gəlir bunu, eşidək musiqini, əgər kvorum olsa səsə qoyaq, olmasa yenə fikirləşərik.”*⁹⁰

Bütün olanlardan, baş verənlərdən sonra Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının 1945-ci ildə qəbul edilmiş himninin Müstəqil Azərbaycan Respublikasının himni kimi 1992-ci ildə təsdiq üçün səsə qoyulması təklifi nə qədər qəribə, təəccüblü olsa da, gerşəklikdir. Dövlət və millət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən dövlət himninin müzakirəsi və qəbulu zamanı kvormun, yetərsayın olmaması, parlament nizam-intizamının

---

⁹⁰ Azərbaycan Respublikası MM Fond-2941, siyahı-1, iş-71, vərəq-45

ən aşağı səviyyəyə enməsi, iclaslarda iştirak etməməklə qərarları pozmaq niyyəti təəssüf doğurur.

Milli Məclisin Təhsil, elm və elmi-texniki tərəqqi komissiyası üzvü, Azərbaycan Respublikası Ali Attestasiya Komissiyasının (40 günlük) ilk sədri, filologiya elmləri doktoru, professor Rauf İsmayılovun iclasın sonunda yığcam, xatırlatma xarakterli çıxışı demək olar ki, əsassız mübahisələrə və yanakı meyllərə son qoydu. O söz alaraq dedi:

“R.İsmayılov: Hörmətli millət vəkilləri, mən şeiri təzədən təhlil eləyən deyiləm. Bayaqları Sabir bəy yaxşı, onun hər sözünə analiz verdi, təhlil elədi. Bir şey demək istəyirəm ki, yoldaşlar hamısı bilirlər biz əgər özümüzü Demokratik Cümhuriyyətin varisi hesab eyləyiriksə (onun bayrağını qəbul eləmişik) bu o demək deyildir ki, mexaniki bunun himnini də qəbul eləməliyik. Bu himn məsələsi bir ildir müzakirə olunur. Respublikanın görkəmli bəstəkarları hamısı buna xeyir-dua veriblər. Sırağa günləri (25 may 1992 - A.R.) Filormoniyada bütün o bizim respublikanın qaymağı dediyimiz kompozitorlar hamısı orada idilər. Müzakirə etdilər, onlar hamısı xeyir-duasını verdilər. Mənə belə gəlir ki, biz onlardan sonra təzədən deletant kimi fikir söyləmək düz deyil. Təklif eləyirəm, səsə qoyağın, özü də adbaad səsvermə olsun, xahiş edirəm.”⁹¹

Milli Məclisin dövlət himninin qəbulu ilə bağlı ən mühüm iclaslarından birində yetərsayın acınacaqlı durumu ilk növbədə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədr müavini Afiyəddin Cəlilovu narahat edir. O, tarixi iclasda davamiyyətlə bağlı məlumat verməyi özünə borc bilir:

---

⁹¹ Azərbaycan Respublikası MM Fond-2941, siyahı-1, iş-71, vərəq-45

“*A.Cəlilov*: Mən də xahiş eyləyirəm qeydiyyatdan keçək, sonra adbaad səsə qoyaq. Qeydiyyat, üç nəfərin də kartoçkası yoxdur. Demək 32 nəfər, bəli buradadır. Məlumat vermək istəyirəm sizə. Qarayev Tamerlan İsa bəyin tapşırığı var, onu yerinə yetirir. Əzizov Tofiq yoxdur, Əkbərov Sülhəddin olub, indi iştirak etmir, Əhmədov Vahid olub, indi iştirak etmir, dedilər xəstələnib. Arif Hacıyev olub, iştirak etmir. Hacıyev Rəhim olmayıb. Qasımov Tofiq olmayıb, bu gün Zeynalov Fərrux buradadır. Məmmədov Xanlar yoxdur. Nəcəfov Nəcəf olmayıb, Rəhimzadə Arif xəstədir. Rüstəmov Tofiq olmayıb. Səmədzadə Ziyad olub, indi yoxdur. Tamerlan bəy burada yoxdur, ona görə Sülhəddin (onu çağırmağa-A.R.) getdi. Vaqif buradadır. İxtiyar bəy, Arif bəy yoxdur? 1-32-yə zəng elə, bir də! Ziyad bəyə zəng elə beş dəqiqəlik gəlsin, getsin. Zəhmət olmasa bir də qeydiyyatdan keçin. Gəlin, bir dəqiqə, demək yetərsay var?”

Çox acınacaqlı mənzərədir... sədr müavininin “İxtiyar bəy, Arif bəy yoxdur? 1-32-yə zəng elə, bir də!” deməsi çox acınacaqlıdır... Afiyəddin bəy hansı Arif bəyi axtarır? O vaxt Ali Sovetin 8 nəfər Arif adlı deputatı var idi: A.Hacıyev, A.Rəhimzadə, A.Mövsumov, A.Allahverdiyev, A.Hüseynov, A.Babayev, A.Ağayev və A.Əliyev. Rəhimzadə Arifin xəstə olduğu bildirilir... Arif bəyin yoxluğunun İxtiyar bəydən (Şirinov) soruşulması və “1-32-yə zəng elə, bir də!” – deyə tapşırılması... ehtimal ki, söhbət Arif Hacıyevdən – bugünkü Müsavat Partiyasının başkanıdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olan Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra

Milli Məclisdə Dövlət Himni kimi mühüm məsələnin müzakirəsi və qəbulu zamanı Müsavat Partiyasının o vaxtkı başkanı, Ali Sovetin sədri İsa Qənbərin, bugünkü başkanı Arif Hacıyevin (lı) iclasda iştirak etməməsi nə deməkdir? Cümhuriyyətin ideoloqu və qurucularından biri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ən ağır zamanlarda qoruyub yaşatdığı Musavat Partiyasının siyasi, ideoloji irsi niyə dövlətçiliyimizin atributuna biganə, laqeyd qalan İsa Qənbər, Arif Hacılı kimi şəxslərə həvalə edildi?!

Tarixi iclasa İsa Qənbərin gəlməməyi bəs deyil, hələ sədr müavini Tamerlan Qarayevi də müzakirədən kənarlaşdırır. Tanınmış ziyalılardan Əkbərov Sülhəddin, Əhmədov Vahid, Səmədzadə Ziyad səsvermədə iştirak etmir, Nəcəfov Nəcəf, Qasimov Tofiq, Rüstəmov Tofiq və b. ümumiyyətlə Milli Məclisin tarixi iclasında iştirak etməyi özlərinə rəva görməyiblər. Xahişlə, minnətlə, zənglə, güc-bəla ilə 32 nəfər deputat toplaya bilirlər ki, yetərsay (kvorum) alınsın... alınıbmı?!

Ali Sovetinin sədr müavini Afiyəddin Cəlilov narahət və qayğılı görkəm alaraq üzünü soydaşı və komissiya sədri F.Cəlilova tutaraq deyir: “Firudin bəy zəhmət olmasa bu layihəni (oxuyun).”

“F.Cəlilov: Milli Məclis qərara alır: Azərbaycan Ali Soveti Rəyasət Heyətinin “Himn, gerb və orden təkliflərini hazırlayan komissiyası”, Milli Məclisin “Elm, təhsil”, “Mədəniyyət və din” Komissiyaları ilə birgə Milli Məclisin müzakirəsinə təqdim etdiyi “Azərbaycan Marşı” bəstəkar: Üzeyir Hacıbəyov, Mətn: Əhməd Cavad. Azərbaycan Respublikasının dövlət Himni kimi qəbul edilsin.

A.Cəlilov: Kimin əlavəsi var? Onda xahiş edirəm öz münasibətinizi bildirəsiniz.

F.Cəlilov: Bir xahişim də var, (Himn) qəbul olunandan sonra ayaqüstdə hər iki variantı eşidək, televiziya dan xahiş edək çəksin.

A.Cəlilov: Kim bu qərarın qəbul olunmasının tərəfdarıdır, xahiş edirəm səs versin. Qəbul olundu.

Yerdən: Xahiş edirik bizim **Marşımızı** versinlər, deputatlar da himnimiz altında ayağa qalxsınlar.

HİMN SƏSLƏNİR.”

Milli Məclisin deputatları qürur, iftixar hissi ilə yenicə səs verdikləri Dövlət Himnini sayğı duruşu ilə dinlədilər. Ardınca Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilir:

“Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni haqqında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Qərara alır:

Musiqisi Üzeyir Hacıbəyovun, mətni Əhməd Cavadın olan **“Azərbaycan marşı”** Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni kimi təsdiq edilsin.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirən

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri İ.Qəmbərov
Bakı şəhəri, 27 may 1992-ci il. № 142”

Bu qərarın sonunda İ.Qəmbərovla yanaşı F.Cəlilovun da imzası vardır.

Elm və təhsil Komissiyasının sədri, Filologiya elmləri doktoru, professor Firudin Cəlilovun Milli Məclis üzvlərinə təqdim etdiyi qərar layihəsində də, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri İ.Qəmbərovun təsdiqlədiyi Azərbaycan

Respublikasının Dövlət Himni haqqında Qanunda da yanlış olaraq “Azərbaycan Marşı”nın mətni Əhməd Cavada mənsubluğu yanlış olaraq ən yüksək səviyyədə təsdiqlənmişdir.

Milli Məclisin deputatları tədqiqatçı Mövsüm Əliyevin hələ 1990-cı ilin aprel ayında “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc etdirdiyi “Tarixin “ağ səhifələri” adlı məqaləsində “Ü.Hacıbəyov “*Milli Azərbaycan marşı*” (sözləri Əhməd Cavadındır) və “Azərbaycan marşı” (sözləri Cəmo Cəbrayılbəylinindir) əsərlərini bəstələmişdir” kimi mötəbər düşüncələrini, “Azərbaycan marşı”nın 1919-cu ildə “Milli nəğmələr” kitabında “Vətən marşı” adı və “Cəmo bəy” imzası ilə çap olunduğuna dair xatırlatmasına etinasız yanaşmışlar. Mədəniyyət və dini etiqad komissiyasının üzvü Xeyrulla Əliyevin “17-ci illə 19-cu illər arasında Üzeyir Hacıbəyov iki marş yazıb. Biri “Milli Azərbaycan marşı”, biri “Azərbaycan marşı”. Bəziləri deyir ki, hər ikisinin mətni və musiqisi özünündür. Bəziləri deyir yox, birinin mətnini Cəmo Cəbrayılbəyli, birinin mətni də Əhməd Cavad yazıbdır” kimi konkret müddəa diqqətdən kənar qalmışdır. Himn mətninin müzakirəsi zamanı Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlının iclasda bəzi canfəşanlıq edənlərə təpinərək: “...biz Azərbaycanın mühüm dövlət məsələsini həll eləyirik. Nə Səməd Vurğunun övladlarının, nə Əhməd Cavadın övladlarının arzusunu həll eləmirik” – deməsi sözlərin müəllifi ilə bağlı yanlışlığın üstüörtülü məqamlarından xəbər verir.

***

Qərara əlavə edilmişdir:

Azərbaycan marşı

Musiqisi Üzeyir Hacıbəyovundur,

Sözləri Əhməd Cavadındır.

Azərbaycan! Azərbaycan!

Ey qəhrəman övladın şanlı vətəni!

Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!

Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadiriz!

Üç rəngli bayrağınla məsud yaşa!

Minlərlə can qurban oldu!

Sinə hər bə meydan oldu!

Hüquqdan keçən əsgər,

Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,

Sənə hər dəm can qurban!

Sənə bir çox məhəbbət

Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməgə,

Bayrağını yüksəltməgə,

Cümlə gənclər müştəqdir.

Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!

Azərbaycan! Azərbaycan!

(Marşın mətnini F.Ağasıoğlu Cəlilov imzası ilə təsdiqləyib).

Qərara əlavə edilmiş notun 1-ci səhifəsində əlyazma latın hərfləri ilə yazılıb:

“Üzeyir Hacıbəyli

Əhməd Cavad

“Azərbaycan marşı” – (1918)

(Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni)

Aydın Əzimov – (1989)

Klavir (səs və piano üçün). Marşın mətni not vərəqində 4,5 səhifədir. Himnin Xor, simfonik orkestr üçün partiturasını Aydın Əzimov hazırlamış, bərpa, transkripsiya və aranjiman etmişdir. Himnin partiturası 14 səhifədir.⁹²

Bir daha xatırladıyıq ki, Mövsüm Əliyev “Odlar yurdu” qəzetinin iyun 1990-cı il 11-ci sayında dərc etdirdiyi “ADR: Gerb, Himn” məqaləsində qeyd etmişdir ki, ADR-in himnini 26 may 1990-cı ildə Azərbaycan Konservatoriyasında müəllim və tələbələrin birləşmiş xoru ilə ifaya bəstəkar Aydın Əzimov və Zərifə İsmayılova hazırlamışdır. Dövlət himni ilə əlaqədar Milli Məclisin sənədləri arasında təəssüf ki, Zərifə İsmayılovanın adına rast gəlmirik.

***

Xalq şairi Vaqif Səmədoğlu “Bakı Xəbər” (2011, 24 fevral, s.15) qəzetinə müsahibəsinin sonunda deyirdi: “Hər kəs mətn müəllifinin, “Azərbaycan” jurnalında qeyd edildiyi kimi, Əhməd Cavad olduğunu bilirdi. Düşünürəm ki, bunu problem

---

⁹² Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Katibliyi. Fond: 2941, siyahı – 1, İş – 48. Başlanmış: 21 may 1992. Qurtarmış: 10 iyun 1992-ci il. 229 vərəq.

etməyə dəyməz. Kimin üçün maraqlıdırsa buyurub araşdırın, müəllifin kimliyini təsdiqləsin.”⁹³

Hörmətli xalq şairinin qeyd etdiyi kimi, əgər həqiqətən “Azərbaycan” və ya digər mətbuat orqanlarında müvafiq şeirin imza yerində “Əhməd Cavad” yazılısaydı o vaxt heç problem də olmazdı. Tədqiqat qeyri-ciddi mülahizələrin əksini təsdiqlədi...

...Bəli, araşdırdıq, haqqın, hüququn, halallığın marağında olaraq bütün həqiqətləri üzə çıxarmağa, yanlışlığın haradan başladığını, faktların, sənədlərin, mötəbər materialların “dili”, məntiqi ilə əsaslandırmağa çalışdıq... İndi söz mütəxəssislərin və səlahiyyət sahiblərinindir.

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin vurğuladığı kimi: “Əgər səhvə yol verilirsə, o mütləq düzəldilməlidir!”

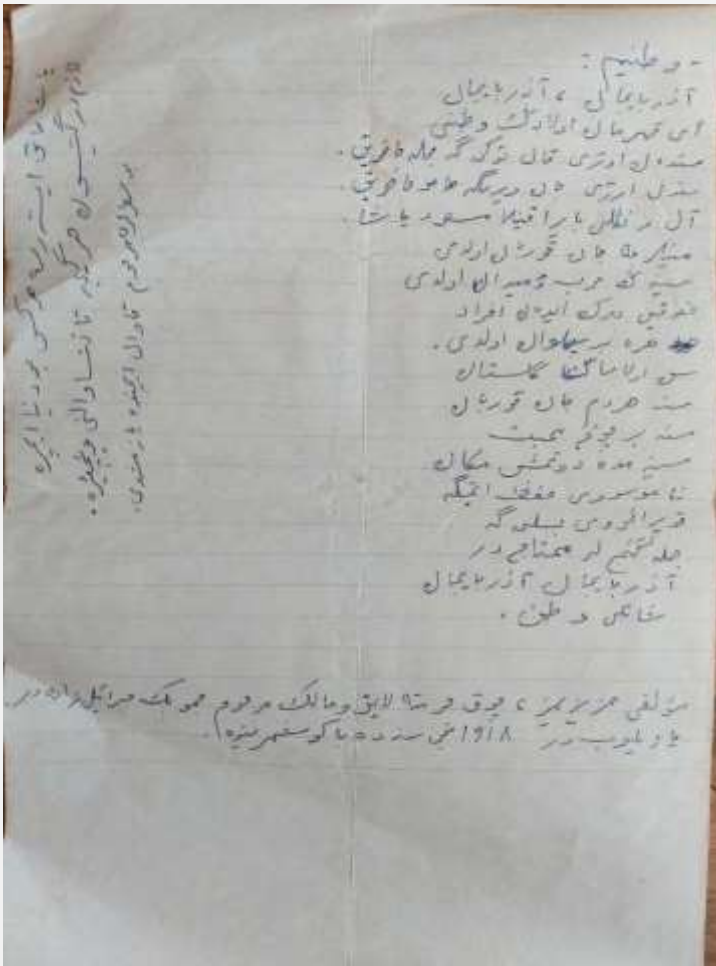
***

---

⁹³ İradə Sarıyeva. “Məşhur himnimizin müəllifi ilə bağlı AMEA aliminin tam yeni fikrinə reaksiya verildi”. Bakı xəbər” qəzeti, 2011, 24 fevral, s.15

ZƏRURİ SÖZARDI

Görkəmli maarif xadimi, əməkdar müəllim, publisist, yazıçı, istedadlı şair, dramaturq, tərcüməçi, fədakar elm adamı, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin nəvəsi Azər Mustafayev ilə ötən ilin iyun ayında AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutundakı iş otağında görüşdüm. O mənə öncədən söz verdiyi, Cəmo bəyin şəxsi arxivindən bəzi materialları hədiyyə etdi. Hədiyyələrin içərisində C.Cəbrayılbəylinin “Təbiət haqqında hekayələr” kitabı (1963), “Kommunist” qəzetinin 20 noyabr 1955-ci il, 10 000-ci yubiley sayı (Qəzətdə Cəmo bəyin “Müəllimin arzusu” adlı təbriki dərc edilmişdir), “Odlar yurdu” qəzetinin noyabr 1985-ci il 21-ci (346) nömrəsi (Burada C.Cəbrayılbəyli haqqında Nəcəf Nəcəfovun “Xalqa həsr olunmuş ömür” adlı məqaləsi çap olunub), Azərtədrisnəşrin baş direktoru A.Qənbərovun 27.07.1964-cü ildə C.Cəbrayılbəyliyə “Ana dili” (III sinif) kitabının nəşri ilə bağlı son qeydlərini göndərməsi barədə məktubu, Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun kollektivi adından 06.03.1957-ci ildə Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Cəmo Cəbrayılbəylinin anadan olmasının 70 illiyi münasibətilə hazırlanmış Təbrik-ünvan, Cəmo bəyin ADETİ-nin direktoru Mirzə Məmmədova ünvanladığı son məktub, Cəmo bəyin böyük bacısının oğlu, Nüsrət Əfəndizadənin qızı, Ağaəli Nəsehin nəvəsi *Gülsüm Əfəndizadənin* C.Cəbrayılbəyliyə həsr etdiyi “Mərhum dayım Cəmo bəyə” adlı şeiri və Şəfiqə xanım Cəbrayılbəyliyə (Cəmo bəyin həyat yoldaşı-A.R.) əski əlifba ilə

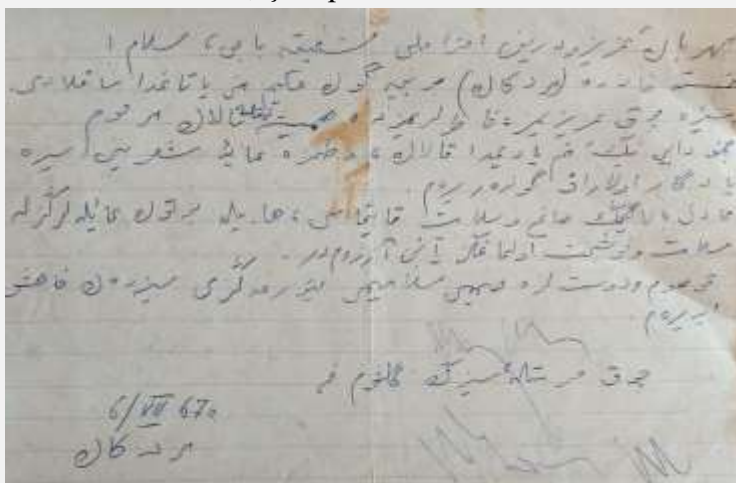

(*Cəmo bəyin bacısı nəvəsi Gülsüm Əfəndizadənin əlyazmasında "Vətənim" şeiri.*)

surətini köçürərək ünvanladığı *Cəmo bəyin "Vətənim"* şeiri var idi. "Vətənim" şeirinin sonunda Gülsüm xanım ərəb qrafikası ilə yazıb: "*Müəllifi - əzizimiz, çox hörmətə layiq və*

**malik, mərhum Cəmo bəy Cəbrayılzadədir. Yazılıbdır 1918-
minci sənədə, Bakı şəhərində.”**

Həmin vərəqin arxasında Şəfiqə xanıma (Cəbrayılbəyliyə) ünvanladığı məktubda Gülsüm xanım yazıb: “Mehriban, əziz və dərin ehtiramlı bacı, Şəfiqə səlam!

(Vərəqin arxası: “Cəmo dayının mənim yadımda qalan, “Vətənim” adlı şeirini Sizə yadigar olaraq göndərirəm G.Ə.).

Xəstəxanada (Mərdəkan) bir neçə gün həkim məni yataqda saxladı. Sizə, çox əzizimizə, xatirələrimizdə həmişə hörmətlə qalan mərhum Cəmo dayının mənim yadımda qalan, “Vətənim” adlı şeirini Sizə yadigar olaraq göndərirəm.

Adil (Cəmo oğlu Cəbrayılbəyli-A.R.) balanın sağ və səlamət qayıtması (Adil Cəmo oğlu 1967-ci ildə Zaqatalada baş həkim vəzifəsində işləyirdi-A.R.) habelə bütün ailələrinizlə səlamət və xoşbəxt olmağımız 1-minci arzumdur.

Qohum və dostlara səmimi salamlarımı yetirməgi Sizdən xahiş edirəm.

“Müəllifi - əzizimiz, çox hörmətə layiq və malik, mərhum Cəmo bəy Cəbrayılzadədir. Yazılıbdır 1918-minci sənədə, Bakı şəhərində.”

Çox hörmətlə, Sizin: Gülsüm x-m. 6.VII.67. Mərdəkan”⁹⁴

Gülsüm xanımın Şəfiqə xanım Cəbrayılbəyliyə yazıb göndərdiyi Cəmo bəyin “Vətənim” şeiri bəzi dəyişiklik istisna olunmaqla Azərbaycan Dövlət Himninin mətni ilə eynidir.

Onun C.Cəbrayılbəylinin vəfatı münasibətilə yazdığı *“Mərhim dayım Cəmo bəyə”* adlı şeiri də babası Ağa Əli Nəsehdən əxz etdiyi poetik ruhun yüksəkliyini, ədəbiyyata dərin marağın və incə zövqün formalaşdığını, Azərbaycan poeziyasına sevgi və rəğbət hissi bəslədiyini təsdiqləyir. Gülsüm xanımın əziz dayısına həsr etdiyi şeiri olduğu kimi təqdim edirik:

“MƏRHUM DAYIM CƏMO BƏYƏ

Getdi, həyat söndü, üfüqlər...

Ağuşunu açdı bu qara topraq.

Əbədiyyətlə ayırdı səni bizdən,

Tənha bir məqbərə, hicrət istədin.

Günəşin son şüası düşdü bu məqbərə,

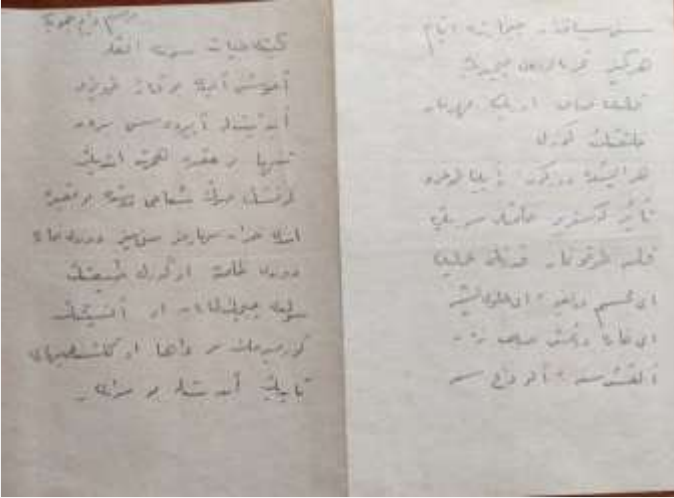
Əsdi xəzan, bəharımız sənsiz döndü zarə.

Döndü zülmətə o gözəl təbiətin,

Soldu çiçəklənən o ünsiyyətin.

---

⁹⁴ Gülsüm xanım Əfəndizadənin Şəfiqə xanım Cəbrayılbəyliyə ünvanladığı Cəmo bəy Cəbrayılzadənin “Vətənim” şeirinin əsl kitabın müəllifindədir-A.R.

(Gülsüm xanımın “Mərhim dayım Cəmo bəyə” adlı şeiri)

Görmiyəcək bir daha, o gülşənli bəhəri,
Tapdın ədədiyyətlə bu məzarı.
Səni sınaqdan çıxartdı əyyam,
Hərgiz təcrübələrdən çıxırsan,
Qələmin saf, üzün mehriban,
Xilqətin gözəl.
Hər işdə düzgün, hər işdə doğru.
Təsir göstərir hatəmli sözüün,
Qəlbə toxunmaz qüdrətli əməlin.
Ey fəhm, duyğu, ey ari bəşər.
Ey zarə düşmüşə saf zəhr,[□]
Alqış sənə,
Əlvida sənə...

* Ağlar günə düşmüşə saf çiçək - A.R.

Gülsüm xanım.⁹⁵

Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin nəvəsi Azər Mustafayevin mənə təqdim etdiyi arxiv materialları içərisində saralmış və kirill əlifbası ilə müdrik sözlər yazılmış bir vərəq də vardır. Vərəqin sonunda türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, divan şeir ənənələrinə sadıq şair Ziya Paşanın məşhur bir beyti yer almışdır:

*“Aynəsi işdir kişinin lafa baxılmaz,
Şəxsin görünür rütbeyi-əqlı əsərindən.”*

Bu beyt əməkdar müəllim, yazıçı, şair, dramaturq, dosent Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin həyat və yaradıcılıq devizi idi. Cəmo bəy bu ideala ömrünün sonunadək sadıq qalmışdır...

---

⁹⁵ Gülsüm xanım Əfəndizadənin “Mərhum dayım Cəmo bəy” adlı şeirinin orijinalı kitabın müəllifindədir-A.R.

NƏTİCƏ

1. Cəmo bəy Adil bəy oğlu Cəbrayılbəylinin (1887-1965) həyatı, mühiti və bədii yaradıcılığı ilk dəfə tədqiqat obyektinə çevrilərək geniş, ətraflı və sistemli araşdırılmışdır.

2. Tədqiqat işi yerinə yetirilərkən ilk qaynaqlardan: arxiv sənədlərindən, dövrün qəzet və jurnallarından, mötəbər faktlardan istifadə olunmuşdur.

3. Tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, Cəmo bəy Cəbrayılbəyli bədii yaradıcılığa gənclik illərindən başlamış, Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Üzeyir Hacıbəyli və digər görkəmli sənətkarlarla dostluq və yaradıcılıq əlaqələri saxlamışdır.

4. C.Cəbrayılbəyli şeir, hekayə və məzhəkələrinin nəşri zamanı “Cəmo bəy”, “Cəmo bəy Aciz Şirvani”, “C. Aciz Şirvani”, “Aciz”, “Şirvanlı”, “Cəmo Cəbrayıl”, “Cəmo Cəbrayılbəyli”, “Cəmo Cəbrayılzadə” və s. imzalardan istifadə etmişdir.

5. Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin 1918-ci ildə yazdığı “Vətənim” şeirinin ərəb qrafikası ilə ilk əlyazma versiyasını onun bacısı nəvəsi Gülsüm Əfəndizadə 1967-ci il 6 iyul tarixində Cəmo bəyin həyat yoldaşı Şəfiqə Cəbrayılbəyliyə yadigar olaraq göndərmişdir. “Vətənim” şeiri Azərbaycan Dövlət Himninin (cüzi redaktə işi istisna olunmaqla) mətni ilə eynidir.

Gülsüm Əfəndizadənin ərəb qrafikası ilə “Vətənim” şeirinin 1967-ci il əlyazma nüsxəsinin orijinalı monoqrafiya müəllifinin arxivindədir.

6. Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin sentyabr-oktyabr 1918-ci ildə yazdığı “Vətənim” şeiri cüzi redaktə və dəyişiklərlə 1919-cu ildə “Milli nəğmələr” kitabında “Vətən marşı”, 1923-cü ildə “Öz dilək” jurnalında “Azərbaycan marşı”, 1928-ci ildə “İstiqlal uğrunda” şeirlər məcmuəsində “Azərbaycan”, 1944-cü ildə “Gənclər yaradıcılığı” dərgisində “Azərbaycan” (Milli himn), 1965-ci ildə Etem Üngörün “Türk Marşları” kitabında “Azərbaycan marşı”, 1966-cı il “Azərbaycan Balosu” dərgisində “Azərbaycan, Azərbaycan” adı ilə nəşr olunmuşdur. Bu mənbələrdə “Vətənim” (“Azərbaycan marşı”) şeirinin müəllifliyi istiqlal şairimiz Əhməd Cavada aid edilməmişdir. Mötəbər sənədlərə, etibarlı faktlara əsaslanmadan Cəmo bəyin “Vətən marşı” şeiri “Azərbaycan marşı” adı ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni haqqında 27 may 1992-ci il tarixli, 142 sayılı qərarına əsasən yanlış olaraq Əhməd Cavadın əsəri kimi təsdiqlənmişdir.

7. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himninin mətn müəllifi haqqında Milli Məclisin 1992-ci il 27 may tarixli qərarından sonra da mətbuatda dəfələrlə məsələ qaldırılmış, təəssüf ki, irəli sürülən mülahizələr açıq qalmış sualları mükəmməl cavablandıra bilmədiyi üçün problem həllini tapmamışdır.

Himn sözlərinin müəllif kimliyi haqqında müxtəlif araşdırıcılar tərəfindən 4 versiya irəli sürülmüşdür: 1. Cəmo bəy Cəbrayılbəyli, 2. Əhməd Cavad, 3. Üzeyir Hacıbəyli, 4. Cəmo bəy Hacınski.

Araşdırmalar nəticəsində əldə etdiyimiz bütün sənədlər, arxiv materialları, arqumentlər, faktlar və sağlam məntiq himn

mətninin Cəmo bəy Cəbrayılbəyliyə aid olduğunu təsdiqləyir. Digər versiyalar haqqında əsaslandırılmış faktlar olmadığı üçün müsbət fikir söyləmək mümkünsüzdür.

8. Sələfləri tərəfindən yol verilmiş yanlışlığın hüquq və ədalət naminə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə aradan qaldırılması təşəbbüsləri zəruridir. Burada müəlliflik hüququnun ciddi şəkildə pozulması faktı müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni haqqındakı 27 may 1992-ci il tarixli, 142 sayılı qərarına düzəliş edilərək “mətni Əhməd Cavadın olan “Azərbaycan marşı” əvəzinə “mətni Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin olan “Azərbaycan marşı” sözləri yazmalı, qərara əlavə edilmiş “Azərbaycan marşı”ndan sonra “sözləri Əhməd Cavadındır” ifadəsi müqabilində “sözləri Cəmo bəy Cəbrayılbəylinindir” kəlmələrinin təsdiqi Ali qanunvericilik orqanı tərəfindən öz əksini tapmasına möhtacdır.

9. Bu elmi-tədqiqat işinin ən böyük və əhəmiyyətli nəticəsi, aprobasiyası Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin “Vətənim” (“Vətən marşı”, “Azərbaycan marşı”) şeiri üzərində müəlliflik hüququnun bərpa edilməsi olardı...

Bakı, 14.03.2024

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbas Səhhət. “Sınıq saz”. Bakı, 1912, səh. 17
2. Abbas Səhhət. Əsərləri. I cild Azərnəşr, 1975, səh.170-172
3. Abdulla Şaiq. Əsərləri, V cild, Bakı, “Yazıçı”, 1978, səh. 201
4. Aciz. “Tavus və Qarğa”. Bakı, “Məktəb” jurnalı, 1912, 6 may, N 12, səh.182
5. “Azərbaycan Balosu” dərgisi. Ankara, 19.02.1966, N 1, səh.3
6. “Azərbaycan” (Milli gimn). “Gənc yaradıcılar”, Berlin, 1944, səh.3
7. Azərbaycanın dövlət gerbi və milli himni. “Azərbaycan” qəz., (rus dilində) 1918, 20 təşrini-sani (noyabr), № 45
8. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Katibliyi. Fond: 2941, siyahı – 1, İş – 48. Başlanmış: 21 may 1992. Qurtarmış: 10 iyun 1992-ci il. 229 vərəq.
9. Azərbaycan Respublikası MM Fond-2941, siyahı-1, iş-71, 64 vərəq, səh.30
10. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri E. Qafarova. Bakı şəhəri, 28 mart 1991-ci il, № 90-XII
11. “Azərbaycan teatrının salnaməsi”, tərtibçi Qulam Məmmədli, Bakı, Azərnəşr, 1975, səh.361
12. Bədirxan Əhmədov. “Bir istiqlal yolçusu”. Bakı: “Elm”, 2003, səh. 74-75
13. Cəfər Cabbarlı. “Sevimli Ölkəm”, “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 1919, 1 kanuni-sani, № 92
14. Cəmo bəy. Məktub. “Yeni iqbal” qəz., 1915, 7 oktyabr №137

15. Cəmo bəy “Aciz” Şirvani. “Qənbər və Heydər”, Bakı, “Məktəb” jurnalı, 1913, 14 dekabr, N 20, səh.310-311
16. C. Aciz Şirvani. “Xonça nəğməsi”. “Məktəb” jur., 1914, 6 mart, N 5, səh.28-29
17. Cəmo bəy Aciz Şirvani. “Yaralanmış “zabit”in yoldaşına vəsiyyəti”, Bakı, “Məktəb” jur, 1916, 8 mart, №1, səh.13-14
18. Cəmo bəy “Aciz” Şirvani. “Nəğmə”, “Məktəb” jur., 1915, 24 yanvar, № 2
19. Cəmo bəy Cəbrayılbəyli. “Vətən marşı”, “Milli nəğmələr”, Bakı, “İran” mətbəəsi, 1919, səh. 22
20. Cəmo Cəbrayıl. Annamə. “Övraqi-nəfisə” jur., Bakı, 1919, № 3, səh. 9-10
21. Cəmo C. Sənsən. “Yeni yıldız” jur., 1922, 10 kanuni sani, № 2, səh. 3
22. C.Cəbrayılbəyli. “Xatirələrim”, Bakı, Azərnəşr, 1966, səh.89
23. Cəmo Cəbrayılbəyli. “Şahmarın iskoləyə getməsi”. Bakı, “Qırmızı günəş” jurnalı, 1921, 15 kanuni-əvvəl (dekabr) № 2, səh. 13-14 və 1922, 1 kanuni-sani (yanvar) № 3, s. 10-12
24. C.Cəbrayılbəyli. “Maraqılı hekayələr”. Bakı, 1956, səh. 29-31
25. Dilqəm Əhməd. “Qərib vətən, binlər yaşa” – Himnimizin sözlərinin fərqli versiyası”, “Teleqraf.com” saytı, 20.01.2024
26. Etem Üngör. Türk Marşları. Ankara, 1965, səh.194
27. ETN Təhsil İnstitutunun arxivi, fond 1, siyahı 13, saxlama vahidi 155
28. Əliabbas Müznib. “Azərbaycan”, “Evraqi-nefisə” dergisi, Bakı, 1919, 16 təmmuz, № 5, səh.1
29. Əli Yusif. “Pəncərə önündə yarım saat”, Bakı, “Azərbaycan” qəzeti, 1919, 30 mayıs, № 191

30. Əli Şamil. Uzaqlığı doğuran misralar və ya “Gültəkin” kimdir. Gültəkin – Əmin Abid. “Buzlu cəhənnəm”, Bakı, “Günəş” nəşriyyatı, 1999, səh.13
31. Əliyar Qarabağlı “Xalq müəlliminin şərəfli yolu”, C.Cəbrayılbəyli, “Xatirələrim”, Bakı, Azərnəşr, 1966, səh.11
32. Hacı Kərim Sanılı. “Azərbaycan”, “Mahnılar”, Bakı, “Novruz” mətbəəsi, 1919, səh. 4-6
33. Xalq Maarif Nazirliyi. “Azərbaycan” qəzeti (rusca). 19 fevral 1920-ci il, № 33
34. Xədicə Xanım (Seyidzadə - A.R.). “Tazə Milli marş”, “Evraqi-nefise” dergisi, Bakı, 1919, 28 mayıs, № 3, səh.11
35. İsa Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, Nurlan, 2007, səh.495-496
36. “İstiqlal uğrunda” (Şeirlər məcmuəsi). İstanbul, Orxaniyyə mətbəəsi, 1928, səh.148
37. İsmayıl Zühdi. Azərbaycan. “İstiqlal uğrunda” (şiirlər məcmuəsi), İstanbul, Orxaniyyə mətbəəsi, 1928, səh. 147
38. İradə Səriyeva. “Məşhur himnimizin müəllifi ilə bağlı AMEA aliminin tam yeni fikrinə reaksiya verildi”. Bakı xəbər” qəzeti, 2011, 24 fevral, s.15
39. İsmayıl Umudlu. Vəkilöğulları. Apostroff MMC, Bakı, 2016, 584 səh.(380).
40. Q.R. “Ağa Həsən Mirzəzadə”. “Azərbaycan qəzeti”, Bakı: ADA Universiteti, 2022, 20 cildə, II cild, səh. 380-381
41. Qubad Qasımov. “Redaksiyanın poçtundan”. Bakı, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1987-ci il, 27 noyabr, №48
42. Qulam Məmmədli. İmzalar. Azərnəşr. Bakı, 1977, səh.107
43. M.Ə.Rəsulzadə. “Həqiq yolunu tutan gün”, Bakı, “Azərbaycan” qəz., 1919, 15 sentyabr, № 274, səh.1

44. Mirza Bala. "Cafer Cabbarlı", Berlin, "Kurtuluş" jur., 1935, № 4, səh.109-110
45. Mövsüm Əliyev. ADR: Gerb, Himn. "Odlar Yurdu" qəzeti, Bakı, 1990, iyun, № 11(466).
46. Mövsüm Əliyev. "Tarixin "ağ səhifələri". Bakı, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1990-cı il, 20 aprel, №14
47. Mövsüm Əliyev. "Üzeyir Hacıbəyovun baletləri." Bakı, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1987-ci il, 16 oktyab, N42
48. Müəllimlər İttifaqında. "Azərbaycan" qəzeti, ADA Universitetinin nəşri, Bakı, 2023, VIII cild, səh.346
49. N.H. "Sevda Aydan Azərbaycan səhnəsində". Ankara. "Mücahid" dərgisi, Sayı 55-56. Mart – Nisan (aprel) 1963
50. Nərmin Bağirova. "Görkəmli pedaqoq, coğrafiyaçı, publisist Qafur Rəşad Mirzəzadə". "Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi". Bakı - 2016, səh. 70-71
51. Solmaz Rüstəmovə-Tohidi. Şamaxı. Mart-iyul 1918. Azərbaycan qırğınları sənədlərdə. Rusca. Bakı, 2013, səh. 295
52. Şəmistan Nəzirli. "Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin yaradıcısı". Bakı, Xalq qəzeti.- 2010.- 11 iyul.- s. 6
53. Tazə dram və məzhəkələr. "Sovqat" qəz., 1917. 03.mart. №151
54. Zaqafqaziya Seymi. Stenoqrafik hesabat. Birinci sesiya. 19-cu iclas. Tiflis, 20 mart 1918-ci il, səh.41

İnternet resursları:

55. Ahmet Say. "İsmail Zühtü Bey" Sanattan Yansımalar, <http://www.sanattanyansimalar.com/yazarlar/ahmet-say/ismail-zuhtu-bey/735/>
56. "Azərbaycan himni Bakıda ilk dəfə" <https://www.facebook.com/watch/?v=1236542903068531>

“ŞƏXSİ İŞ”DƏN

А В Т О Р П О Р Т Р А Ф И И.

И. Давид Давидовичейн, родился в г.Кемьке в 1887 г. Отец работал депопродвижделем в губернском ~~офисе~~ / духон.арам/. 11 лет поступил в Бешкхисное городское училище, после окончани школы в смерти отца в 1894 году отец занимался частной практикой с тремя-четырьмя учениками. В 1900 году при Бешкхисном реальном училище сдал экзамен на звание учителя начальной школы. Звустя год, в 1900 году поступил учителем аведучего класса в городское училище. До 1912 года работал там и был выдвинут на работу аведучего первой русско-татарской школы, впервые открытой в Бемахе. До 1914 года работал в Бемахе педагогом, вел общественно-культурную работу. В личном развитии ~~хорошо~~ и культурной работе содействовал помощи оказывали две поэты Сидир и Сейдахме. Нои общественно-культурная работа /открытие читальни-библиотеки, участие в спектаклях, концертах и прочее/ не понравилась местной полиции и ввиду этого был просить перевода в Баку, что видно из анкеты, 1914 года. Переведенный на работу советского педагога со стороны установления Советской власти в Азербайджане. Работал над переводом и составлением новых программ Советской школы, участвовал в составлении и переводе учебников, которые применительно /программам выдерживали ряд изданий. Благодаря усердной работесначальства окончил годичные курсы в 1922 году /сдал экстерном экзамен за курс своего педагогического института в 1926 году. С 1926г. по 1935г. работал преподавателем в Землаустроительском техникуме, с 1935г. по 1940г. мл.н/сотрудником Азерб. ГИИИ, с 1940 по 1945г.г. директором Азерб. ГИИИ. С 1945 по 1954г. доцент кафедры зоологии А.П.И. имени В.И.Ленина. С 1954 года и по настоящее время являюсь ст.научным сотрудником и зав.сектором биологии Азерб. ГИИИ.

За время работы несколько раз был премирован. Никогда не подвергался аресту.

I. Davud

Asif Heydər oğlu Rüstəmli

E.mail: asif_rustemli@yahoo.com

Bakı – “Elm və həsil” – 2024

Məsul redaktor: **dos. Töhfə Talibova**
Nəşriyyat redaktoru: **Ülkər Hüseynova**
Korrektor: **Mətanət Abdinova**
Texniki redaktor: **Rəşid Kərimli**

Çapa imzalanmış: 14.05.2024
Şərti şap vərəqi: 15. Sifariş № 289
Kağızın formatı: 60x84 1/16 Tiraj: 300

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4